

ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

จากบันทึกของ มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหนันท์)

ตอนที่ ๑

ความนำ

คำปรารภและอนุমানสันนิษฐานว่าประวัติเรื่องความเป็นไปของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้งในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ นั้น มีความเป็นมาประการใด เพราะเจ้าพระคุณองค์นี้เป็นที่ฤชาปรากฏ เกียรติศักดิ์เกียรติคุณ เกียรติยศ ขจรขจายไปหลายทิศหลายแคว มหาชนพากันสรรเสริญออกเชิงแซ่กีก้องสาธุการ บางคนก็บ่นรำ รำพรรณ ประสานขานประกาศกรุ่นกล่าถึงบุญคุณสมบัติ จริยสมบัติของท่านเป็นนิตยกาลนานมา ทุกทิวาราตรีมิรู้มีความจิตจาง

อนึ่ง พระพุทธรูปของท่านที่สร้างไว้ในวัดเกษไชโย ไทใหญ่ก็ใหญ่ โตก็โต วัดหน้าตักกว้างถึงแปดวาเศษนี้ เป็นพระก่อที่สูงลิ่ว เป็นพระนั่งที่ศักดิ์สิทธิ์ คู่รุ่งเรื่องกระเดื่องฤทธิ์มหิศรเดชาภาพ พระองค์นี้เป็นที่ทราบทั่วกัน ตลอดประเทศแล้วว่า เป็นพระที่มีคุณพิเศษสามารถ อาจจะคลบ้นคาลคั้บระงับทุกขภัยไข้ป่วย ช่วยป้องกันอันตรายได้ จึงคลอกคลใจให้ประชาชนคนเป็นอันมาก หากมาอภิวันทนาการ สักการบูชาพลีกรรม บรรณาการเส้นสรวงบวงบน บางคนมาเผด็จเสียงลัศยอริชฐาน ก็อาจสำเร็จสมปณิธานที่มุ่งมาดปรารถนา จึงเป็นเหตุให้มีสวณะเจตนาแก่มหาชนจำนวนมากกว่าร้อยละ คิดิโครู้ประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังโฆษิตาราม บ้างก็สืบเที่ยวสืบถามความเป็นไปแต่หลังๆ แต่คราครั้งดั้งเดิมเริ่มแรก ต้นสกุลวงศ์ เทือกเถาเหล่ากอ พงศ์พันธุ์ พวกพ้อง พื้นภูมิจาน บ้านช่อง ช้องแหว แควจังหวัด เป็นบัญญัติของสมเด็จพระเจ้านั้น เป็นประการใด

นานมาแล้วจะถามใครๆ ไม่ได้ความ ทามีใครตอบตรงคำถามให้ถ่องแท้ จึงได้พากันตรงร่เข้ามาหา นายพร้อม สุดดีพงศ์ อ่อนวอนให้รับลงมากองกรุงเทพฯ ให้ช่วยเข้าสู่เสพย์ขมาคม ถามเงื่อนเค้าเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงนายพร้อม สุดดีพงศ์ ตลาดไชโย เมืองอ่างทอง จึงได้รับล่องลงมาสู่หา ท่านพระมหาสว่าง วัดสระเกศ นมัสการแล้วยกเหตุขึ้นไต่ถาม ตามเนื้อความที่ชนหมู่มาอยากจะรู้ จะดูจะฟังเรื่องราวแต่คราวครั้งต้น เดิมวงศ์สกุล ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นเป็นฉันใด ขอพระคุณได้สำแดงให้แจ้งด้วย

ที่นั่นมหาสว่าง ฟังนายพร้อมเผด็จถาม จึงพากันข้ามฟากไปวัดระฆัง ขึ้นยังกุฎิเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ข้าง) อันเป็นผู้เฒ่าสูงอายุศัมี ๘๘ ปี ในบัดนี้ยังมีองค์อยู่ ทั้งเป็นผู้ใกล้ชิด ทั้งเป็นศิษย์ทันรู้เห็น ทั้งเคยเป็นพระครูฐานาของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง เคยอยู่ตั้งแต่เล็กๆ เมื่อเป็นเด็กเป็นชั้นเหลน

นายพร้อมจึงประเคนสักการะ ถวายเจ้าคุณพระธรรมถาวรแล้วจึงได้ไต่ถามตามเนื้อความที่ประสงค์

ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมถาวร ท่านจึงได้อนุสรณ์คำนึงนึกไปถึงเรื่องความแต่หนหลัง ท่านได้นั่งเล่าให้ฟังหลายสิบเรื่อง ล้วนแต่เป็นเรื่องที่น่าครคริดพิศวงมาก ลงท้ายท่านบอกว่า อันญาติวงศ์พงศ์พันธุ์ ภูมิฐานบ้านเดิมนี้ เจ้าของท่านได้ให้ช่างเขียนเขียนไว้ที่ผนังโบสถ์วัดอินทรวินัย บ้านบางขุนพรหม พระนคร ล้วนแต่เป็นเค้าเงื่อนตามที่สมเด็จพระเจ้าโตได้ผ่านพบทั้งนั้น ท่านเจ้าของบอกไว้สำคัญด้วยกิริยาของรูปภาพ ขอจงไปทราบเอาที่โบสถ์วัดอินทรวินัยนั้นเถิด

ครั้น ม.ล.พระมหาสว่ง เสนีวงศ์ กับนายพร้อม สุดดีพวงศ์ ฟังพระธรรมถาวรบอกเล่าและแนะนำจำจดมาทุกประการแล้ว จึงนมัสการลาเจ้าคุณพระธรรมถาวรกลับข้ามฟากจากวัดระฆัง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงขึ้นไปหาท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการวัดอินทรวินัย บางขุนพรหม แล้วขออนุญาตดูภาพเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตามคำแนะนำของเจ้าคุณพระธรรมถาวรวัดระฆังบอกให้ดูทุกประการ

ส่วนท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการก็มีความเต็มใจ ท่านนำพาลงไปโบสถ์พร้อมกันแล้ว เปิดหน้าต่างประตูให้ดูได้ตามปรารถนา

นายพร้อมจึงดูรูปภาพ ช่วยกันพิจารณา ตั้งแต่ฉากที่ ๑ จนถึงฉากที่ ๑๒ นายพร้อมออกจะเต็มตรวง เห็นว่ายากลำบากที่จะขบปัญหาในภาพต่างๆ ให้เห็นความกระจ่างแจ่มแจ้งได้ นายพร้อมซักจะงันงอthon้ำใจไมใครจะจดลงทำยั้งงเป็นงันงไป

ม.ล.พระมหาสว่ง รู้อธิษฐานของนายพร้อมว่าแปรรูปภาพไม่ออก บอกเป็นเนื้อความเล่าแก่ใครไม่ได้ นายพร้อมอึดอัดตันใจสุดคาดคะเน ทำท่าจะรวนเรสละละการจดจำ ม.ล.พระมหาสว่งจึงแนะนำให้นายพร้อมอุตสาหะจดทำเอาไปทั้งหมดทุกตัวภาพ ไม่เป็นไร คงจะได้ทราบสิ้นทุกอย่าง คงไม่เหลวคว้างเหลือปัญญาหนัก ฉันทจะช่วยค้อมเดาคักให้เด่นเด็ดจงได้ ฉันทจะคิดค้นรัชสมัยและพระบรมราชประวัติและราชพงศาวดาร เทียบนิยานิทานตำนานต่างๆ ตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่บอกเล่าสืบกันมา เรื่องนี้คงสมมาดปรารถนาอย่าวิตก ฉันทจะเรียบเรียงและสาธกยกเหตุผลให้เป็นเบื้องต้นและเบื้องปลายให้สมความมุ่งหมายใครรู้ ในเรื่องประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์

แต่ข้อสำคัญเกรงว่าจะซักกินเวลาหลายสิบวัน เปรียบเช่นกับช่างไม้ทำข้อฟ้า จำต้องนานเวลาเปลื้องหน้าไม้ ช่างต้องบั่นทอนผ่อนไปจนถึงแงอนกนก ของที่ต้องการเปรียบเทียบเท่าที่ตำนานของสมเด็จพระเจ้า กว่าจะเรียงความถูกตามที่ร่างข้อต่อตัดถ้อยคำที่เขินขัด ก็ต้องซุดคัดตัดทอนทิ้ง หรือความขาดไม่พาดพิงพูดไม่ถูกแท้ ก็ตกแต้มแถมแก้แปลให้สอดคล้องต้องกับความจริง สืบหาสิ่งที่เป็นหลักมาพิกพิงไม่ให้ผิด สืบผลสมให้กรมคิดเป็นเนื้อเดียว ไม่พาล่าพลาด ถึงจะเปลื้องกระดาษเปลื้องเวลา ฉันทไม่ว่าไม่เสียตาย หมายจะเสาะค้นชวนขวยหาเรื่องมาประกอบให้ จะได้สมคิดคิดใจมหาชน จะได้ทราบเรื่องเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยประวัติปริยายทุกประการ

นายพร้อม สูดศีพงษ์ ได้ฟังคำบริหารอาษาของ ม.ล.พระมหาสว่างรับแข็งแรง จึงเข้มข้มจัดแจงจดเพียรเขียน คัดลอกเป็นตัวหนังสือมาพร้อม ทุกด้านภาพในฝาผนังทั้ง ๑๒ ฉาก แล้วก็ละพากันกลับมายังวัดสระเกศ ต่อแต่ วันที่ ๑๖ กรกฎาคม ศกนี้มา พระมหาสว่างก็ตั้งหน้าตรวจตราเสาะสืบหาและไต่ถาม ได้เนื้อความนำจดลงคน พงศาวดาร รัชกาลราชประวัติบันทอนคดีให้รัดกุม ไม่เดาสุ่มมีเหตุพอความไม่ต่อใช้วิจารณ์ เป็นพยานอ้าง ตัวเองไปตามเพลงของเรื่องราวที่สืบสาวเรียงเขียนลงเอาที่ตรงต่อประโยชน์ ไม่อุโฆษป่าวร้องใคร ไม่หมิ่นให้ ทรณนทร์ โดยความเห็นจึงกล้าเล่า ดังจะกล่าวให้ฟังดังนี้

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านให้ช่างเขียน เขียนเรื่องของท่านไว้ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวินัย บางขุนพรหม ดังนี้ เขียนเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองว่างว่างไม่มีคน มีแต่ขุนนางขี่ม้าออก เขียนวัดบางลำพูบนผนังติดกับ เมืองกำแพงเพชร เขียนบางขุนพรหม เขียนรูปเด็กอ่อนนอนหงายแบเบาะอยู่มุมโบสถ์วัดบางลำพู เขียนรูปนาง บุคคกกลูก เขียนรูปตาผลว่าพระผล เขียนรูปอาจารย์แก้ววัดบางลำพูกำลังกวาดลานวัด เขียนรูปนายทอง นาง เพชร นึ่งยอยยอง ยกมือทั้งสองไหว้พระอาจารย์แก้ว เขียนรูปพระอาจารย์แก้วกำลังพูดกับตาผลบนกุฏิ เขียน รูปเรือเหนือจอดที่ท่าบางขุนพรหม จึงต้องขอโอกาสแก่ท่านผู้อ่านผู้ฟัง ด้วยข้าพเจ้าตรวจคุณภาพทราบได้ตาม พิจารณาและคาดคะเนสันนิษฐาน แปลจากรูปภาพบนนั้นคงได้ใจความตามเหตุผลต้นปลายของสมเด็จพระ พุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

แต่ครั้งเดิมเริ่มแรก ต้นวงศ์สกุลของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งภูมิลำเนาภูมิลำเนา สืบวงศ์พงศ์เผ่า พิษพันธุพวกพ้อง เป็นพี่เป็นน้องต่อแนวเนื่องกันมาแต่ครั้งบูรณานานมา ณ แแถบแถวที่ใกล้ได้เมือง กำแพงเพชร เป็นชนชาวกำแพงเพชรมาช้านาน ครั้นถึงปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๑๒๗ ปี (พ.ศ. ๒๓๐๒) จึงพระเจ้าแผ่นดินอังวะพุกามประเทศ ยกพลพยุหะประเวศน์สู่พระราชอาณาเขตประเทศสยามนี้กองทัพพม่ามา ราวตีหัวเมืองเอกโทตรีจัตวา ไล่รุกเข้ามาทุกทิศทุกทาง ทั้งบกทั้งเรือทั้งปากใต้ฝ่ายเมืองเหนือและทางตะวันตก เว้นไว้แต่ทิศตะวันออก หัวเมืองชั้นนอก ชั้นกลาง ชั้นโท ต่อบรรดานทานพม่าไม่ไหว ก็ต้องล่าร้างหลบหนี ซ่อน เเร้นเอาตัวรอด ราษฎรก็พากันทอดทิ้งภูมิลำเนาบ้านเรือน เหลี่ยมลิ้นหนายพลัดพรากกระจายไป คนละทิศคนละ ทางห่างห่างวันกัน ในปีระกาศกนั้นจำเพาะพระยาตาก (สิน) เจ้าเมืองกำแพงเพชรก็ทำได้อยู่ดูแลรักษาเมืองไม่ มีราชการเข้าไปรับสัญญาณบัตร เลื่อนที่เป็นพระยาวชิรปราการ แล้วยังมีได้กลับมา พอทราบข่าวศึกพม่า เสนาบดีให้รอรับพม่าอยู่ในกรุงนั้น ครั้นทัพหน้าพม่ารุกเข้ามาถึงกรุง พระยาวชิรปราการก็ต้องกุมพลรบพุ่ง ต้านทานรบรับทัพพม่า พม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยาแน่นไว้ กองทัพพม่ามาล้อมกรุงเก่าครานั้นเกือบสามปี

ครั้นถึงปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ (พ.ศ. ๒๓๑๐) ถึง ณ วันอังคารเดือนห้า แรมเก้าค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง เย็น พม่าจึงนำปืนใหญ่เข้าระดมยิงพระมหานคร พระมหานครก็แตก เสียแก่พม่าในวันอังคาร เดือนห้า ขึ้นเก้า ค่ำ ปีกุน ศกนั้น

ฝ่ายพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชร ได้ถือพล ๕,๐๐๐ ช่วยป้องกันพระมหานคร ครั้นเห็นว่าชาตากรุง ขาดไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ ก็พาพล ๕,๐๐๐ นั้น ฝ่าฟันหนีออกไปทางทิศตะวันออก ข้ามไปทางเพนียดคล้อง

ข้าง เดินทางไปเข้าเขตเมืองนครนายก แล้วข้ามปากไปแย่งเอาเมืองจันทบุรี ได้แล้วก็เข้าตั้งมั่นบำรุงพล พาหนะละเลียงเสบียงอาหาร สรรพศาสตราวุธที่ไว้พร้อมมูลบริบูรณ์เรียบร้อยแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นเจ้าของเมืองเรียกว่าพระเจ้าตาก ตั้งอยู่เมืองจันทบุรี ก็กั้นหนึ่งในคราวนั้น

ครั้งถึงปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๑๑) พระเจ้าตาก (สิน) ได้ยกพลโยธาแสนยานุภาพเป็นกองทัพ เข้าบุกบั่นรบทัพพม่าตั้งแต่เมืองป่าไผ่ ฝ่ายตะวันตกกวักเข้าตีกองทัพพม่ามาถึงกรุงเก่า กองทัพพม่าสู้มิได้ก็แตกถอยล่าถอยขึ้นไปทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ แล้วก็เข้าชิงเอากรุงเก่าคืนจากเงื้อมมือพม่าเข้าศึกได้แล้ว ลอยขบวนลงมาตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ตำบลที่วัดมะกอกนอก เหนือคลองบางกอกใหญ่ ได้คลองคูวัดระฆังโฆษิตาราม ทรงขนานนามเมืองว่ากรุงธนบุรี พระนามาภิไธยว่า พระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ปีชวดศกนั้นมา

จึงหลวงยกกระบัตร์เมืองราชบุรี ออกไปตั้งคฤหาสน์บ้านเรือนครอบครองทรัพย์สินสมบัติอยู่ ณ บ้านอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม ได้เข้ามาพร้อมด้วยเอกราชและน้องแลบุตรทั้ง ๔ เข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ตั้งให้หลวงยกกระบัตร์เป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ถือศักดินา ๑,๖๐๐ ไร่ จึงตั้งคฤหาสน์บ้านเรือนอยู่เหนือพระราชวังหลวง ได้วัดบางหัวใหญ่ (คือวัดระฆังโฆษิตาราม) ในปีชวดศกนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชทานเกียรติยศเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพิมาย มีชัยขานะกลับลงมา ทรงพระกรุณาเลื่อนขึ้นเป็นที่พระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ทรงศักดินา ๓,๐๐๐ ไร่ ครั้นถึงปีชลาทศก ๑๑๓๒ ปี (พ.ศ. ๒๓๑๓) พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพยกกองทัพไปปราบเจ้าพระฝาง เมืองสวางคบุรี ตีกองทัพเจ้าพระฝางแตก จับตัวเจ้าพระฝางได้ พร้อมทั้งช้างพังเผือกกับลูกคำ จับตัวพรรคพวกและช้างลงมาถวาย ส่วนพระยาอภัยรณฤทธิ์รั้งหลังเพื่อจัดการบ้านเมืองฝ่ายเหนือป่าวร้องให้อาณาประชาราษฎร์ที่แตกฉานชานเขิน ให้รวมเข้ามาเป็นหมวดหมู่ตั้งอยู่ดั่งเก่า ตามภูมิลำเนาเดิมของตน ที่ขัดขวางยากจนก็แจกจ่ายให้ปันพอเป็นกำลังสำหรับตั้งตัวต่อไปภายนอกหน้า เมื่อขณะนี้เองชาวเมืองเหนือจึงได้พากันนิยมสวามิภักดิ์ต่อท่านพระยาอภัยรณฤทธิ์ รักใคร่สนิทแต่คราวนั้นเป็นต้นเป็นเดิมมา เมื่อกองทัพกลับแล้ว พวกราษฎรเมืองเหนือบางครัว จึงได้พากันมาอยู่ในกรุงเก่าบ้าง เมืองอ่างทองบ้าง เมืองปทุมบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองพระประแดงบ้าง ในกรุงธนบุรีบ้าง ในบางขุนพรหมบ้าง ต่างจับจองจำนองที่ดินซื้อหา ตามกำลังและวาสนาของตนๆ เป็นต้นเหตุ ที่มีผู้คนคับขันขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมืองแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นลำดับมา

ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเลื่อนที่ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ขึ้นเป็นพระยาอมราชเสนาบดีที่จุฬาสตมภ์ กรมพระนครบาล ทรงศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ พรรษาอายุกาลได้ ๓๔ ปี ในปลายปีชลาศกนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนที่เจ้าพระยาอมราชขึ้นเป็นเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายก อรรคมหาเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ทรงศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่

ครั้นถึงปีเถาะตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓ ปี (พ.ศ. ๒๓๑๔) พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งโปรดเกล้าให้เจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ต่างพระองค์ ยกกองทัพใหญ่ออกไปปราบปรามเมืองเขมรกับมณฑลประเทศ ก็มีชัยชนะ เรียบร้อยกลับมา ได้รับพระราชทานรางวัลพิเศษ

ครั้นถึงปีมะเมีย ฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ ปี (พ.ศ. ๒๓๑๗) มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปล้อมเมืองเชียงใหม่ที่พม่ารักษาอยู่นั้น พม่าซึ่งรักษาเมืองเชียงใหม่ ได้ความอดอยากแค้นเคือง ก็พากันละทิ้งเมืองเชียงใหม่เสียแล้วหนีไปสิ้น ก็ได้เมืองเชียงใหม่โดยสะดวกง่ายดาย ในปลายปีมะเมีย ฉศกนั้นเอง อะแซห่วนก็ แม่ทัพพม่าอายุ ๗๒ ปี เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ในพระเจ้ามังระ กรุงอังวะ ครั้นนั้นพระเจ้าอังวะมีพระโองการรับสั่งให้อะแซห่วนก็ถืออาญาสิทธิ์ยกทัพใหญ่ เดินกองทัพเข้ามาถึงด่านเมืองตาก แล้วให้พม่าล่ำมลามนายด่านว่า พระยาเสื่ออยู่รักษาเมืองหรือไม่ นายด่านตอบว่าพระยาเสื่อไม่อยู่ยังไม่กลับ

อะแซห่วนก็จึงหยุดกองทัพหน้าไว้นอกด่าน แล้วประกาศว่าให้เจ้าเมืองเขากลับมารักษาเมืองเสียก่อน จึงจะยกเข้าตีด่าน เลยเข้าตีเมืองพิษณุโลกทีเดียว (เขียนตามพงศาวดารพม่า)

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทราบข่าวข้าศึก จึงกรีธาทัพหลวงขึ้นไปรักษาเมืองพระพิษณุโลกไว้ แล้วให้หากองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ทราบข่าวกองทัพพม่าอยู่ปลายด่านเมืองตาก และทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกรีธาทัพหลวงขึ้นมาประทับอยู่เพื่อป้องกันรักษาเมืองพิษณุโลกด้วย จึงรีบยกกองทัพกลับ ครั้นถึงเมืองพิษณุโลกแล้วเข้าเฝ้าถวายบังคม เจ้าพระยาจักรีอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่เรียบร้อยแล้ว ได้เลยตั้งข้าหลวงไปพูดจาปลอบโยนชี้แจงแนะนำเจ้าเมืองแพร์ เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำพูน เป็นต้นเหล่านี้ ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบารมีโพธิสมภารเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไปตลอดกาลนาน เจ้าพระยาจักรีจึงได้เลิกทัพพาเจ้าลาวและพระยาลาวทั้งปวง ลงมาถึงเมืองพิษณุโลก เข้าเฝ้ากราบบังคมทูลพร้อมกัน ณ เมืองพิษณุโลกนั้น

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระโสมนัสนัก จึงพระราชทานฐานันดรศักดิ์เจ้าลาว พระยาลาวทั้งปวงนั้น ให้กลับขึ้นไปรักษาเมืองดั่งเก่า แล้วจึงพระราชทานรางวัลเป็นอันมากแก่เจ้าพระยาสุรสีห์นั้นได้ออกไปรักษาด่านหน้าเมืองตากโดยแข็งแรงกวัดขັນมั่นคงทุกประการ

ฝ่ายอะแซห่วนก็แม่ทัพใหญ่พม่า ทราบว่าเจ้าพระยาเสื่อกลับมาแล้ว ออกมารักษาด่านอยู่ จึงสั่งให้มังเรยาญ แม่ทัพพม่าเข้าตีด่าน ฝ่ายทหารรักษาด่านต้านทานทหารพม่าไม่ไหวก็รันเข้ามา กองทัพพม่าก็ตีรุกเข้าไปแล้วตั้งค่ายมั่นลงภายในด่านถึง ๓๐ ค่าย

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีกราบว่า กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์เสียด่านร่นเข้ามา จึงกราบบังคมทูลรับอาสาช่วยเจ้าพระยาสุรสีห์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระโองการรับสั่งว่า "ข้าก็อยากเห็นความคิดสติปัญญาของเจ้าและมีมือของเจ้าว่าจะเข้มแข็งสักเพียงใด ข้าจะขอคู่มือด้วย จงรีบออกไปช่วยสุรสีห์เถิด"

เจ้าพระยาจักรีกราบถวายบังคมลา ออกมาจัดขบวนทัพพร้อมสรรพ แล้วยกออกไปถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วจึงเจรจาว่า "เจ้าถึงแม้ว่าจะเป็นขุนนางผู้ใหญ่ก็จริงอยู่ แต่เจ้าเป็นขุนนางบ้านนอก อะแซห่วนก็แม่ทัพพม่าที่เขาเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่อยู่ในเมืองหลวงพม่า ทั้งเขากองทัพด้วยความคิด สติปัญญาเยี่ยมยิ่งอยู่ ความรู้ก็พอตัว พี่จะรบเอง" ต่อแต่นั้นมา เจ้าพระยาจักรีก็จัดทัพออกรุกรับรบพุ่งกับกองทัพอะแซห่วนก็เป็นหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ ล่วงวันและเวลาช้านานมา จนถึงเดือนห้าเดือนหก ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี (พ.ศ. ๒๓๑๘) เป็นปีที่ ๘ ในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

ฝ่ายอะแซห่วนก็แม่ทัพพม่า ก็คิดขยาตระอิดระอา ทั้งทางเมืองพม่าก็ชักจะวุ่นวายขึ้น ทั้งเสบียงอาหารก็บกพร่องจนเงินไม่พอจ่าย จึงคิดเพทุบายจะถามว่า "ใครผู้ใดออกมาเป็นแม่ทัพใหญ่บัญชาการ" ทหารไทยบอกไปว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพ อะแซห่วนก็จึงประกาศหย่าทัพ ขอคู่มือแม่ทัพไทย

เวลานั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จทอดพระเนตรอยู่ในค่ายนั้นด้วย ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นภริยาท่าทางสุภาพองอาจ และท่วงทีรูปโฉมของเจ้าพระยาจักรีเมื่อออกยืนทัพรับอะแซห่วนก็คราวนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระเกษมสันต์โสมนัสปราโมทย์ถึงกับออกพระโอษฐ์รับสั่งชมว่า "งามเป็นเจ้าพระยาภักษัตริย์ศึกเจียวหนอ" แต่นั้นมานามอันนี้ จึงเป็นนามที่แม่ทัพนายกองแลทหารทั้งปวง พากันนิยมเรียกว่า เจ้าพระยาภักษัตริย์ศึก แต่คราวนั้นมา ในกองทัพพม่าก็พลอยเรียกว่า เจ้าพระยาภักษัตริย์ศึก ตลอดไปจนถึงทางราชการฝ่ายพม่า ก็ได้จดหมายเหตุลงพงศาวดารไว้ว่า เจ้าพระยาภักษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพฝ่ายไทย ได้รับกับอะแซห่วนก็แม่ทัพพม่าที่เมืองพระพิษณุโลก เมื่อปีมะเส็งถึงปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี ครั้นเมื่อทอดพระเนตรแลทรงชมเชยแล้ว ก็ยาดรากระบวนออกยืนม้าหน้าพลเสนา ณ สนามกลางหน้าค่ายทั้งสองฝ่าย

ฝ่ายอะแซห่วนก็ ก็จัดกระบวนแต่งตัวเต็มตัวอย่างจอมโยธา ออกยืนอยู่หน้ากระบวน ณ กลางสนาม หน้าค่ายทั้งสองฝ่ายเช่นเดียวกัน (ตอนคู่มือนี้ความพิสดารมีแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดาร) ครั้นอะแซห่วนก็ ได้เห็นเจรจาชมเชยพูดจาประเปรยตามชั้นเชิงพิชัยสงคราม แล้วก็นับครบต่อไป แต่อะแซห่วนก็คิดจะล่าทัพถอยกลับกรุงอังวะเป็นอย่างมากกว่าจะคิดแข็งใจรบเอาเมืองพิษณุโลก แต่แตกแล้วก็ร่นถอยล่าไปออกทางด้านพระเจดีย์ ๓ องค์ ทำภริยาท่าทางเหมือนจะไปชิงเอาเมืองกำแพงเพชร ทำให้ฝ่ายไทยต้องแบ่งออกเป็นหลายกองติดตามพม่า ก้าวสกัดหน้าตีวกหลังตามเชิงกลยุทธ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จกลับเข้ากรุงธนบุรี ป้องกันพระราชธานีต่อไป.

ตอนที่ ๒

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีนั่น ครั้นส่งเสด็จแล้ว จึงจัดกองทัพออกติดตามสกัดจับพม่าตีรุกหลังพม่าแตกฉานเป็นหลายทัพ จับได้รั้วพลช้างมาเป็นอันมาก ทั้งตัวเจ้าพระยาจักรีเองก็ยกทัพหนุนไปด้วย จนถึงเมืองกำแพงเพชร แล้วจัดการพิทักษ์รักษาเมืองโดยกวัดขັນ ส่วนตัวท่านเจ้าพระยาเองก็ออกขี่ม้าสำรวจตรวจตรากองทัพน้อยๆทั่วไป เพราะโล่งใจต่อหน้าที่ราชการจนพม่าไม่กล้าหาญชิงเอาเมืองเหนือได้ ต้องหนีออกไปทางด้านขึ้นนอก พันเขตแดนสยาม กองทัพไทยไล่จับพม่าที่ล่าหลังได้ไว้เป็นกำลังราชการเป็นอันมาก ทัพอะแซหุ่นก็ล่าทัพออกพันประเทศอาณาเขตสยามในคราวนี้ตามกำหนดมีว่าเดือน ๗ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี

ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรี ตั้งทัพอยู่ที่ ณ เมืองกำแพงเพชร เวลาเช้าวันหนึ่งออกลาดตระเวนกองทัพทั้งปวงเพื่อบัญชาการ และชักม้าवलัดเพื่อตัดทาง ม้าก็เลยพาท่านเข้าป่าฝ่าพงจำเพาะมายังบ้านปลายนาใต้เมืองกำแพงเพชร เป็นเวลาเย็น จึงแลเห็นโรงหนึ่งตั้งอยู่ปลายทุ่งนา เจ้าคุณแม่ทัพผู้นั้นจึงได้ชักม้าไปถึงโรงนั้นไม่เห็นมีคนผู้ใหญ่อยู่ ได้เห็นแต่หญิงสาวคนหนึ่งเดินออกมา เจ้าคุณแม่ทัพผู้นั้นจึงบอกแก่นางสาวคนนั้นว่า ข้ากระหายน้ำ เจ้าจงคักน้ำมาให้ข้ากินสักขันเถิด นางสาวคนนั้นจึงวิ่งควนเข้าไปในท้อง หยิบได้ขันล้างหน้าใบหนึ่งแล้วจ้วงตักน้ำในหม้อกลั่น แล้วล้วงไปทักดอกบัวหลวงในหนองน้อยข้างโรงนั้นสองสามดอก แล้วฉีกกลีบเด็ดเอาแต่เกสรบัวโรยลงไปขันน้ำนั้นจนเต็ม แล้วนำส่งให้บนหลังม้า เจ้าคุณทัพรับเอามาเป่าเกสรเพื่อแหวกหาช่องน้ำแล้วต้องเอาริมฝีปากเบี่ยงบนเม้มเกสรไว้ แล้วคูดื่มน้ำจนหมดขันด้วยอยากกระหายน้ำ ครั้นดื่มน้ำหมดแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพจึงถามนางสาวคนนั้นว่า เราอยากกระหายน้ำสู้อุตสาห์บากหน้ามาขอน้ำเจ้ากิน เหตุไฉนจึงแกล้งเราเอาเกสรบัวโรยลงส่งให้เรากินน้ำของเจ้าลำบากนัก เจ้าแกล้งทำเล่นแก่เราหรือ

นางสาวคนนั้นตอบว่า "ดิฉันจะได้คิดแกล้งท่านนั้นก็ทำไม ที่ดิฉันเอาเกสรบัวโรยลงในขันน้ำให้เต็มนั้น เพราะดิฉันเห็นว่า ผากแดดแผดลมเหนียวมา และกระหายน้ำด้วย ก็เพื่อป้องกันเสียซึ่งอันตรายแก่ท่าน เพื่อจะกันสำลักน้ำและสะอึกน้ำ และกันจุกแน่นแก่ท่านผู้ดื่มน้ำของดิฉัน ถ้าท่านไม่มีอันตรายในการดื่มน้ำแล้ว น้ำจะได้ทำประโยชน์แก่กระหายแก่ท่าน ดิฉันจะพลอยได้ประโยชน์เพราะให้น้ำแก่ท่าน ท่านสมปรารถนาแล้วก็เป็นบุญแก่ดิฉัน เหตุนี้ดิฉันจึงโรยเกสร" เจ้าคุณแม่ทัพฟังคำนางสาวตอบอย่างไพเราะอ่อนหวาน ถ้อยคำที่ให้การมานั้นก็พอฟัง จึงลงมาจากหลังม้าแล้วถามว่า "ตัวของเจ้าก็เป็นสาวเต็มเนื้อแล้ว มีใครมาหมั้นหมายผูกสมักรักใคร่เจ้าบ้างหรือยัง" นางสาวบอกว่า "ยังไม่เห็นมีใครๆ มารักใคร่หมั้นหมายดิฉัน และดิฉันก็ยังไม่ได้ไปเที่ยวบอกใครว่าเป็นสาว มัวแต่หลบซ่อนตัวอยู่ ด้วยบ้านเมืองเกิดยุ่งนุ่งงุงมานานจนกาลบัดนี้ จึงมิได้มีใครเห็นว่าเป็นสาว" เจ้าคุณทัพว่า "ถ้ากระนั้นเราเองเป็นผู้ที่ได้มาเห็นเจ้าเป็นสาวก่อนคน เจ้าต้องยอมตกลงเป็นคู่รักของเรา เราจะต้องเป็นคู่ร่วมรักของเจ้าสืบไป เจ้าจะพร้อมใจยินยอมเป็นคู่รักของเราโดยสุจริตหรือว่าประการใด"

นางสาวตอบว่า "การที่ท่านจะมาเป็นคู่รักของดิฉันนั้น ก็เป็นพระเดชพระคุณยิ่งอยู่แล้ว แต่ทว่าท่านจะมีฝีมือเมียวกันตามประเพณีนั้น ดิฉันไม่ทราบเรื่อง จะว่าประการใดแก่ท่านก็ไม่มิอะไรจะว่า เรื่องการพิวการเมียวนั้น ท่าน

ต้องเจรจากับผู้ใหญ่จึงจะทราบการ" เจ้าคุณแม่ทัพถามว่า "ผู้ใหญ่ของเจ้าไปไหน" นางสาวตอบว่า "ไปรดน้ำถั่ว จวนจะกลับแล้ว" เจ้าคุณแม่ทัพขยับเดินเข้าให้ใกล้ นางสาวโพล่งปฎิเสธออกแอบที่หลังโรงเลยไม่เข้าหา ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ต้องนั่งเฝ้าโรงคอยทำบิดามารดาของนางสาวต่อไป จนเกือบตะวันตกดินจวนค่ำ

ฝ่ายตาผล ยายลา กลับมาถึงโรงแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพได้เห็นแล้ว จึงยกมือขึ้นไหว้ตายายก็น้อมตัวก้มลงไหว้ตอบ ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ก้มลงไหว้ให้ต่ำลงไปอีก ตายายก็หมอบลงไปไหว้อีก ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็หมอบไว้อยู่อย่างนั้น ต่างคนต่างหมอบตัวกันอยู่นั้นทั้งสองฝ่าย ฝ่ายยายแก่เป็นคนปากเร็ว แคนึกซึ้งและประหลาดใจแกจึงเปิดปากถามออกไปก่อนว่า "นี่เป็นขุนนางมาแต่บางน้ำบางกอก เหตุไฉนจึงมาหมอบกราบไหว้ข้าเจ้า เป็นชาวบ้านนอกเป็นชาวทุ่งชาวป่า เป็นคนยากจน ท่านจะมาหมอบไหว้ข้าเจ้าทำไม" เจ้าคุณแม่ทัพบอกว่า "ฉันมาสมัครเข้ามาเป็นลูกเขยท่านทั้งสอง เจ้าชะ"

ยายเถถามว่า "ท่านเห็นดีงามอย่างไร เห็นลูกสาวฉันเป็นอย่างไร ท่านจึงจะมายอมตัวเป็นลูกเขยเล่า" เจ้าคุณแม่ทัพว่า "ฉันเห็นบุตรสาวท่านดีแล้ว พอใจแล้ว จึงเข้ามาอ้อนน้อมยอมตัวเป็นลูกเขยท่าน" ท่านเจ้าคุณแม่ทัพเล่าถึงกาลแรกมาขอน้ำและนางเอาเกสรบัวโรยลงและได้ต่อว่า นางได้โต้ตอบถ้อยคำน่าฟังน่านับถือ จึงทำให้เกิดความรักปรานีขึ้น และตั้งใจจะเลี้ยงดูจริงๆ จึงต้องทนอยู่คอยท่า เพื่อจะแสดงความเคารพและขอเป็นเขย ขอให้แม่พ้อมีเมตตากรุณาเห็นแก่ไมตรีที่ได้มาอ้อนน้อมพุดจาโดยเต็มใจจริงๆ ตามวาจาที่ว่ามานี้ทุกอย่าง "ขอพ่อแม่ได้โปรดอนุญาตยกนางสาวลูกนั้นให้เป็นสิทธิ์แก่ฉันในวันนี้" ยายตาแสร้งขึ้นด้วยความตกใจว่า "โอตายจริง ข้าเจ้าเป็นคนยากจนชั้นแค้นและต่ำศักดิ์ ทั้งฝ่าฝ่อนที่หลับที่นอนก็เหม็นคืดเหม็นสาบ ทั้งเครื่องเหย้าเครื่องเรือนก็ขัดขวาง ทั้งถ้วยชามรามไหที่ตึงามก็ไม่มี ฉิบหายป่นปี้แต่ครั้งบ้านเมืองเกิดยุ่งงุนงนหลายครั้งหลายครามาแลตัวนางหนูเล่าก็ยังไม่เป็นภาษา ทั้งจริตกิริยาก็ยังป่าเถื่อน ไม่เหมือนชาวไร่ จะใฝ่สูงเกินศักดิ์เกินสมควรไปละกรรมังพ่อคุณ"

เจ้าคุณแม่ทัพว่า "ข้อนั้นพ่อแม่อย่ามีความวิตกหวาดกลัวอะไรเลย ข้อสำคัญก็คือ แม่พ่อยกให้เป็นกรรมสิทธิ์แก่ฉันเด็ดขาดแล้ว ต่อไปเป็นหน้าที่ของฉันฝ่ายเดียว ตามที่แม่พ่อยกขึ้นเป็นทางปรารมภ์นั้น เป็นธุระของฉันหมดทุกอย่าง ขอแต่ว่าอย่าเกียจงอนขัดขวางดิฉันเลย"

ยายลา ตาผล ขอทุเลาถามเจ้าตัวว่า "มันอยากมีหัวหรืออย่างไรไม่ทราบ" แล้วก็ออกไปตามหาที่หลังโรง ตายายพุดกับลูกสาว ลูกสาวพุดกับพ่อกับแม่ได้ยินแต่กระจุกกระจี้กระเส่าๆ กระชิบกระซาบอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็กลับมา แล้วนั่งลงถามว่า "ในเวลานี้ท่านก็มาแต่ตัวกับม้าตัวหนึ่ง ถ้าหากว่าดิฉันทั้งสองพร้อมใจยกอิงดูลูกสาวฉันให้เป็นเมียท่าน ท่านจะจัดการประการใดแก่ดิฉันเพื่อให้เป็นมงคล จงว่าให้ดิฉันฟังก่อนเถิดเจ้าชะ"

เจ้าคุณแม่ทัพถอดแหวนออกจากนิ้วแล้วบอกว่า "แหวนวงนี้มีราคาสูง ถ้าว่าท่านบิดามารดายินยอมพร้อมใจยกแม่จู้ให้เป็นเมียเป็นสิทธิ์แก่ฉันแล้ว ฉันจะยกแหวนวงนี้ ตีราคาทำสัญญาให้ไว้เป็นสินถ่าย ๒๐ ชั่ง คิดเป็น

ทุนเป็นค่าของหมั้นขันหมากผ้าไหว้อยู่ใน ๒๐ ชั่ง ทั้งค่าเครื่องเหย้าเครื่องเรือนเบียดเสียดค่าเลี้ยงค่าดู ค่าเครื่องเส้นวิกตักแทนเสริจในราคา ๒๐ ชั่ง ด้วยแหวนวงนี้" สองตายายได้ฟังดีใจ เต็มใจ พร้อมใจ ตกลงยกลูกสาวให้ตามปรารถนา เจ้าคุณแม่ทัพก็จัดแจงยืมพานปากกระจับทองเหลืองมาแล้วเขียนสัญญาถ่ายแหวนแล้วเอาใบตองรองกันพานแล้ววางแหวนที่ว่ำนั่นลงบนใบตองรองในพาน เชิญเข้าไปคุกเข่าส่งให้ตายายๆ ก็ให้ศีลให้พรเป็นต้นว่า ขอให้พ่อมีความเจริญด้วยลาภยศ ให้เป็นเจ้าคนนายคนเถิด แล้วจัดแจงหุงข้าว ต้มแกง พล่ายำ ตำน้ำพริก ต้มผัก เผาปลา เทียบสำหรับตามป่าๆ แล้วเชิญให้อาบน้ำทาดินสีฟอง ยายตาก็อาบน้ำ ลูกสาวก็อาบน้ำ ตาตักน้ำให้ม้ากิน พาไปเลี้ยงให้กินหญ้า ครั้นเจ้าคุณแม่ทัพอาบน้ำทาดินสีฟองแล้ว ลูกสาวทาขมิ้นแล้ว ยายก็ยกสำหรับปูเสื่อลำแพน แล้วเอาผ้าขาวม้าปูบนเสื่อลำแพน ยายเชิญเจ้าคุณแม่ทัพให้รับประทานอาหาร

ยายตาก็รับประทานพร้อมกัน นางงุดนั้นให้กินภายหลัง ครั้นรับประทานอาหารแล้วต่างคนนั่งสังสนทนากัน ครั้นเวลา ๔ ทุ่ม จึงพาลูกสาวออกมารदनน้ำรดท่า เสร็จแล้วก็ส่งมอบหมายฝากฝังตามธรรมเนียมของชาวเมืองกำแพงเพชรอันเคยทำพิธีมาแต่ก่อน

ส่วนเจ้าคุณแม่ทัพรับตัวแล้ว ก็หลบนอนอยู่ด้วยนางงุดในกระท่อมโรงนาจนรุ่งสว่างฟ้าแล้ว ตื่นขึ้นอาบน้ำรับประทานอาหารเช้าแล้วก็ลาตายายขึ้นมาบัญชาการที่กองทัพ พอเวลาคำสั่งการเสร็จสรรพแล้ว ท่อเงิน ๒๐ ชั่งมาสู่โรงบ้านปลายนาถ่ายแหวนคืนสัญญาแล้วก็หลบนอน เข้ากลับค้ำไป เป็นนิยามมาดังนี้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงจะได้ล่วงรู้และรำลือให้อ้อจวาก็เป็นอันว่าหามิได้ แต่บุตรชายของเจ้าคุณแม่ทัพซึ่งนอนอยู่ในค้ำมีอายุ ๘ ขวบโดยปี จะรู้ก็เข้าใจว่าไปดูแลตรวจตราบัญชาการ แต่เป็นดังนี้นานประมาณเดือนเศษ ตามสังเกตรู้ว่านางงุดตั้งครรภ์ ต่อแต่นั้นก็เพียงแต่ไปมาถามข่าว

ครั้นมีท้องตราหากองทัพกลับ เจ้าคุณแม่ทัพก็ไปล่าและสั่งสอนกำชับกำชาโดยนานับการ จนนางเข้าใจราชการตลอดรับคำทุกประการ แล้วท่านก็คุมทัพกลับกรุงธนบุรี

ครั้นนางงุดได้แต่งงานแล้ว เมื่อเดือนแปด ปีมะแม สัปตศก แล้วก็ตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ยังอ่อนๆอยู่นั้น นางงุดไปปรึกษาหารือด้วย ตาผล ยายลา ผู้เป็นบิดามารดาว่าจะคิดการขึ้นล่องค้าขายกรุงธนบุรีและเมืองเหนือนั้น ครั้นคนทั้งสามปรึกษาตกลงเห็นชอบพร้อมใจกันแล้ว คนทั้งสามจึงได้รวบรวมเงินต้นทุนที่ได้ไว้ ปันส่วนออกเป็นค่าเรือ ค่าสินค้า ค่ารองสินค้า ค่าจ้างคน ค่าซ่อมแซมมอδυาเรือ มั่นคงเรียบร้อยแล้ว จึงละโรจนานันเสีย ส่วนนาและไร้ผักก็ให้เขาเช่าเสียแล้ว พวกมันลงอยู่ในเรือใหญ่ จัดการซื้อสินค้าบรรทุกเรือนั้นเต็มระวาง

ครั้นถึงกำหนดล่องกรุงธนบุรี จึงเรียกคนแจวออกเรือ ล่องลงมาถึงบ้านบางขุนพรหม ฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรีแล้ว เข้าจอดเรืออาศัยทำหน้าบ้านนายทอง นางเพียน บางขุนพรหม เป็นคนเคยอยู่เมืองเหนือก่อน และนายทองนางเพียนได้ลงมาอยู่บางขุนพรหม ครั้นตาผลจัดการจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงผ่อนสินค้าขายส่งจนหมดค้ำ จึงจัดซื้อสินค้าบางกอกและสินค้าเมืองปักษ์ใต้ บรรทุกเรือตามระวางแล้ว พอถึงวันกำหนดจึงแจว

กลับขึ้นไปปากน้ำโพจำหน่ายในตลาดเมืองเหนือ ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป จนถึงเมืองกำแพงเพชร ครั้นคน ทั้งสามซื้อและขายหมดเสร็จแล้วก็กลับบรรทุกสินค้าเมืองเหนือกลับล่องเรือลงมาจอดทำหน้าบ้านนายทอง นางเพียน บางขุนพรหม ค่าขายโดยนิยมนับนี้ ล่วงวันและราตรีมาถึงเก้าเดือน ได้กำไรมากพอแก่การปลูกเรือน แล้ว จึงเหมาช่างไม้ให้ปลูกเป็นเรือนแพสองหลังแฝด มีชานสำหรับฝั่งแดดพร้อมทั้งครัวไฟ บันไดเรือนบันได น้ำ จำนวนที่ดินลงในถิ่นบางขุนพรหมเหนือบ้านนายทอง นางเพียนขึ้นไปสัก ๔ ไร่เศษ เพื่อเหตุจะได้อาศัย คลอดลูกและใช้ผูกพักร่อนหย่อนสินค้า เห็นเป็นการสะดวกดีที่ที่สุด

ครั้นถึง ณ วันพุธ เดือนหก ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ (พ.ศ. ๒๓๑๙) นางงุดปั่นป่วนครรภ์เป็นสำคัญ รู้กันว่าจะคลอดบุตร จึงจัดแจงห้องนางงุดให้เป็นที่คลอดบุตรโดยฉับไว บนเรือนที่ปลูกใหม่บางขุนพรหมนั้น ครั้นได้ฤกษ์งามยามดี นางงุดก็คลอดบุตรเป็นชายที่ล้ำสัน หมู่ญาติมิตรก็ได้มาพร้อมกันช่วยอภิบาลบำรุงรักษา พยาบาล

ครั้นบุตรนั้นเจริญวัฒนาการประมาณได้สักเดือนเศษ ญาติมิตรพากันมาสังเกตุ ตรวจตราจับต้อง ประคอง ทารกน้อยขึ้นเขยชม บางคนคลำถูกระดูกแขนเห็นเป็นแกนกระดูกท่อนเดียวกัน ก็พากันเฉลียวใจโจทยกันไป โจทยกันมา ครั้นช้อนทารกขึ้นนอนบนขาเพื่อจะอาบน้ำจึงพากันเห็นปานคำที่กลางหลังอยู่หนึ่งดวง ต่างคนต่าง ก็ทักท้วงกันไปทายกันมาพูดไปต่างๆ นานา เป็นวาจาตำบับ้างสูงบ้างเป็นความเห็นของคนหมู่มาก ทักทายหลาย ประการ จึงทำความรำคาญให้แก่นางงุดไม่สบายใจ เกรงไปว่าวาสนาตัวน้อย จะไม่สามารถคอยเลี้ยงลูกคนนี้ ยาก นางงุดถึงออกปากอ้อนวอนบิดา นายทองและนางเพียน ให้ช่วยสืบเสาะดูให้รู้ว่าพระสงฆ์องค์เจ้ารูปใดอยู่ วัดไหนที่อย่างดีมีอยู่บ้างในแถวนี้ เห็นพระสงฆ์ที่ดี มีศีลธรรมวิชาภูมิรู้ปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ในวัดใด ขอได้ช่วยพา บุตรไปถวายเป็นลูกท่านองค์นั้นในวัดนั้นด้วยเถิด

นายทอง นางเพียนจึงพากันนั่งนึกตรึกตราไปทุกวัน ในแถบนั้นจึงคิดถึงหลวงพ่อก้าว วัดบางลำพูบน จึงบอก แก่นายผลว่า หลวงพ่ออาจารย์แก้ววัดบางลำพูบนนี้ท่านดีจริง ดีทุกสิ่งตามที่กล่าวมานั้น ทั้งเป็นพระสำคัญ เคร่งครัด ปรีชาดี ปฏิบัติดี วิชาดี มีผู้คนไปมานับถือขึ้นท่านมากถ้าพวกเราไปออกปากฝากถวายเจ้าหนูแก่ท่าน เห็นท่านจะไม่ขัดข้อง เพราะท่านมีอธยาศัยกว้างขวางดี เมื่อคนทั้ง ๔ นั่งปรึกษาหารือตกลงเห็นพร้อมใจกัน แล้ว จึงได้พากันลงเรือช่วยกันแจวล่องมาวัดบางลำพูบนเมื่อเวลาบ่าย ๔ โมงเย็น ถึงแล้วก็พากันขึ้นวัด นางงุด อุ้มเบาะลูกอ่อนพาไปนอนแบเบาะไว้มุมโบสถ์วัดบางลำพู ตอนเช้าได้หน้ากุฏิพระอาจารย์แก้ว แล้วนายทองนาง เพียน จึงไปเที่ยวตามหาพระอาจารย์แก้ว เวลาเย็นนั้นท่านพระอาจารย์แก้วเคยลงกระทำกิจกวาดลานวัดทุกๆ วันเป็นนิจรันครมิได้ขาด

นายทอง นางเพียน มาหาพบหลวงพ่อกำลังกวาดลานข้างตอนเหนืออยู่ นายทอง นางเพียนจึงทูลดั่งลงนั่ง ยองยอง ยกมือทั้งสองขึ้นประนมไหว้ แล้วออกวาจาปราศรัยบอกความตามที่ตนประสงค์มาทุกประการ ฝ่าย หลวงพ่อกับอาจารย์แก้ว ฟังคำทำนายนางเพียนแล้วตรวจนิ้วมือ ดูรู้ฤกษ์ยามตามตำรา ท่านจึงฟังกวาดไว้ที่ง่าม ต้นไม้แล้วก็มาขึ้นกุฏิ ออกนั่งที่สำหรับรับแขกบ้านทันที

ตาผล นางจตุ ก็ประคองบุตรน้อยขึ้นกุฏิ เข้ากราบกรานพระอาจารย์แก้ว แล้วจึงกล่าวคำว่า กระผมเป็นตาของ อ้ายหนูน้อย อีแม่มันนั่นเป็นลูกสาวของกระผมๆ กับอีแม่มันมีความยินยอมพร้อมใจกันยกอ้ายหนูน้อยถวาย หลวงพ่อเป็นสิทธิ์ขาดแต่วันนี้ ขอหลวงพ่อดีโปรดปรานี้โปรดอนุเคราะห์ รับอ้ายเจ้าหนูน้อยเป็นลูกของหลวง พ่อด้วยเถิดจ๊ะ ครั้นกล่าวคำเช่นนั้นแล้ว จึงพร้อมกันอุ้มเบาะทารกขึ้นวางบนตักหลวงพ่อพระอาจารย์แก้ว แล้วก็ถอยมานั่งอยู่ห่างตามที่นั่งอยู่เดิมนั้น

ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว ตั้งใจรับเด็กอ่อนไว้แล้ว ท่านก็ตรวจตราพิจารณา ดูท่านก็รู้ด้วยการพิจารณา รู้ว่าเด็กคน นี้มีปัญญาสามารถทั้งเฉลียวฉลาดในการรำเรียนทั้งประกอบด้วยความเพียรและความอดทน ทั้งจะเป็นบุคคลที่ เปรื่องปราศัญญาหาญ ทั้งจะเป็นคนที่เชี่ยวชาญวิทยาคม ทั้งจะมีแต่คนนิยมยกยาศาปราชญ์ ทั้งจะเป็นคนกอปร ด้วยอิสริยศบวรวิเศษมาก ทั้งจะเป็นคนประหลาดแปลกกว่าคน ทั้งจะเจริญพุทธชนม์มีอายุยืนนาน ครั้นพระ อาจารย์แก้วตรวจพิจารณาชะตาราศีแล้ว จึงผูกข้อมือเสกเป่าเข้าปากนวดนาบด้วยนิ้วของท่าน เพื่อรักษา เหตุการณ์ ตานตรง ทล ะลอก ทรพิช ไมให้มฤตุมารบกวณแก่กุมารน้อยต่อไป แล้วท่านก็ฝากให้นางจตุ ช่วยเลี้ยง กว่าจะได้สามขวบเป็นค่าจ้างค่าน้ำนมข้าวป้อนเสร็จปีละ ๑๐๐ บาท แล้วท่านก็ประกาศสั่งข้าว่า อย่า ให้มารดาบิดาของชมและของเผ็ดร้อน และของบูดแฉะ เกรงชีระรธาธาจะเสีย แล้วท่านก็กำชับสั่งนายผลให้เอา ใจใส่ระไวระวังคอยเตือน อย่าให้นางแม่มันเล่นเล่อเหม่อประมาท คอยชู้ตวาดนางแม่มันอย่าให้กินของแสลง ตามที่เราห้ามจงทำตามทุกประการ

ฝ่ายตาผล นางจตุ พนมมือรับปฏิญาณแล้วกราบกรานลา รับเบาะลูกน้อยมาแล้วลงกุฏิ พวกมันมาลงเรือปุ้แหระ ช่วยกันแจวแชะชะมาจนถึงเรือใหญ่ท่าหน้าบ้านบางขุนพรหม แล้วก็รออยู่พอหายเหนื่อย จนอายุเด็กเจริญขึ้น ได้ ๓ เดือน จึงหาฤกษ์โกนผมไฟในเดือน ๙ ปีออก ฉศกนั้น ครั้นกำหนดวันฤกษ์แล้วจึงนายผลออกไปวัด บางลำพูบน นิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ว แล้วขอเผดียงสงฆ์อีก ๔ รูป รวมเป็น ๕ รูป เข้ามาเจริญพระปริตร พุทธมนต์ในเวลาเย็น รุ่งขึ้นฤกษ์โกนผมไฟ แล้วนิมนต์รับอาหารบิณฑบาต

ครั้นนายผลทราบข่าว พระอาจารย์ทราบแล้วจึงน้อมสการลากลับมา เทียบบอกงานและจัดหาเครื่องบูชา เครื่องใช้ สอย โศกถาดภาชนะ ทั้งเครื่องบูชาตอาสนะพร้อมแม่ครัว เมื่อถึงวันกำหนด พระสงฆ์มาพร้อม จึงเผดียงขึ้นสู่ โรงพิธีบนเรือนแพที่ปลูกใหม่นั้น แล้วพระสงฆ์ก็เริ่มการสวดมนต์ ครั้นสวดมนต์แล้ว พระสงฆ์กลับแล้วจึง จัดการเลี้ยงดูกัน

ครั้นรุ่งเช้าพระสงฆ์มาพร้อมนั่งอาสน์ จึงนำเด็กออกมาฟังพระสวดมนต์ พระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้วโกน ผมไฟกันไปเรื่อย แล้วจัดอาหารบิณฑบาตอังกาสแก่พระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์ทำภคกิจ อนุโมทนาแล้วกลับ จึง จัดการประพรมเหย้าเรือนจุ่มเจิมเรือและเรือนเสร็จ

ครั้นจัดการทำบุญให้ทานเสร็จแล้ว พักผ่อนพอหายเหนื่อยจึงจัดสรรพสินค้าเมืองปักซีใต้ได้เต็มระวางแล้วจึงออกเรือไปเมืองเหนือ จำหน่ายสินค้า ก็จัดรองสินค้าเมืองเหนือมาจำหน่ายในบางกอก กระทำพานิชกรรมสัมมาอาชีพอย่างนี้เสมอมา ก็บังคาลผลให้เกิดหมุนพูนเกามั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นหลายสิบเท่า พ่อค้าแม่ค้าทั้งปวงก็รู้จักมักคุ้นมากขึ้นเป็นลำดับมา ตาผล ยายลา นางบุต จึงได้ละถิ่นฐานทางเมืองกำแพงเพชรเสียดลงมาจับจองจำนองหาที่ดินเหนือเมืองพิจิตร ปลุกคฤหาสถานตระหง่านงามตามวิสัยมีเรือนอยู่ หอนั่ง ครัวไฟ บันไดเรือน บันไดน้ำ โรงสี โรงกระเดื่อง โรงพักสินค้า โรงเรือน รั้วล้อมบ้าน ประตูหน้าบ้าน ประตูหลังบ้าน ได้ทำบุญให้ทานที่วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น จึงได้มีความชอบชิดสนิทกับท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่นั้น มีฐานะประปองอันใดก็ได้สังสรรค์ไปมา ทายกแจกญาติไม่ว่าการอะไรมาถึงแล้วไม่พลัก ยินดีรักในการทำบุญการกุศล เลยเป็นบุคคลมีหน้าปรากฏในเมืองพิจิตรสืบไป

ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้นท่านองค์นี้ดีมากในทางความรู้วิชาอาคมก็ชั่งมาก วิชาฝ่ายนักเลงต่างๆ พอใช้ เป็นที่เคารพยำเกรงของหมู่ชนกษัตริย์เกรงกลัวท่านมาก ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่พระองค์นี้เชี่ยวชาญชำนาญรอบรู้ในคัมภีร์มูลปกรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์ทามีผู้เปรียบเทียบเท่าท่านในเมืองนั้นในคราวนั้นมีได้ใช้แต่เท่านั้นท่านชั่งในอาคมทางอยู่ยงคงกระพันชาตรี ทางภูตทางผีทางปีศาจก็เก่งพร้อม ห้ามเสือห้ามจระเข้ ห้ามสัตว์ร้ายก็ได้ เสกเป่าให้คนและสัตว์ร้ายอ่อนเพลียเสียกำลัง ยืนงนังจ้งงก็ทำได้ พระสงฆ์ในเมืองพิจิตรเกรงกลัวท่านมากตลอดแขวงตลอดคุ่ม ไม่มีวัดไหนล่วงบัญญัติกตติกสัญญาบาบัติเลย ทั้งเจ้าเมืองกรมการก็ยำเกรงขามท่านพระครูวัดใหญ่มาก ใช้แต่เท่านั้นท่านก่อดำเมตตากรุณาอนุกุล สัปบุรุษ อุบาสิกา สานุศิษย์ มิตรญาติ สงเคราะห์อนุเคราะห์ อารีอารอบทั่วไป มีอภัยภัยกว้างขวาง เพื่อแผ่เอื้อเพื่อเกื้อกูลคนที่ควรสงเคราะห์ ไม่จำเพาะบุคคล ช่มชืดเกลือกเลสด้วยไมโลภโมโทสันต์ ชนดิธรรมก็พอใช้ วินัยก็พอชม มีผู้นิยมสู่ทามาไปมิได้ขาด ทั้งฉลาดในข้อปฏิสันถาร การวัดก็จัดจ้านเอาใจใส่ การปฏิสังขรณ์ก็เข้าใจปะติประตอก่อปรุงถาวรวัตถุกรรม แนะนำภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกาให้รู้จักกิจถือพระพุทธานุศาสนนาให้ก่อดำด้วยประสาทะศรัทธามั่นคง จำงนแนในพระรัตนตรัย หมั่นเอาใจใส่สอนศิษย์ให้รู้ทางประโยชน์ดี.

ตอนที่ ๓

เมื่อตาผล ยายลา นางงุดจะล่องลงมาค้าขาย ก็ต้องออกไปล่าารคนน้ำมนต์รับน้ำมาพรมสินค้า และพรมเรือพรมคนแจว พรมบ้านเรือน เพื่อให้พ้นภัยอันตรายให้ซื้อขายคล่อง เวลาตาผลนางงุดกลับก็ต้องขึ้นสักการะท่านพระครู จึงบันดาลให้มีผู้นิยมรักแรงแข็งชอบไปทั้งเมืองเหนือเมืองใต้ มีคนเกรงใจเชื่อหน้าถือตา เมื่อจะค้าก็ไม่ต้องลงทุนได้พ่อนทรัพย์ออกไปหมุนหาดอกเบี้ย และปัวเปียเข้าหุ้นกับพ่อค้าใหญ่ๆ ก็ได้กำไรองงาม ตามประวัติกการแห่งพาณิชย์กรรม ร่ำมาด้วยประการดังนี้.

(เรียบเรียงตามเค้ารูปภาพในฉากที่หนึ่ง คงได้ความเพียงนี้)

เรื่องที่ว่า ตาผล ยายลา นางงุด ค้าขายเกิดหนุนหนุนเถา ได้กำไรมั่งมี ถึงกับย้ายถิ่นฐานภูมิลำเนาเดิมมาตั้งหลักฐานอยู่ในแขวงเมืองพิจิตรนั้น เรียงความตามเค้ารูปภาพในฝาผนังเป็นฉากที่ ๒ เจ้าของท่านเขียนเป็นรูปเมืองพิจิตร เขียนรูปเจ้าเมืองพิจิตรกำลังมีงาน เขียนรูปวัดใหญ่ในเมืองพิจิตร เขียนรูปท่านพระครูใหญ่ เขียนรูปสามเณรโตเรียนหนังสือ เขียนรูปสามเณรโตทดลองวิชาที่เรียนจากท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่ เขียนบ้านเรือนตาผล ยายลา นางงุด เขียนหนูโต ๗ ขวบ พิจารณาแล้วลงสันนิษฐาน อนุমানแปลออกจากใบ้ในรูปภาพประวัติกฉากที่ ๒ ของท่าน คงได้เรื่องได้ความ ดังจะเล่าสู่กันฟังดังนี้

ครั้นถึงปีขาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นอำนาจแล้ว เป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ได้ขึ้นเถลิงถวัลราชย์ปราบดาภิเษกเปลี่ยนเป็นปฐมบรมจักรีพระองค์แรก และย้ายพระมทานครมาข้างฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรี ตรงหัวแหลมระหว่างวัดโพธิ์และวัดสลัก เป็นวัดเก่ามากทั้ง ๒ วัด เป็นคราวผลัดแผ่นดินใหม่ ทรงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพพระมหานครฯ พระบรมราชนามาภิไธยว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามหาสุรสีห์นาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งมเหสีเดิม เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษเทเวศร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าภคิณยศราชกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายพระราชวังหลังรับพระราชบัญญัติ

ฝ่ายหนูโต บุตรชายของนางงุดเมืองพิจิตรนั้น มีชนมาได้ ๗ ขวบ ครั้นการบ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติแล้ว นางงุดจึงได้นำหนูโต อายุ ๗ ขวบ นั้นเข้าไปถวายท่านพระครูใหญ่ เมืองพิจิตร ให้เป็นศิษย์เรียนหนังสือไทย หนังสือขอมและกิริยามารยาท และขนบธรรมเนียมการวัด การบ้านการเมือง การโยธา การเรือน การค้าขาย เลขวิธี การของผู้อยู่ การของผู้ไป การรับการส่ง การที่เจ้าจะใช้นายจะวาน การไว้ท่าวางทาง ทำท่งทำที่สำหรับผู้ลากมากดีในสำนักนี้ ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่นั้น

ครั้นถึงปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ อายุหนูโตได้ ๑๓ ขวบ เป็นคราวที่จะทำการโกนจุกแล้ว ตาผล นางงุดจึงรับเข้าพักอยู่ที่บ้าน เพื่อระวังเหตุการณ์ แล้วจึงจัดบ้านช่องค้ำจุนหนุนเตาหม้อ ก่อเตาไฟ ซ่อมบันได

เตรียมเครื่องครัวพร้อมกำหนดวันฤกษ์ยามยามดี หนีกาฬกณีตามวิธีโรจจารักษ์บูรณประเพณีได้วันดีแล้ว ใน เดือน ๖ ข้างขึ้น จึงเผด็จท่านพระครูใหญ่พระอาจารย์พระเจ้าอริการวัด พระฐานา พระที่เป็นญาติและพระที่เป็นมิตรรวม ๑๑ รูป กำหนดวันเวลาแล้วเผด็จสวดมนต์ฉันเช้า และเชิญท่านเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ พ่อค้า แม่ค้า คฤหบดี คฤหปตานี เจ้าภาษี นายอากร อำเภอกำนัน พันธะนายบ้าน นายกองขุนตำบล และคณะญาติผู้ใหญ่ผู้น้อยรอบคอบแล้ว จัดกระจายใบบัวบรรจุขนมของกิจและผลากับปิยจรรทรหมัจฉมังสาหาร เป็นเครื่องไทยทาน ถวายแถมพกดอนเช้า ผ้าไตรจีวรถวายตอนเย็น ทาเสกมาขับตลอดกลางคืน ทาละครสมโภชในตอนทำขวัญ แล้วบูชาขมู้งบั้ง ปู ปิด จัดตั้งพร้อมทุกสิ่งทุกประการ

ครั้นถึงวันกำหนด พระสงฆ์มา แหกก็มา จัดบุคคลที่สมควรรับรองเชื้อเชิญนั่งลุกตามขนบธรรมเนียมอย่างชาวเหนือในเวลานั้น เริ่มการสวดมนต์ ตั้งหม้อเต้าน้ำสังข์ข้มังมี มีโคกนาคสามกษัตริย์ บัทรบายศรีมีพร้อมในโรงพิธีบนท่อนั่งเป็นที่เอิกเกริก สวดมนต์พระสงฆ์แล้วก็จัดแจงเลี้ยงดูกันอ้อมหน้าสำราญ พอตกพลบค่ำ ก็จุดตามประทีปโคมไฟสว่างมีเสภารำต่อไป

ครั้นเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น พระสงฆ์มาพร้อมตามเวลา แหกที่เชิญมานั่งพร้อมตามกำหนดนัด นำหนูโตออกจากเรือน มานั่งในโรงพิธีที่ท่อนั่ง ฟังพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถา แล้วได้เวลากำหนดฤกษ์ พระสวดชะยันโต ท่านเจ้าเมืองทียบกรรไกรยกกระบัตร์แหวกจุกผูกสามรอบเรียกว่าไตรสังขร พระสวดถึง (ปลั่งเกสีเส) ท่านเจ้าเมืองลงกรรไกรคืบจุกขาดออกทั้งสามจอบ แล้วโกนด้วยมีดค้ำมناق ค้ำมเงิน ค้ำมทอง เรียกว่ามีดสามกษัตริย์

ถามว่า เหตุไฉนจึงทำกันอย่างนี้?

ตอบ เดิมเป็นทางมาตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก่อน

ภายหลังพราหมณ์นำมาเชื่อมกับพุทธศาสตร์ (แต่ผู้เรียบเรียงมีความเห็นว่า ท่านบูรณคณาจารย์คงจะคิดเห็นตามศัพท์ว่า สัพเพเต อันตรายา ฯลฯ ชะรอยท่านจะแปลคำว่า เต ว่า ๓ ท่านจะไม่แปลคำ เต ว่า เหล่านั้น จึงทำ ๓ แหยม เป็นปอยๆ)

ครั้นพนักงานโกนผมที่ศีรษะหนูโตหมดแล้วจึงอุ้มหนูโตออกไปนั่งเตียงเบญจา ท่านเจ้าเมืองรดน้ำมนต์ด้วยสังข์ก่อน แล้วบรรดาแขกที่เชิญมาและคณะญาติมิตรก็ช่วยรดน้ำเหล่านั้นลงไปด้วย เสร็จการรดน้ำแล้วก็อุ้มหนูโตเข้าเรือนจัดแจงเปลี่ยนเสื้อผ้าต่อไป

ฝ่ายพนักงานยกสำรับก็ยกมา พวกใส่บาตรก็ใส่ไป เสร็จแล้วก็ยกประเคนพระ พระลงมือฉัน ครั้นพระเสร็จจากภัตตกิจแล้ว เจ้าของงานก็จัดแจงถวายเครื่องไทยทานตามที่จัดไว้และเพิ่มเติมค่าจตุปัจจัยตามควร พระอนุโมทนาแล้วกลับไป

ฝ่ายเจ้างานก็จัดแจงเลี้ยงดูปูเสื่อกันเสร็จ แล้วจึงตั้งระเบียบบายศรี แว่นเวียนแวงล้อมญาติมิตรคนเชิญขวัญก็มานั่ง จึงอุ้มหนูโตออกมาตั้งกลางห้องนั่งให้คอยฟังคนเชิญขวัญร่ำรำพรรณ พรรณนาสิ้นวาระ ๓ จบแล้ว ก็ออกเทียน แว่นที่มีรูปหอยออกก่อน เวียนเป็นทักษิณาวฏ ๓ รอบแล้ว ผู้อวยพรก็รับมาเศกวิชฌูเวทย์มนตราคมน์เป่าลมแล้วระบายควันดับเทียนนั้นเป่าควันให้กุมารได้รับสัมผัส แล้วผจงผลัดผ้าห่มคลุมบายศรี ทียบเครื่องพลีมีกุ่มพล่าและปลาย่า สิ่งละคำคุกเข้าป้อน เปิดมะพร้าวอ่อน ซ้อนตักน้ำนำให้ชด จุนจันทน์บทธระแจะเจิมเสกส่งเสริมสวัสดิ์ ตามพิธีไสยศาสตร์ พวกพิณพาทย์บรรเลงเพลงครั้นเครื่องโครม เสียงส่งสำเนียงโห่สนั่น เมื่อทำขวัญกุมารโตเป็นมะโหราดิเรก เป็นเอ้เอ๊กอีกกระทึก ที่ระลึกทั่วไปสำหรับให้เป็นตัวอย่างคนกลางบางในภายหลังจะได้ฟังเป็นการดี ครั้นทำพิธีทำขวัญแล้ว เป็นที่แผ้วพ่องภิญโญ กุมารโตจึงส่งผ้าให้มารดาไว้ เก็บเข้าไปในเรือนพลัน พวกลงขันย่นเงินตราให้เสื่อผ้าตามฐานะ ไม่เกณฑ์กะเป็นอัตราเคยมีมาแต่โบราณ

ครั้นการนั้นเสร็จแล้ว โดยสะดวกเรียบบร้อยทุกประการ พวกละครรำก็โหมโรงเล่นไปวันหนึ่งจึงเลิกงาน แล้วเลี้ยงดูกันสำราญในเวลาเย็นอีกคราวหนึ่ง ครั้นล่วงมาอีก ๗ วัน นางจตุคจึงนำกุมารโตบุตรออกไปมอบถวายท่านพระครูวัดใหญ่ในเมืองพิศตรอีก แล้วให้ท่านสอนสามเณรศึกษา นาสะนังคะให้รู้ข้อปฏิบัติในวัตรทางสามเณรภูมิต่อไป

ครั้นถึงเดือน ๘ ปีวอกนั้นเอง นางจตุคมารดาและคณาญาติใหญ่น้อย ได้จัดบริวารไตรจีวรและย้อมรัดประคดของบิดาที่ได้กำข้อมอบหมายไว้แต่เดิมนั้นเป็นองคะพันธบริวารพร้อมทั้งบาตรโตะลุ่ม เสื่อมุ้งน้ำมันมะพร้าว ตะเกียง กับเครื่องถวายพระอุปชฌาย์และถวายพระอันดับอีก ๔ องค์ แล้วพากันออกไปวัด อารธนาท่านพระครูให้ประทานบรรพชาแก่กุมารโต และขอสงฆ์นั่งปรกอีก ๔ องค์ รวมเป็น ๕ ทั้งพระอุปชฌาย์ลงโบสถ์ พระครูก็อนุมัตตามทุกประการ

ครั้นสามเณรโตได้บรรพชาเสร็จแล้ว ก็ตั้งใจเคร่งครัด เกรงต่อพระพุทธอาญา อุตสาหะเอาใจใส่ปรนนิบัติพระอุปชฌาย์ทุกวันวาร อุตสาหะกิจการงานในหน้าที่ อุตสาหะเล่าเรียนคัมภีร์มูละกัจจายนะปกรณ์ เป็นต้นว่าเล่าสูตรจบเล่าใจทยัจจบจำได้แม่นยำดี เรียนบาลีไวยากรณ์ ตั้งแต่สนธิ นาม และชมาส ตัทธิต อุณณาท กริต การก และสนธิพาละวะการ สัททะสาร สันททะพินธุ สัททะสาลินี คัมภีร์มูลทั้งสิ้นจบสิ้นบริบูรณ์แม่นยำจำได้ดี ถึงเวลาค่ำราตรีก็จุดประทีปถวายพระอุปชฌาย์ นวดบาทาบิบบ้างขันนวดฟัน หมั่นไต่ถามสอบทานในการที่เรียนเพียรหาความตามภาษาเด็ก ถามเล็กถามน้อยค่อยๆออกเซาะพุดจาประจ้อประแจ กระจุ่มกระจิมยืมย่องเป็นที่ต้องใจในท่านพระครูอุปชฌาย์ ท่านเกิดเมตตากรุณาแนะนำธรรมปริยาย ท่านต้องขยายเวทย์มนต์คลคาถาสำหรับ แรดหมี เสือ สาง ช้าง ม้า มหิงสา โคกระทิงเถื่อนที่ดุร้าย จะระเซ้เทรวายวนเวียนไม่เข้าใกล้ สุนัขป่า สุนัขใน สุนัขบ้าน อ้นธพาล คนแก่งกาจจกรจ้เป่าไปไห้งงงันย่นจ้งจ้ง ตั้งฐานภาวนาบริกรรมทำศุณย์ตรงนี้ ตั้งสติไว้เบื้องหน้าแห่งวิถีจิตอย่างนี้ ท่านบอกกะละเม็ดวิธีสอนสามเณรให้ชำนาญชำนาญ รอบรู้ในวิทยาคุณคาถาตามานิยม เกิดเป็นมหาเสน่ห์ทั่วไป สามเณรโตก็อุตสาหะร่ำเรียนได้ในอาคมต่างๆ หลากอย่างหลายประการ ออกป่าเข้าบ้าน ทดลองวิชาความรู้ ในวันโกนวันพระที่ว่างเรียนมูละปกรณ์แล้ว ก็ต้องทดลองวิชาเบ็ดเตล็ดเป็นนิตยกาล จนคล่องแคล่วชำนาญใช้ได้ดั่งประสงค์ทุกอย่าง

ครั้งถึงปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๑๕๒ อายุของสามเณรโตได้ ๑๕ ปี บวชเป็นเณรได้ ๓ พรรษา เล่าเรียน คัมภีร์มูละกัจจายนะปกรณ์จบ เข้าใจไวยากรณ์ รู้สัมพันธบริบูรณ์ ครั้งถึงเดือน ๑๒ ปีจอ โทศกนั้น สามเณรโต เกิดกระสันใคร่เรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาต่อไป

ฝ่ายท่านพระครูได้ฟังคำสามเณรโต เข้ามาร้องขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรม อีกท่านก็อันนอกอีกอีกอีก ด้วย คัมภีร์พระปริยัติได้กระจัดกระจายตกเรือเสียหายป่นปี้มาก แต่ครั้งพม่าเข้ามาตีกรุง ข้าสั่งฆราวาสเรื่อง เพยอดตั้ง ตัวขึ้นเป็นเจ้าของแผ่นดิน ทำให้สมบัติของวัดวาอารามเสียหายหมดอีกเป็นค่ารบ ๒ ข้าร้ายพวกผู้ร้ายเข้าปล้น พระพุทธศาสนาว่าเอาพระคัมภีร์ปริยัติสำหรับวัดนี้ไปจนหมดสิ้นเป็นค่ารบ ๓ และวัดแถบนี้ก็ทำทาราทยิบยืม กันยาก ถึงจะมีบ้างก็เล็กน้อยสักวัดละผูกสองผูก ก็จะไม่พอแก่สติปัญญาของออสสามเณรโต จะเป็นทางกระดก กระเดิก ครั้งนี้จะปิดบังเณรเพื่อหวังเหนี่ยวชักนำไปทางอื่นก็จะเป็นโทษมากถึงอเวจี ควรจะต้องชี้ช่องนำ มรรคาจึงจะชอบด้วยพระพุทธศาสนาตามแบบพระอรหันตชีณาสพแต่ก่อนๆ เมื่อท่านได้กุลบุตรที่ดีมี สติปัญญาวิสาระทะแกล้วยกล้า สามารถจะทำกิจพระศาสนาได้ตลอด ท่านก็ได้ทิ้งทอดทวงห้ามกักขังไว้ ท่าน ย่อมส่งกุลบุตรนั้นไปสู่นักพระมหาเถระเจ้าซึ่งเชี่ยวชาญต่อไปเป็นลำดับจนตลอดกุลบุตรนั้นๆ ลุล่วงสำเร็จ กิจตามประสงค์ทุกๆพระองค์มา ก็กาลนี้สามเณรโตเธอก็มีปรีชาว่องไว มีอุปนิสัยยินดีต่อพระบวรพุทธศาสนา มากอยู่ ไม่ควรตัวกูเป็นอุปชฌาย์อาจารย์จะทานทัดขัดไว้

ครั้นท่านดำริเห็นแจ่มแจ้งน้ำใจที่ถูกต้องตามคลองพระพุทธศาสนานิกมณฑลขณะนี้แล้ว ท่านจึงมีเถระบัญชาแก่ สามเณรโตดังนี้

เออเนาะ สามเณรโต ตัวกูนี้มีคัมภีร์มูล กุชอบและกุสอนกุลบุตรได้ตลอดทุกคัมภีร์ แต่กูก็มีแต่คัมภีร์มูลครบ ครัน เหตุว่ากูรักกุนิยม กูรวบรวมรักษาไว้ ถึงว่าจะขาดเรือเสียหายกระจัดกระจายไป ก็จัดงานซ่อมแซมขึ้นไว้จึง เป็นแบบแผนพร้อมเพรียงอยู่ เพราะกูมีนิสัยรู้แต่เรื่องมูลและไวยากรณ์เท่านั้น แต่คัมภีร์ปริยัติธรรมนั้นเป็น ของสุคติวิสัยกู ไม่ได้สะสมตำรับตำราไม่มีคัมภีร์ฎีกาอะไรได้เลย ในตู้หอไตรเล่าก็มีแต่หอและตู้อยู่เปล่าๆ ถ้าหาก ว่ากูจะเที่ยวยืมมาแต่อารามอื่นๆ มาบอกมาสอนเธอได้บ้าง แต่กูไม่ใคร่จะไวใจตัวกู ก็คงบอกได้แต่ก็คงไม่ดี เพราะกูไม่สู้ชำนาญในคัมภีร์พระปริยัตินัก จะกักเธอไว้ ก็จะพาเธอโง่งมหายไปด้วย เพราะครูโง่ลูกศิษย์ก็ต้องโง่ ตาม กูเองก็เป็นเพราะเหตุนี้จึงได้ยอมโง่ แต่ครั้นมาถึงเธอเข้าจะทำให้เธอโง่ตามนั้นไม่ควรแก่กู และว่าถ้าเธอมี ศรัทธาอุทิศสาคไรไคร่แท่นทางเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาแน่นอนแล้ว กูจะบอกหนทางให้ กูจะแนะนำไปถึง ท่านพระครูวัดเมืองไชยนาท ท่านพระครูเจ้าคณะพระองค์นี้ดีมาก ทั้งท่านก็คงแก่เรียน ทั้งเป็นผู้เอาใจใส่หมั่น ตรวจตราสอบสวนศัพท์แสงถ้อยคำบาบาทพระศาสนาเสมอ ทั้งบอกพระบอกเณรเสมอ จึงเรียกว่ามีความรู้ กว้างขวางทางคัมภีร์พระพุทธานุศาสตร์ อรรถฎีกาก็มีมาก ทั้งท่านเอาใจใส่ตรวจตรารวบรวมหนังสือไว้มาก ถึง นักปราชญ์ในกรุง ท่านก็ไม่หวั่นหวาดสยดสยอง ถ้าเธอมีความอุตสาหะจริงๆ เธอก็พยายามหาหนทางไปเรียนกับ ท่านให้ได้เธอจะรู้ธรรมดีที่เดียว

ฝ่ายสามเณรโตได้สดับคำแนะนำของท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ดั่งนั้น เธอยังมีกระสันเกิดกระหายใจใคร่เรียนรู้ จึงกราบลาท่านพระครู เลยเข้าไปบ้านอ้วนอนมารดาและคุณตาโดยอเนกประการ เพื่อจำให้นำไปถวายฝากมอบกับท่านครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรี

ฝ่ายคุณตาผล นางงุดโยมผู้หญิง ฟังสามเณรโตมาออกแอดอ้วนอนก็คิดสงสารไม่อาจขัดขวางห้ามปรามได้ จึงได้รับคำสามเณรว่าจะนำพาไปฝากให้ ขอรอให้จัดเรือจัดคนจัดเสบียงอาหารก่อนสัก ๒ วัน จะพาไปสามเณรโตได้ฟังก็ดีใจกลับมาสู่อารามเดิม

ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเย็นๆ นางงุด ตาผลจึงออกไปกราบเรียนบอกความประสงค์สามเณรโตแก่ท่านพระครูวัดใหญ่ทุกประการ แล้วขอลาพาเณรไปส่งตามใจในวันรุ่งเช้ารุ่งนี้ ท่านพระครูก็ยินดีอนุญาตตามประสงค์ ทั้ง ๒ ผู้ใหญ่นั้นก็ลากลับมาบ้านจัดเรือจัดคนจัดเสบียงอาหารไว้พร้อมเสร็จจบบริบูรณ์ ครั้นได้เวลารุ่งเช้าสามเณรโตเข้าไปฉันทที่บ้าน ครั้นฉันทเช้าแล้วก็ลงเรือแจวออกไปทางแม่น้ำไชยนาทบุรี.

(สิ้นข้อความในรูปภาพประวัติสมเด็จพระเจ้าโตที่ฝาผนังฉากที่ ๒)

ที่นี้จะได้แปลจากรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวihar สมเด็จพระเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียนประวัติของท่าน เมื่อท่านได้ผ่านมาเรียนพระปริยัติธรรมในสำนัก ท่านพระครูหัวเมืองไชยนาทบุรี เจ้าของท่านเขียนไว้ดังนี้

เขียนท่าวัดเมืองไชยนาทบุรี เขียนเรือท่านจอดอยู่ที่ท่าวัด เขียนจะเข้ขึ้นทางหัวเรือของท่าน เขียนคนหัวเรือของท่านนอนหลับ เขียนคนที่สองตกใจตื่นลุกขึ้นโยงโย่ลุดคนหัวให้ถอยเข้ามาเพื่อให้พ้นปากจะเข้ เขียนคนแจวคนที่สามนั่งไขว่ห้างหัวเราะ เขียนคนบนบ้าน ๓ คน แม่ลูกยายเหนี่ยวรั้งกันขึ้นบ้านเรือน กระจตองกระจตอง กระจตองกระจตองเพื่อหนีจะเข้ เขียนตาผลนายเรือออกมายืนตัวแข็งอยู่ที่อุคเรือ เขียนรูปสามเณรโตเรียนคัมภีร์กับท่านพระครูจังหวัด วัดเมืองไชยนาทบุรี

ผู้เรียบเรียงจึงอนุমান สันนิษฐานตามลักษณะพร้อมกับเหตุผลแล้วแปลเป็นเรื่อง ความดังนี้

ครั้นคนแจว แจวเรือเปิดมาสู่ระยะทาง ๒ คืบก็ถึงท่าเรือวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงได้จอดเรือเข้าที่ท่าในเวลากลางคืน คนแจวเรือจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงอาบน้ำดำเกล้าแล้วพักนอนในเรือทั้ง ๓ คน

ครั้นเวลารุ่งเช้าสว่างแล้ว เจ้าจะเข้ใหญ่ในน่านน้ำท่านั้น ก็ขึ้นเลือกตัวมาตรงหัวเรือเปิดของตาผลนั้น คนบนเรือริมตลิ่ง ๓ คน แม่ลูกหญิงผู้ใหญ่ลงอาบน้ำหน้าบันไดแต่เช้า ครั้นเห็นจะเข้ขึ้นจะคาบคนนอนหลับที่หัวเรือใหญ่ จึงพากันตกใจกลัว แล้วร้องบอกกล่าวกันไววายขึ้น คนแจวที่ ๒ นอนถัดเข้ามา ได้ยินเสียงคนบน

บ้านเรือนนั้นร้องเอะอะโวยวายจึงตกใจตื่นขึ้น เห็นจะเข้ขึ้นที่ตรงหัวเรือลุกขึ้นโยงโย่จับบันไดเอวคนนอนหลับหัวเรือ เพื่อจะให้พ้นจากปากจะเข้ ส่วนคนแจวเรือคนที่ ๓ ก็ตื่นขึ้นนั่งไขว่ห้างหัวเราะ คนบนบ้านที่กำลังหนีจะเข้ขึ้นบันไดผ้าผ่อนหลุดลุ่ยล่อนจ้อน ลูกเด็กหญิงเหนียวขาแม่ นางแม่เหนียวขายาย ยายผ้าลุ่มทมด ก้าวขาต่อไปก็ก้าวไม่ออก ตาผลอยู่ในเรือก็โผล่ออกมายืนดูอยู่หน้าเรืออูดเฉย จะว่าอย่างไรก็ไม่ว่าดูชอบกล

ฝ่ายสามเณรโตก็ลุกขึ้นนั่งภาวนาอยู่ในประทุนเรือ จะเข้ขึ้นมาแล้วก็อ้าปากไม่ออกจมก็ไม่ลง และไม่ว่าคไม่พาดทางทั้งนั้น คุณอาการอ่อนมาก คนบนบ้านกึ่งง คนในเรือกึ่งงนอยู่ท่าเดียว

ครั้นเวลาเช้า โยมของสามเณรโต ก็จัดแจงหุงต้มอาหารอยู่ตอนท้ายเรือเปิดนั้น ครั้นได้เวลาก็จัดแจงเลี้ยงดูกันถวายอาหารให้เณรชบฉ้นเสร็จแล้วพอถึงเวลา ๓ โมงเช้า ก็พาเณรขึ้นจากเรือ เณรเดินหน้า ตาผลตามเณร นางจุดโยมผู้หญิงพากันเดินตามเป็นแถว ขึ้นกุฎิท่านพระครู ครั้นถึงท่านพระครูแล้วต่างคนต่างปู้ฝ้างกราบกันเป็นแถว เณรก็ยืนวันทาแล้วลงกราบท่านพระครูแล้วนั่ง

ฝ่ายท่านพระครูเจ้าวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงมีปฏิสันถารปราศรัยไต่ถามถึงเหตุการณ์ที่มา ถาถามถึงบ้านช่อง และถามความประสงค์

ฝ่ายตาผลจึงกราบเรียนท่านว่า เณรหลานชายของเกล้ากระหม บวชอยู่ในสำนักท่านพระครูใหญ่ เจ้าคณะวัดใหญ่ ในเมืองพิศตร ได้ร่ำเรียนบาลีไวยากรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์จบแล้ว เณรใคร่จะเรียนคัมภีร์ใหญ่ต่อไป จึงขอเรียนที่ท่านพระครูวัดใหญ่ แต่ท่านไม่เต็มใจสอนเณรและท่านพระครูวัดใหญ่ได้แนะนำเณรให้ได้มาสู่สำนักพระเดชพระคุณเพื่อเล่าเรียนคัมภีร์ใหญ่กับพระเดชพระคุณแล้วจะมีความรู้ดีกว่าเรียนกับท่านๆ แนะนำมาดังนี้ เณรดีใจเต็มใจใคร่เรียนในสำนักของพระเดชพระคุณ เณรจึงมารบเร้าเกล้ากระหมและมารดาเณร ขอรับรองให้เกล้ากระหมเป็นผู้นำมาสู่สำนักพระเดชพระคุณ ในวันนี้เกล้ากระหมพร้อมด้วยมารดาเณร ขอถวายเณรให้เป็นศิษย์เรียนพระคัมภีร์กับพระเดชพระคุณต่อไป

ครั้นกล่าวสุดถ้อยคำแล้วจึงบอกให้เณรถวายดอกไม้ธูปเทียนต่อท่านพระครู ฝ่ายท่านพระครูผู้รู้พระปริยัติธรรมเมืองไชยนาทบุรี จึงรับเครื่องสักการะแล้ว พิจารณาคุณเณรก็รู้ด้วยการพินิจพิจารณาว่า สามเณรนี้มีวาสนาบารมีธรรมประจำอยู่ สรรพอวัยวะสมบูรณ์โตพร้อมไม่บกพร่องต้องตามลักษณะ ท่านก็ออกวาจาว่า รูปจะช่วยแนะนำสั่งสอนให้มีความรู้ในคัมภีร์ต่างๆ ตามวัยและภูมิของสามเณรดังที่โยมทั้ง ๒ ได้อุทิศมาทางไกล ไม่เป็นไร รูปจะช่วยให้สมดังปรารถนาทุกประการ.

ตอนที่ ๔

ตาผลและนางงุดก็ตั้งใจ กราบไหว้แล้วมอบหมายฝากฝังทุกสิ่งอัน แล้วถวายกับปิยะจรรพรมัจจะมังสาหารทั้งปวงแล้ว พระสมุห์ของท่านก็เรียกคนมายกถ่ายทันที แล้วจัดห้องหับให้พักอาศัยสำราญ ตาผลและนางงุดก็ยกบริวารของสามเณรเข้าบรรจุจัดปูอาสน์ เรียบเรียงตั้งไว้ตามตำแหน่งแห่งที่ แล้วออกมากราบลาท่านพระครูลงไปพักในเรือ ค้างคืนคอยปรนนิบัติสามเณรดูลาดเลา การอยู่การขบฉันบิณฑบาตยาตรา เห็นว่าสะดวกดีไม่คับแค้นเดือดร้อน พอเป็นที่ไว้วางใจได้แล้ว จึงขึ้นนมัสการลาท่านพระครูกลับมายังบ้าน ณ แขวงเมืองพิจิตร

ตั้งแต่สามเณรโตได้เข้าสู่สำนักท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรีแล้ว เป็นปรกติก็หมั่นทำกรรมกิจตามหน้าที่และอนุโลมตามข้อกติกาไม่ฝ่าฝืน ละเอียดอ่อนน้อมต่อพระลูกวัดมิให้ขัดข้อขมาสัย เพื่อนศิษย์เพื่อนเณรเหล่านั้นก็ประนีประนอมพร้อมหน้าไม่ว่า ไม่ถือตัว ไม่ท้าวสูง อดเอาเบาสู้ ระวังไม่ทำเหตุแข่งดีกว่าเพื่อน ไม่ล่อเสียด สอพลอพร้อย เรียบร้อยทงิบเสี้ยมเจียมตัว หมั่นเอาใจใส่รับใช้ปฏิบัติท่านพระครูระแวงระวังหน้าหลัง ท่านมีกิจธุระจะไปไหน ก็จัดการสิ่งของที่จะต้องเอาไป ไม่เกียจงอนเพื่อนศิษย์ เวลาท่านจะกลับ ก็รับรองเก็บงำสม่ำเสมอตลอดมา ครั้นถึงเวลาเรียนก็เข้าเรียน ถึงคราวฟังก็ฟัง ตั้งสติสัมปชัญญะ สำเนียงสำเนาเสมอ เรียนแล้วจดจำตักแต่มกำหนดกฎหมาย กลางคืนก็เข้ารับโอวาทปริยายของท่านพระครู สิ่งใดที่ไม่รู้จักถาม รู้เท่าไม่ถึงความก็ซัก ที่ตรงไหนขัดข้องไม่ต้องกันก็ท้าวหรือ ตามบาฬีที่มีมาในพระคัมภีร์นั้นๆ ถ้ายกโทษบาปโทษเป็นนิรุตติ ไม่ชอบด้วยเหตุผลไม่เข้ากัน เธอก็ยังไม่ลงมติไม่ถือเอาความคิดเห็นความรู้ของตนเป็นประมาณ ตั้งใจวิจารณ์จนเห็นถ่องแท่งแน่นอนตามพระบาฬี ในธรรมบทที่ปะนิ ทศชาติ (๑๐ชาติ) สารตถ์ สามนตถ์ ฎีกาโยชนาคณฐี ในคัมภีร์พระไตรปิฎกธรรมนั้นทุกวันทุกเวลา เรียนแปลเป็นภาษาลาวบ้าง แปลเป็นภาษาเขมรบ้าง แปลเป็นภาษาพม่าบ้างตามเวลา ครั้นล่วงมาได้ ๓ ปีเรียนจนถึงแปลปันบาฬี สามเณรโตไม่มีอุปสรรคกีดกัน ไม่มีอาการเจ็บป่วยใช้สะดวกดีทุกเวลาทั้งไม่เบื่อไม่หน่าย นิยมอยู่แต่ที่จะหาความจริงซึ่งยังบกพร่องภูมิปัญญาอยู่รำไป

ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ สามเณรโตมีความกระหายใคร่จะลองลงมาร่ำเรียนในสำนักกราชบัณฑิตนักปราชญ์หลวงบ้าง ใคร่จะเข้าสู่สำนักพระเถระเจ้าผู้สูงศักดิ์อรรครฐานในกรุงเทพพระมหานครโดยความเต็มใจ

ครั้งสามเณรโต อายุได้ ๑๘ ปีย่าง ปลงใจแน่วแน่แล้วในการที่จะละถิ่นฐาน ญาติโยมได้จะทนทานในการอนาถาในกรุงเทพฯ ได้แนใจแล้ว จึงได้กราบรำนท่านพระครูจังหวัดบรรยายแถลงยกย่องพิทยาคุณและความรู้ของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี พอเป็นที่ปลื้มปรีดาโสมนัสปราศจากความลบลู่คู่มั่น ด้วยระเบียบถ้อยคำอันดีพอสมควรแล้ว ขอลาว่าเกล้ากระผมขอถวายนมัสการลาฝ่าเท้าเพื่อจะลงไปสู่สำนักกราชบัณฑิตย์ ผู้สูงศักดิ์อรรครฐานให้เป็นการเชิดชูเกียรติคุณของฝ่าเท้าให้แพร่หลายในกรุงเทพฯ ขอบารมีฝ่าเท้าจงกรุณาส่งเกล้ากระผมให้ถึงญาติโยม ณ แขวงเมืองพิจิตรด้วย

ฝ่ายท่านพระครูเจ้าคณะเมืองไชยนาทบุรีได้ฟัง ซึ่งมีความพอใจอยู่แล้วในการที่จะแสวงหาศิษย์ที่ดีมีสาระทะแกลัวกล้าองอาจ ฉลาดเฉลียวรอบรู้คัมภีร์ คิดจะส่งศิษย์อย่างดีเข้ากรุงเทพฯ เพื่อช่วยเผยแพร่นี้ให้ความรู้และ

ความดีของท่านนั้นโด่งดังปรากฏแพร่หลายไปในกรุงเทพฯ หนึ่งสามเณรองค์นี้ก็เป็นคนดี มีความรู้รอบปรด้วย คติสติปัญญา ความเพียรก็กล้าไม่งอนง้อท้อถอยเลย หัวใจก็จดจ่ออยู่แต่การเล่าเรียนหาความรู้ดูฟังตั้งใจจริง ไม่เป็นคนโง่งมซมเซา พอจะเข้าเทียบเทียบเมธีที่กรุงเทพฯ พระมหานครได้ ท่านพระครูเห็นสมควรจะอนุญาตได้ ท่านจึงกล่าวเถระวาทสุนทรกถา เป็นทางปลุกผูกอาลัยแก่สามเณรพอสมควรแล้ว ท่านก็ออกวาจาอนุญาตว่า "ดีแล้ว นิมนต์เถอะจ๊ะ" เราขอรอผลัดจัดการส่งสัก ๓ วัน เพื่อเตรียมตัวเตรียมการส่งให้เป็นที่ยอมรับตามระเบียบแบบธรรมเนียมการ สามเณรก็กราบถวายนมัสการลามายังกุฏิที่อยู่ แล้วก็จัดการเตรียมเก็บสรรพสิ่งเครื่องอุปโภคต่างๆ ส่งคืนเข้าที่ตามเดิม คัมภีร์ที่ยังเรียนค้างอยู่ก็ทำไปยิ้มๆ ไปเรียนต่อไป สิ่งของที่เหลือบริโภคนุโภคแล้ว ก็แบ่งปันถวายเพื่อนสามเณรที่อยู่ที่เคยเป็นเพื่อนกันไว้ใช้สอยพอเป็นทางผูกอาลัยทำไมตรี

ครั้นเวลารุ่งเช้าแล้ว สามเณรโตก็ออกพายเรือสามปั่นบิณฑบาตไปถึงบ้านที่สุดเหนือน้ำและใต้ น้ำ สามเณรก็บอกกล่าวล่ำลาแก่ญาติโยมอุปัฏฐากและที่บวราณาและผู้ที่มีวิสาสะทั่วหน้ากันทั้งสองฝั่ง ที่อยู่บ้านดอนขึ้นไปก็บอกลาฝากขึ้นไปทั่วกัน

ฝ่ายเจ้าพวกเด็กๆ ลูกศิษย์วัดทั้งปวงรู้ว่าหลวงพี่เณรของเขาจะลงไปอยู่บางกอก พวกเด็กทั้งหลายก็พากันเสียดาย ใจเขาหาย เขาทำได้แต่หน้าแห้ง ทำตาแดงๆ เหตุเขามีความคุ้นเคยรักใคร่อาลัยหลวงพี่สามเณรโต เขาเคยกินอยู่สำราญด้วยอาหารเกิดทวีขึ้น เพราะอำนาจบารมีศีลธรรมของสามเณรโต จนเข้าของแปลกประหลาดเหลือเพื่อเอื้อเอาใจเขามาช้านานประมาณ ๓ ปีล่วงมา

ฝ่ายแม่รุ่นสาวๆ คราวกันกับพ่อเณร ซึ่งมีใจโอนเอนไปข้างฝ่ายรัก ก็ทำอึกอึกพะอืดพะอมกระอักกระอ่วน รัญจวนใจ ด้วยพ่อเณรเธอจะไปอยู่ไกลถึงบางน้ำบางกอก ต่างก็อันอันอันจวนใจไม่อาจออกวาจาห้ามปราม เพราะความอาย รักก็รักเสียดายก็เสียดาย ทั้งความยึดถือมุ่งหมายก็ยังมีอยู่มั่นคงจงใจ ทั้งเกรงผู้หลักผู้ใหญ่จะล่วงรู้ดูแคลน แสนกระดากทำกระเดื่องขำเลื่องโฉมพ่อเณรโต แอบโผล่หน้าต่างตามมองแลลอดสอดตามช่องรั้วหัวบ้านแลจนลับนัยน์ตา เสียวชานถึงโศกาเข็ดน้ำตาอยู่ก็มี ฝ่ายพวกเด็กๆ พอกลับถึงวัด เขาก็ตะโกนบอกเพื่อนกันว่า ต่อแต่นี้พวกเราจะอดกันละไว้อย

ครั้นพระเณรฉันเช้าแล้ว ท่านพระครูเจ้าคณะจังหวัดจึงเรียกพระปลัดพระสมุห์มาสั่งการว่า แน่ะพระปลัดจำพรรษาที่นี่เธอต้องสั่งเลขวัด ให้เขาจัดเรือเก๋ง ๔ แจว คนแจวประจำพร้อมและจัดเสบียงทางไกลให้พร้อมมูลด้วย ให้พอเลี้ยงกันทั้งเวลาไปและมาด้วย ส่วนเธอและพระสมุห์ช่วยพาสามเณรโตเข้าไปส่งให้ถึงญาติโยมเณร ณ เมืองพิจิตรในวันรุ่งพรรษาแทนตัวดิฉันด้วย พรรษานี้มารับจดหมายส่งของฉันก่อน

ฝ่ายพระปลัด ๑ พระสมุห์ ๑ รับเถระบัญชาแล้วออกมาเรียกร้องกะเกณฑ์เลขวัดสั่งให้จัดเรือจัดเสบียงให้พร้อม ทั้งเครื่องต้มเครื่องแกง หม้อน้อยหม้อใหญ่ กระทะ ข้าวเหนียว น้ำตาล มาขามเปียก พริกสด พริกแห้ง หอม กระเทียม ชিং ข่า กะทือ พริกไท ให้พร้อมไว้ เวลาเที่ยงมาแล้วจอดไว้ที่ท่าวัดนี้ตามที่ท่านพระครูสั่ง

ครั้งรุ่งขึ้นวันที่ ๓ พระปลัดฉันเช้าแล้วเข้าหาท่านพระครู รับผิดชอบแล้วกราบลาออกมา แล้วนัดหมายพระสมุห์และนั้ดสามเณรโตว่าเที่ยงแล้วลงเรือพร้อมกัน ครั้นถึงเวลาฉันเพลแล้ว ขอแรงศิษย์วัดและเพื่อนเณร ๒-๓ คน ช่วยขนขนบบริขารหีบ ตะกร้า กระเช้า กระบุงที่บรรจุของสามเณรโตลงท่าวัดพร้อมกัน สามเณรโตก็เข้าไปสักการวันทาลาท่านพระครูด้วยความเคารพ ส่วนท่านพระครูก็ประสิทธิ์ประสาทพรให้วัฒนาถาวรภิญโญ ภาวะยิ่ง ให้สัมฤทธิ์สมความมุ่งหมาย จงทุกสิ่งทุกประการเทอญ

ครั้นเวลาเที่ยงทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พระปลัด พระสมุห์ และสามเณรโต พร้อมคนแจวเรือก็ลงเรือ ได้เวลาบ่ายโมงก็ออกเรือทางแม่น้ำ บ่ายหัวเรือไปเมืองพิจิตรในวันนั้น

ครั้นแจวมา ๒ คีนก็ถึงท่าบ้านสามเณรโต ฝ่ายตาผล ยายลา นางงุด เห็นเรือเป็นแก่งมาจอดท่าหน้าบ้าน ต่างก็ออกมาดู รู้ว่าท่านปลัด ท่านสมุห์และสามเณรโตมา ก็ดีใจลงไปเรือต้อนรับและนิมนต์ขึ้นเรือน แล้วขึ้นมาปูอาสน์ ตักน้ำเย็น ต้มน้ำร้อน จัดเกสัชเพลายาสูบใส่พานแล้ว ครั้นพระปลัด พระสมุห์ สามเณรขึ้นมาอาราธนาที่ห้อง ประเคนหมาก น้ำ ยาสูบ แล้วก็กราบ

ครั้นพระปลัดเห็นเจ้าบ้านนั่งปรกติเรียบร้อยแล้วจึงปฏิสันถาร และนำจดหมายของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี ส่งให้ตาผลฯ รับมาอ่านได้ทราบความตลอดแล้วด้วยความพอใจ เมื่อสนทนาเสร็จจึงพาพระปลัด พระสมุห์และสามเณรออกไปยังวัดใหญ่ เมืองพิจิตรทราบ

ครั้นท่านพระครูอ่านคู่มือข้อความตลอดแล้ว ก็เห็นดี เห็นชอบด้วย ตกลงก็เห็นดีเห็นงามด้วยกันทั้งครูอาจารย์และคณะญาติโยมพร้อมใจกันหมด ครั้นได้เวลา พระปลัด พระสมุห์ ตาผลและนางงุดก็ลาท่านพระครูใหญ่ กลับมาบ้าน แล้วก็จัดแจงอาหารเลี้ยงพระเลี้ยงเณร และคนแจวเรือจนอิมหนาสำราญแล้วทั้ง ๓ เวลา ส่วนพระปลัดและพระสมุห์เมื่อได้ทำสิ่งที่ได้รับมอบหมายมาเสร็จและสมควรแก่เวลา ก็ลาเจ้าล้านฯ ก็จัดการส่งพระปลัดและพระสมุห์ให้กลับไปยังวัดเมืองไชยนาทบุรี

ส่วนทางบ้านเมื่อได้กำหนด นางงุดก็จัดเรือจัดคนจัดลำเสียงเสียบียงอาหารจัดของแจกให้ของฝากชาวกรุงเทพฯ ทั้งของถวาย ของกำนัลท่านผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ลงบรรทุกในเรือเรียบร้อยเสร็จแล้ว ก็เกณฑ์ตาผลให้เป็นผู้นำ พร้อมด้วยคนแจวส่งสามเณรไปกรุงเทพฯ แต่ต้องให้แวนนมัสการบูชาพระพุทธรชินราชในวันกลางเดือน ๑๒ นี้ก่อน และพ่อต้องอ้อนวอนขอหลวงพ่ชินราชให้ช่วยคุ้มครองกำกับรักษาส่งพ่อเณรอย่าให้มีเหตุการณ์ และอย่าให้ป่วยไข้ได้เจ็บอย่าให้มีภัยอันตราย ตั้งแต่วันนี้จนตราบเท่าจนเผาจนแก่ และขอให้เณรจำเรียนลุสำเร็จจงทุกสิ่งทุกประการ กับขอบารมีหลวงพ่ชินราชช่วยปกป้องกันศัตรูหมู่อันตราย อย่าผจญและอย่าเบียดเบียนพ่อเณรได้ ขอพ่อจงแะให้วัวช้ออ้อนวอนว่าตามคำสั่งข้าน้อยอย่าหลงลืมเลย

ฝ่ายตาผลรับคำลูกสาวแล้ว ก็ลงเรือออกเรือจากท่าหน้าบ้าน และให้แจวออกทางแม่น้ำพิษณุโลก ล่องมาหลาย เพลาก็มาถึงวัดพระชินราชในวันขึ้น ๑๔ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีนั้น

ครั้น ณ วันที่ ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ศกนั้น ตาผลนิมนต์สามเณรโตขึ้นไปโบสถ์พระชินราช เดินประทักษิณรอบแล้ว เข้านมัสการทำสักการบูชา สามเณรยืนขึ้นวันทาแล้วตั้งสักการะ โดยสักกัจะเคารพแก่พระพุทธชินราช ตาผล จึงพำพรณนาถวายเณรแก่พระชินราชและวิงวอนขอฝาก ขอความคุ้มครองป้องกัน ขอให้พระพุทธชินราช บันดาลคล่องเสริมแก่สามเณรตามค่านางงูคโยมของเณรสั่งมาทุกประการ

ครั้นทำการเคารพสักการบูชาแก่พระพุทธชินราชเสร็จแล้ว ก็กราบลาพาสามเณรโตมาลงเรือแจวล่องมา ๒ คืน ก็ถึงหน้าท่าวัดบางลำพูบน กรุงเทพฯ ตอนเวลาเช้า ๒ โมง แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพมหานคร

ตาผลชาวเมืองกำแพงเพชร ซึ่งถอยลงมาตั้งถิ่นฐานภูมิลำเนาอยู่เหนือเมืองพิจิตรได้นำสามเณรโตผู้หลานอัน เป็นลูกของนางงูคลูกสาว สามเณรโตนั้นมีอายุย่างเข้า ๑๘ ปี ตาผลผู้เป็นตา จึงได้นำพาสามเณรโตขึ้นไปมอบ ถวายพระอาจารย์แก้ววัดบางลำพูบน พระนคร ตาผลได้เล่าถึงการเรียนของสามเณรโตจนกระทั่งถึงท่านพระ ครูจังหวัดเมืองเหนือทั้ง ๒ อาราม มีความเห็นชอบพร้อมกันที่จะให้ลงมากรุงเทพฯ เกล้ากระผมจึงได้นำสามเณร โตมาสู่ยังสำนักของหลวงพ่อ เพื่อหลวงพ่อจะได้ทำนุบำรุงชี้ช่องทาง ให้สามเณรดำเนินหาคุณงามความดีมี ความรู้ยิ่งในพระมหานครสืบไป

ฝ่ายพระอาจารย์แก้วทราบพฤติการณ์ ตามที่ตาผลเล่า ก็เกิดความเชื่อ และเลื่อมใสในสามเณรโต และมีความเห็นพ้องด้วยกับท่านพระครูทั้ง ๒ จังหวัด สมจริงดังที่พยากรณ์ไว้แต่ยังนอนแบเบาะ และได้รับเป็นลูกไว้ จึงนึกขึ้นได้ถึงเงินที่ได้ลั่นวาจาว่าจะจ้างแม่มันเลี้ยงปีละ ๑๐๐ บาท ๓ ปีหย่านมเป็นเงินค่าจ้าง ๓๐๐ บาท จึงให้ศิษย์ที่เป็นไวยวัจกรหยิบเงินมา ๓๐๐ บาท ส่งมอบให้ตาผลเพื่อฝากไปใช้ให้นางงูคเป็นค่าน้ำนมข้าวป้อน ๓ ปี เงิน ๓๐๐ บาท

ตาผลน้อมคำรับเอาเงิน ๓๐๐ บาท มากำไว้สักครู่ เมื่อจวนจะลากลับ จึงพำพรณนามอบฝากเณรโดยอเนก ประการ แล้วถวายเงิน ๓๐๐ บาทนั้นคืนหลวงพ่อแก้ว แล้วถวายอีก ๑๐๐ บาทเป็นค่าบำรุงเณรสืบไป แล้วก็ลาท่านอาจารย์แก้วไปเยี่ยมญาติพี่น้อง ณ บางขุนพรหมต่อไป

ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว จึงจัดห้องทับให้สามเณรอยู่บนหมู่คณะวัดบางลำพูบนวันนั้นมา เวลาเช้าก็ลุกขึ้น บิณฑบาต และส่ำรับกับข้าวของฉันในคณะอาจารย์แก้วนั้นอุดมสิ้นเหลือไม่บกพร่อง ทั้งบารมีศีลและธรรมที่ สามเณรโตประพฤติดี ก็บันดาลให้มีผู้ขึ้นถวายเข้าและเพลและที่ปวารณาก็กลายเป็นโภชนะสัพปายของโยคะ บุคคลทุกเวลา

ฝ่ายพระอาจารย์แก้วเมื่อเห็นเวลาฤกษ์ดีแล้ว จึงได้นำสามเณรโตไปฝากพระโหราธิบดี, พระวิเชียร กรมราชบัณฑิต ให้ช่วยแนะนำสั่งสอนสามเณรให้มีความรู้ดีในคัมภีร์พระปริยัติธรรมทั้ง ๓ ปีกฎ พระโหราธิบดี, พระวิเชียรก็รับและสอนตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา

พระโหราธิบดี พระวิเชียร อยู่บ้านหลังวัดบางลำพูบน เสมียนตราดวังบ้านบางขุนพรหม ท่านขุนพรหมเสนา บ้านบางขุนพรหม ปลัดกรมขุน บ้านบางลำพูบน เสมียนบุญและพระกระแสร ทั้ง ๗ ท่านนี้เป็นคนมั่งคั่ง หลักฐานทั้งมีศรัทธาความเชื่อมั่นในบวรพุทธศาสนา เมื่อได้เห็นจรรยาอาการของสามเณรโต และความประพฤติดี หมั่นเรียนเพียรมาก ปากคอคล่องแคล่วไม่ขัดเขินเคร่งครัดดี รูปร่างกายก็ผ่องใสของอาจ ดูอาการมิได้น้อมไปทางกามคุณ มรรยาทเณรก็ละมุนละม่อม เมื่อร่ำเรียนธรรมะในคัมภีร์ไหนก็เอาใจใส่ได้ถามให้รู้ลักษณะ จะเดินประโยคอะไร ก็ถูกต้องตามในรูปประโยคแบบอย่าง ถูกใจอาจารย์มากกว่าผิด ท่านทั้ง ๗ คนคั่งออกนามมานี้พร้อมกันเข้าเป็นโยมอุปัฏฐากช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง หมั่นไปมาหาสู่ที่วัดบางลำพูเสมอ และสัปปุรุษอื่นๆ ต่างก็เลื่อมใสใส่บาตรอย่างบริบูรณ์ บางคนก็นิมนต์แสดงธรรมเทศนา ถึงฤดูหน้าเทศน์มหาชาติตามวัดแถวนั้น คนก็ชอบนิมนต์สามเณรโตเทศน์ทิมพานต์บ้าง เทศน์ทานกัณฑ์บ้าง เทศน์วันประเวศน์บ้าง เทศน์ชูกบ้าง เทศน์จุลพนบ้าง เทศน์มหาพนบ้าง เทศน์กุมารบรรพบ้าง เทศน์มัทรีบ้าง เทศน์สักกะบรรพบ้าง เทศน์มหาราชบ้าง เทศน์ฉกษัตริย์บ้าง เทศน์นครกัณฑ์บ้าง ตกลงเทศน์ได้ถูกต้องทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ทำเสียงเล็กแหลมก็ได้ ทำเสียงหวานแจ่มใสก็ได้ ทำเสียงโฮกฮากก็ได้ กลเม็ดมหาพนและแหล่สระแหล่ราชสีห์ ว่ากลเม็ดแพรวพราว ที่หยุดที่ไป ที่หายใจขึ้นลงเข้าออกสนิททุกอย่างทุกกัณฑ์ กระแสเสียงเสนาะน่าฟังทุกกัณฑ์ ท่านเองเป็นหม่อมไม่ว่ากัณฑ์อะไรเทศน์ได้ทุกกัณฑ์ จังหวะก็ดีเสมอ แต่สามเณรโตมิได้มีวาทะหลงไหลในการร่ายเรื่องเทศนามหาชาติ และมีได้มีวาทะหลงไหลด้วยอุปฐากมาก เอาใจใส่แต่การเรียนการปฏิบัติทางเพลิดเพลินเจริญสมณธรรมเป็นเบื้องหน้า จึงได้เป็นที่รักที่นับถือของท่านโหราธิบดี, พระวิเชียร, เสมียนตราดวัง, ปลัดกรมขุน, ขุนพรหมเสนา, และท่านชรัยยายโหง, เสมียนบุญ, พระกระแสร, ท่านยายจวน และใครต่อใครอีกเป็นอันมากจนจดไม่ไหว

ครั้นถึงเดือนห้า ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพมหานครฯ พระชนมายุ กาลแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ย่างขึ้นได้ ๒๘ พระพรรษาโดยจันทรคตินิยม อายุสามเณรโตก็ได้ ๑๘ ปีบริบูรณ์ในเดือน ๕ ศกนั้น

จึงท่านพระโหราธิบดี, พระวิเชียร, เสมียนตราดวัง ได้พิจารณาเห็นกิริยาท่าทาง และจรรยาอาการสติปัญญา อย่างเยี่ยมแปลกกว่าที่เคยได้เห็นมาแต่ก่อน ทั้งมีรัศมีประกายงามขนุนคาดด้วย จะทักถามและพยากรณ์เองก็ใช่เหตุ จึงปรึกษาเห็นตกลงพร้อมกันว่าควรจะนำเข้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้ได้ทรงทอดพระเนตร อนึ่งพระองค์ท่านก็ทรงโปรดพระและเณรที่ร่ำเรียนรู้ในธรรมทั้ง ๒ คือ คัมภีร์และวิปัสสนาธุระ บางทีพ่อเณรมีวาสนาดีก็อาจจะเป็นพระหลวงเณรหลวงก็ได้ ครั้นท่านขุนนางทั้ง ๓ ปรึกษาดกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงแนะนำให้สามเณรโตให้รู้ตัวว่า จะนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในวันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ ศกนี้เป็นแน่

ฝ่ายสามเณรรู้ตัวแล้ว จึงเตรียมตัวสุฟ้าย้อมผ้า และสุ้ย้อมรัดประคดนามขนุนของโยมผู้หญิงให้มานั้น ซึ่งโยมผู้หญิงกระซิบสั่งสอนเป็นความลับกำกับมาด้วย ฟอกย้อมรัดประคดสายนั้นจนใหม่เอี่ยมดี

ครั้นถึงวันกำหนด จึงพระโหราธิบดี, พระวิเชียร, และเสมียนตราดวังได้ออกมาที่วัดบางลำพู เรียนกับท่านอาจารย์แก้ว ให้อ่านจะพาสามเณรโต เข้าเฝ้าถวายตัวแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรฯ พระอาจารย์แก้วก็อนุโมทนาตามใจแล้วท่านจึงเรียกสามเณรโต มาชำระสำนวนทางขนบธรรมเนียมดินนึ่ง พุดจากกับจ้าวใหญ่ นายโตใช้ถ้อยคำอย่างนั้นๆ เมื่อจะทรงถามอะไรมาก็ให้มีสติระวังระไว พุดมากเป็นขี้เมาก็ใช้ไม่ได้ พุดน้อยจนต้องชักคอกก็ใช้ไม่ได้ ไม่พุดก็ใช้ไม่ได้ พุดเข้าตัวก็ใช้ไม่ได้ จงระวังตั้งสติสัมปชัญญะไว้ในถ้อยคำของตน เมื่อพุดอย่าจ้องหน้าตรงพระพักตร์ เมื่อพุดอย่าเหมินเหมินไปทางอื่น ตั้งอกตั้งใจเพ็ดทูลให้เหมาะถ้อยเหมาะคำ ให้ชัดถ้อยชัดคำ อย่าหัวเราะ อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่ากล้า จงทำหน้าที่ดี อย่ามีความสะทกสะท้าน จงไปห่มผ้าครองจีวรให้เรียบร้อย ไปกับคุณพระเดี๋ยวนี้

สามเณรโตน้อมคำนับรับเถโรวาทใส่เกล้าแล้ว ไปห้องครองผ้า คาดรัดประคดเสร็จแล้ว จุจรูปเทียนอาราธนาพระบริกรรมภาวนาประมาณอึดใจหนึ่ง แล้วก็ออกเดินมาหาพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราดวัง ท่านทั้ง ๓ จึงนมัสการลาพระอาจารย์แก้ว แล้วพาสามเณรโตลงเรือแหวด ๔ แจว คนแจวก็ล่องลงมาจอดที่ท่าตำหนักแพหน้าพระราชวังเดิม แล้วนำพาสามเณรขึ้นไปบนท้องพระโรงในพระราชวังเดิม ณ ฝั่งธนบุรีได้วัดระฆังนั้น

ฝ่ายพนักงานหน้าท้องพระโรง นำความขึ้นกราบทูลว่า พระโหราธิบดี พาสามเณรมาเฝ้า จึงเสด็จออกท้องพระโรง ทรงปราศรัยทักถามพระโหราธิบดี พระวิเชียร และเสมียนตราดวังแล้ว ได้ทรงสดับคำพระโหราธิบดีกราบทูลเสนอคุณสมบัตินี้ของสามเณรขึ้นก่อน เพื่อให้ทรงทราบ

จึงทอดพระเนตรสามเณรโต ทรงเห็นสามเณรโตเปล่งปลั่งรังสี รัศมีกายออกงามมีราศี เทอด้วยกำลังอำนาจศีลคุณ สมာธิคุณ ปัญญาคุณ หากอบรมสมกับฟ้ากาสาวพัตร์ และมีรัดประคดนามขนุนอย่างของขุนนางนายตำรวจใหญ่ คาคเป็นบริวารมาด้วย.

ตอนที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงฯ พระองค์นั้น ทรงพระเกษมสันต์โสมนัสยิ่งนัก จึงเสด็จตรงเข้าจับมือสามเณรโตแล้วจูงให้มานั่งพระเก้าอี้เคียงพระองค์ แล้วทรงถามว่าอายุเท่าไร ทูลว่า ขอถวายพระพรอายุได้ ๑๘ เต็มในเดือนนี้ ทรงถามว่า เกิดปีอะไร ทูลว่า ขอถวายพระพรเกิดปีวอกอัฐศกฯ รับสั่งถามว่า บ้านเกิดอยู่ที่ไหน ทูลว่าขอถวายพระพรฯ บ้านเดิมอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร แล้วย้ายลงมาตั้งบ้านอยู่เหนือเมืองพิจิตร ขอถวายพระพรฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้ชายชื่ออะไร ทูลว่า ขอถวายพระพร ไม่รู้จักฯ รับสั่งถามว่า โยมผู้หญิงชื่ออะไร ทูลว่า ขอถวายพระพร ชื่อแม่จูดฯ รับสั่งถามว่า ทำไมโยมผู้หญิงไม่บอกตัวโยมผู้ชายให้เจ้ากูรู้จักบ้างหรือฯ ทูลว่า โยมผู้หญิงเป็นแต่กระซิบบอกว่าเจ้าของวัดประคณี่เป็นเจ้าคุณแม่ทัพขอถวายพระพร

ครั้นทรงได้ฟัง ตระหนักพระฤทัยแล้ว ทรงพระปราโมทย์เอ็นดูสามเณรยิ่งขึ้น จึงทรงรับสั่งทักท้วงว่า เนะ คุณโหรา เณรองค์นี้ ฟ้าจะทักเอาเป็นพระโหรานำช่างเผือกเข้ามาถวาย จงเป็นเณรของฟ้าต่อไป ฟ้าจะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงเอง แต่พระโหราก็ต้องเป็นผู้ช่วยเลี้ยงช่วยสอนแทนฟ้า ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราดวัง ช่วยฟ้าบำรุงเณรเณรก็อย่าลืกละไม่ต้องอนาทรอะไร ฟ้าขบใจพระโหรามากทีเดียว แต่พระโหราย่าทอดธุระทิ้งเณรช่วยเลี้ยงช่วยสอนต่างหูต่างตาช่วยดูแลให้ดีด้วย และเห็นจะต้องย้ายเณรให้มาอยู่กับสมเด็จพระสังฆราชมี จะได้ใกล้ๆ กับฟ้า ให้อยู่วัดนิพพานารามจะดี (วัดนิพพานาราม คือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์เดี๋ยวนี้)

ครั้นรับสั่งแล้ว จึงทรงพระอักษรเป็นลายพระราชหัตถเลขาอมอบสามเณรโตแก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) แล้วส่งลายพระราชหัตถเลขานั้นมอบพระโหราธิบดีให้นำไปถวาย พระโหราธิบดีน้อมเศียรคำนับรับมาแล้วกราบถวายบังคมลา ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราดวัง สามเณรโตก็ถวายพระพรลา แล้วก็เสด็จขึ้น

ฝ่ายขุนนางทั้ง ๓ ก็พาสามเณรลงเรือแจวข้ามฟากมาขึ้นท่าวัดมหาธาตุนิพพานารามตามคำสั่ง พาเณรเดินขึ้นบนตำหนักสมเด็จพระสังฆราช (มี) ครั้นพบแล้วต่างถวายนมัสการ พระโหราธิบดีก็ทูลถวายลายพระราชหัตถเลขาแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าฯ คลี่ลายพระหัตถ์ออกอ่านดูรู้ความในพระกระแสรับสั่งนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้พระครูใบฎีกาไปหาตัวพระอาจารย์แก้ว วัดบางลำพูบน ซึ่งเป็นเจ้าของสามเณรเดิมนั้นขึ้นมาเฝ้า ครั้นพระอาจารย์แก้วมาถึงแล้วจึงรับสั่งให้อ่านพระราชหัตถ์เลขา พระอาจารย์แก้วอ่านแล้วทราบว่ายุพราชนิยมก็มีความขึ้นชอบอนุญาตถวายเณรให้เป็นเณรอยู่วัดนิพพานารามต่อไป ได้รับนิสสัยแต่สมเด็จพระสังฆราชด้วยแต่วันนั้นมา

สามเณรโตนั้นก็อุทิศทำวัตรปฏิบัติแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และเข้าเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรม จนทราบสันธวิธีของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจนชำนาญชำนาญดี และเรียนกับพระอาจารย์เสม วัดนิพพานารามอีกอาจารย์หนึ่งด้วย

ครั้งถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพมหานครฯ จึง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระคํานวณปีเกิดของสามเณรโต เป็นกำหนดครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ ควรอุปสมบทได้แล้ว จึงรับสั่งให้พระโหราธิบดีกับเสมียนตราดวังมาเฝ้า แล้วทรงรับสั่งโปรดว่า พระโหราธิบดีต้องไปบวชสามเณรโตแทนฟ้า ต้องบวชที่วัดตะไกร เมืองพิษณุโลก แล้วทรงมอบกิจการทั้งปวงแก่ พระโหราธิบดี พร้อมทั้งเงินที่จะใช้สอย ๔๐๐ บาท ทั้งเครื่องบริขารพร้อม และรับสั่งให้ทำขั้วญาณาค เวียนเทียน แต่งตัวนาคอย่างแบบนาคหลวง การชู้เข้าแห่แห่นั้นอนุญาตตามใจญาติโยมและตามคติชาวเมือง แล้วรับสั่งให้ เสมียนตราดวังแต่งท้องตราบัวแก้วขึ้นไปวางให้เจ้าเมืองพิษณุโลก ให้เจ้าเมืองเป็นธุระช่วยการบวชนาค สามเณรโต ให้เรียบร้อยดีงาม ตลอดทั้งการเลี้ยงพระเลี้ยงคน ให้อัมหนาสำราญทั่วถึงกัน กับทั้งให้ขอแรงเจ้า เมืองกำแพงเพชร เจ้าเมืองพิศิตร เจ้าเมืองพิชัยและเจ้าเมืองไชยนาบบุรี ให้มาช่วยกันดูแลการงาน ให้เจ้าเมือง พิษณุโลกจัดการงานในบ้านในจวนนั้นให้เรียบร้อยและให้ได้บวชภายในข้างขึ้นเดือน ๖ ปีนี้ แล้วแต่จะสะดวก ด้วยกันทั้งฝ่ายญาติโยมของเณร

รับสั่งให้สังฆการีในพระราชวังบวร วางฎีกาอาราธนาสมเด็จพระวันรัต วัดระฆัง ให้ขึ้นไปบวชนาคที่วัดตะไกร ให้ขึ้นไปแต่ข้างขึ้นอ่อนๆ ให้สำเร็จกิจบรรพชาอุปสมบทภายในกลางเดือน ให้ไปนัดหมายการงานต่อเจ้าเมือง พิษณุโลกพร้อมด้วยญาติโยมของเณร และตามเห็นดีของเจ้าเมืองด้วย พระโหราธิบดี เสมียนตราดวัง รับพระ กระแสรับสั่งแล้วถวายบังคมลาออกมาจัดกิจการตามรับสั่งทุกประการ

ฝ่ายข้างญาติโยมของสามเณรโต ทราบพระกระแสรับสั่งแล้ว จึงจัดเตรียมเข้าของไว้พร้อมสรรพ แล้วไปนิมนต์ ท่านพระอาจารย์แก้ววัดบางลำพูบให้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ รับขึ้นไปพร้อมด้วยตน แล้วนิมนต์ท่านเจ้า อธิการวัดตะไกรเป็นอนุสาวนาจารย์ จะเป็นวัดไหนก็แล้วแต่สมเด็จพระอุปชฌาย์จะกำหนดให้ และเผด็จ พระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูป ในวัดตะไกรบ้าง วัดที่ใกล้เคียงบ้าง ให้คอยฟังกำหนดวันที่สมเด็จพระอุปชฌาย์จะ กำหนดให้

ฝ่ายพระโหราธิบดี เสมียนตราดวัง จึงจัดเรือญวนใหญ่ ๖ แจว ๑ ลำ เรือญวนใหญ่ ๘ แจว ๑ ลำ เรือคร้ว ๑ ลำ คนแจวพร้อม และจัดหาผ้าไตรคู่สวดอุปชฌาย์ จัดเทียนอุปชฌาย์คู่สวด จัดเครื่องทำขั้วญาณาคพร้อมฝ้ายก ตาลอมพอก แว่น เทียน ชันถม ฝักลุม บายศรี เสร็จแล้ว เอาเรือ ๖ แจว ไปรับสมเด็จพระวันรัต ลาเณรจาก สมเด็จพระสังฆราช แล้วนำมาลงเรือ ๖ แจว ส่วนพระโหราธิบดี เสมียนตราดวัง ไปลงเรือ ๘ แจว

เรือสมเด็จพระวันรัตและสามเณรโต เรือพระโหราธิบดี เสมียนตราดวัง ออกเรือแจวขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ตามกันเป็นแถวขึ้นไปรอนแรมค้างคืนตามหนทางล่วงเวลา ๒ คืน ๒ วัน ก็ถึงเมืองพิษณุโลก ตรงจุดที่ที่หน้า จวนพระยาพิษณุโลก เสมียนตราดวังจึงขึ้นไปเรียนท่านผู้ว่าราชการเมืองให้เตรียมตัวรับท้องตราบัวแก้ว และ รับรองเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต วัดระฆัง ตามพระกระแสรับสั่ง

ครั้นท่านพระยาพิษณุโลกทราบแล้ว จึงจัดการรับท้องตรา ก่อน เสมียนตราด้วงจึงเชิญท้องตราบัวแก้วขึ้นไปบนจวน เชิญท้องตราตั้งไว้ตามที่เคยรับมาแต่กาลก่อน เมื่อเจ้าเมือง ยกกระบัตร์ กรมการมาประชุมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราด้วงจึงแกะครึ่งประจำอุ้งตรา เปิดช่องออกอ่านท้องตรา ให้เจ้าเมือง ยกกระบัตร์ กรมการฟัง ทราบพระประสงค์ และพระกระแสรับสั่งตลอดเรื่องแล้ว เจ้าเมืองกรมการน้อมคำนับถวายบังคมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราด้วงจึงวางไว้บนพานถมบนโต๊ะแล้วคุกเข่าถวายบังคม ภายหลังแล้วจึงคำนับท่านเจ้าเมือง ให้ยกกระบัตร์ กรมการทั่วไป ตามฐานันดรแลอายุ ท่านเจ้าเมืองจึงลงไปอาราธนาสมเด็จพระวันรัต และสามเณรโตขึ้นพักบนท่อนั่งบนจวน กระทำความคำนับต้อนรับเชื้อเชิญตามขนบธรรมเนียม โดยเรียบริ้อยเป็นอันดี ผู้ว่าราชการจังหวัดหลวงจำเมือง หลวงศุภมาตรา ๒ นาย ให้ออกไปบอกข่าวท่านสมภารวัดตะไกรให้ทราบว่า สมเด็จพระวันรัตตัวระฆัง มาถึงตามรับสั่งแล้ว ให้ท่านสมภารจัดเสนาสน์ปูอาสนะให้พร้อมไว้ ชาติแคลนอะไร หลวงจำเมือง หลวงศุภมาตรา ต้องช่วยท่านสมภาร สิ่งหลวงแพ่ง หลวงวิจารณ์ ให้จัดที่พักคนเรือและนำเรือเข้าโรงเรือ เอาใจใส่ดูแลรักษาเหตุการณ์ทั่วไป สั่งขุนสรเลขให้ขอแรงกำนันที่ใกล้ๆ ช่วยยกสำรับเลี้ยงพระเลี้ยงคนในตอนพรุ่งนี้ จนตลอดงาน สั่งพระยายกกระบัตร์ให้มีตราเรียกเจ้าเมืองทั้ง ๔ ให้มาถึงปะรินนี้ สิ่งหลวงจู้ให้ขอกำลังเลี้ยงฝีพายบางกอก สั่งรองวิจารณ์ รองจำเมือง ให้นำนัดประชุมกำนันในวันปะรินนี้ สั่งรองศุภมาตราให้เขียนใบเชิญพ่อค้าคฤหบดี ครั้นเวลาเย็นเห็นว่าที่วัดจัดการเรียบริ้อยแล้ว จึงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ออกไปพักผ่อนอิริยาบถที่วัด สบายกว่าพักบ้านตามวิสัยพระ ส่วนท่านเจ้าเมืองพร้อมด้วยเสมียนติดตามส่งสมเด็จพระวันรัต ณ วัดตะไกร และนัดหมายสามเณรโตให้นำคฤหาสน์พร้อมอาหารอีกใน ๒ วัน

ครั้นท่านเจ้าเมืองมาส่งสมเด็จพระวันรัตที่วัดตะไกรถึงแล้ว ได้ตรวจตราเห็นว่าเพียงพอถูกต้องแล้ว จึงสั่งกรมการ ๒ นายให้อยู่ที่วัดคอยระวังปฏิบัติ และให้กำนันตำบลนี้คอยดูแลระวังพวกเรือญาติโยมของสามเณรโต อย่าให้มีเหตุการณ์ได้ ครั้นสั่งเสียเสร็จแล้วจึงน้อมสการลาสมเด็จพระวันรัต นัดหมายกับท่านว่า อีก ๒ หรือ ๓ วัน จึงจะออกมาให้พร้อม จะได้นัดหมายการงานให้รู้กัน แล้วน้อมสการลามาคิดแจ้งการเลี้ยงดูที่บ้านอีก ท่านเจ้าเมืองได้สั่งให้หลวงชำนาญคดีจัดห้องนอนบนจวนให้ข้าหลวงและเสมียนตรา พักให้เป็นทีสำราญ สั่งในบ้านหุงต้มเลี้ยงคนเลี้ยงแขกเลี้ยงกรมการที่มีหน้าที่ทำงานในวันพรุ่งนี้ ต่อไปติดกันไปในการเลี้ยง

(สิ้นใจความในรูปภาพประวัติเขียนไว้ในฉากที่ ๓ เท่านั้น ในประวัติที่ฝาผนังโบสถ์เป็นฉากที่ ๔ เจ้าของท่านให้เขียนไว้ดังนี้ เขียนรูปสมเด็จพระวันรัต เขียนรูปอาจารย์แก้ว เขียนรูปวัดตะไกร เขียนบ้านเจ้าเมือง เขียนคนมาช่วยงานทั้งทางบกทางน้ำ เขียนพวกกระบวนแห่นาค เขียนรูปท่านนิวัตตออกเป็นเจ้านาค เขียนพวกเดินรำทำท่าต่างๆ เขียนคนพายเรือหน้าเป็นคลื่น จึงอนุมานสันนิษฐานในครุครวญกอบปรุเหตุกอบปรุผลเข้าได้ความดังนี้)

ครั้นล่วงมาอีก ๓ วัน เจ้าเมืองกำแพงเพชร ๑ เจ้าเมืองพิจิตร ๑ เจ้าเมืองไชยนาทบุรี ๑ เจ้าเมืองพิชัย ๑ พ่อค้าคฤหบดี กำนันในตำบลเมืองพิษณุโลก กรมการเมืองพิษณุโลกทั้งสิ้น มาประชุมพร้อมกันที่จวนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงได้พาคนทั้งปวงออกไปประชุมที่ศาลาใหญ่วัดตะไกร โดยอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ให้ลงมาประชุมร่วมด้วยพร้อมทั้งตาผลนางจูด และคณะญาติของสามเณรโต ครั้นเข้าในที่ประชุมเรียบริ้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงขอความตกลงที่แม่จูดเจ้าของนาคหลวงนั้นก่อน ว่าการบวชนาคหลวงครั้งนี้ มีพระกระแสรับสั่งโปรดเกล้าให้เจ้าเมือง กรมการอำเภอ เจ้าภาษี นายอากร คฤหบดี ทั้งปวงนี้เป็นผู้ช่วย

สนับสนุนการจนตลอดแล้วโดยเรียบร้อย แต่รับสั่งให้อนุมัติตามเจ้าของนาคหลวง ก็ฝ่ายแม่จูดเป็นมารดาจะคิดอ่านอย่างไรขอให้แจ้งมา ฝ่ายบ้านเมืองจะเป็นผู้ช่วยอำนวยความสะดวกทั้งสิ้น

ฝ่ายนางจูดจึงเรียนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกว่า ดิฉันกะไว้ว่าจะบวชแต่เช้า บวชแล้วเลี้ยงเช้าทั้ง ๒๙ รูป เลี้ยงเพลอีก ๒๙ รูป ดิฉันจะตั้งโรงครัวที่วัดนี้ ดิฉันใคร่จะมีพิณพาทย์ กลองแขกตีกระบี่กระบอง มีแห่นาค มีแห่พระใหม่ มีการสมโภชฉลองพระใหม่ ดิฉันใคร่จะนิมนต์ท่านพระครูวัดใหญ่ที่เมืองพิจิตร ๑ ท่านพระครูที่วัดเมืองไชยนาท ๑ มาสวดมนต์ฉันเช้าในการฉลองพระใหม่ มีการทำขวัญเวียงเทียน มีการสมโภชพระใหม่ มีการมทรสพด้วยเจ้าคะ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็รับที่จะจัดทำตามทุกประการ

ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ทนเข้าขอประทานมติ ต่อสมเด็จพระวันรัต ต่อไปว่าเมื่อวันไหนจะสะดวกในรูปการเช่นนี้ สมเด็จพระวันรัตตอบว่า โครงการที่ร่างรูปเช่นนี้เป็นหน้าที่ที่เจ้าคุณจะดำริและสั่งการจะนานวันสักหน่อย ข้าเจ้าคิดเห็นเหมาะว่าวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศกนี้ เป็นวันนิวัติสามเณรออกมาเป็นเจ้านาค สามโมงเย็นวันนั้นห้อมล้อมอุปสัมปทาเปกข์เข้าไปทำขวัญในจวน ให้อนค่างในจวน เข้ามีดจัดชบวนแล้วแห่มา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ โมงเช้า บวชเสร็จ ๒ โมงเช้า พระฉัน มิมทรสพเรื่อยไปวันยังค่ำ พอ ๕ โมงเย็นจัดกระบวณแห่พระใหม่ เข้าไปในจวนเจ้าคุณ เริ่มการสวดมนต์ธรรมจักรต่อ ๑๓ ตำนาน ตามแบบหลวง แล้วรุ่งเช้าฉัน แล้วเลี้ยงกัน มีเวียงเทียน แล้วมีการเล่นกันไปวันยังค่ำอีกค่ำลงเสร็จการ เจ้าเมืองรับเถรวาทว่า สาธุ เอาละ

ครั้นท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ทารือด้วยสมเด็จพระวันรัต ลงมติกำหนดการกำหนดวันเป็นที่มั่นคงแล้ว จึงประกาศให้บรรดาที่มาประชุมกันรู้แน่ว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันทำขวัญ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันบวชเช้า ตามโครงการบวชนาคหลวงคราวนี้มีรายการอย่างนั้นๆ ท่านทั้งหลายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อย จงได้กำหนดไว้ทุกคน และขอเชิญไปฟังคำสั่งที่แน่นอนที่จวนอีกครั้ง แล้วท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็มัสการลาสมเด็จพระวันรัตและพระสงฆ์ทั้งปวง นำเจ้าเมืองทั้ง ๔ กับบรรดาที่มาประชุมกันสู่จวน ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงแสดงสุนทรภษาชะโลเกียรติคุณของทางพระรัฐฐานะปสาสน์ ปลุกน้ำใจข้าราชการ และราษฎรทั้งปวงให้มีความเอื้อเฟื้อต่อพระกุศลอันนี้ พอเป็นที่พร้อมใจกันแล้ว จึงส่งกิจการทั้งปวงและแบ่งหน้าที่ทุกแห่งตำแหน่งการ ทั้งทางที่วัดและจัดที่บ้าน ตลอดจนการปรุงปลูกมุงบังบุคาษาปูเป็ดจัดตั้งแบกหามยกขน และขอแรงมาช่วยเพิ่มพระบารมีกุศลตามมีตามได้ตามสติกำลังความสามารถจงทุกกำนั้น เป็นต้นว่าของเลี้ยงกันเข้าโรงครัวถั่วฝัก มักจะมังสากระยาการตาลโตนด ตาลทราย หมากร มะพร้าว ข้าวเหนียว ข้าวสาร เจ้าภาชีนายอากรขุนตำบลช่วยกันให้แข็งแรง พวกที่ไม่มีจะให้มีแต่ตีเป่าเดินรำทำทำพิณพาทย์กลองแขก กระบี่กระบอง ชกมวย มวยปล้ำ ใครมีอะไรมาช่วยกันให้พร้อม ทั้งของข้าวนำมาเข้าโรงครัว แต่ ณ วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๖ เป็นต้นไป จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ สิ้นกำหนดลงจะลงบัญชีขาด การโยธาเล่าให้เรียบร้อยแล้วเสร็จ ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำเหมือนกัน ฝ่ายท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงนำฎีกาสวดมนต์ฉันเช้า ไปวางฎีกาอาราธนาพระครูจังหวัดทั้ง ๔ มาสวดมนต์พระธรรมจักร และ ๑๒ ตำนาน ในการสมโภชพระบวชใหม่ที่จวนนี้ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ รุ่งขึ้นวันแรม ๑ ค่ำเดือนนี้ ศกนี้ นิมนต์ฉัน เจ้าเมืองทั้ง ๔ ต้องนำบอกงานแก่ผู้มีชื่อในจังหวัดของเมืองนั้นๆ จงทั่วหน้า

ถ้าหากว่าผู้ที่จะมาช่วยงานในการนี้ติดขัดมาไม่สะดวก ขอเจ้าเมืองจงเป็นธุระส่งแลรับให้ไปมาจนสะดวกทุกย่าน บ้านบึงบาง ขอให้เจ้าเมืองมอบเมืองแก่ยกกระบัตรกรมการ ให้กำนันเป็นธุระเฝ้าบ้านเฝ้าควายเฝ้าเกวียน แก่บรรดาผู้ที่มาในงานนี้ แต่ ณ วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนนี้ศกนี้ ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงมาถึงให้พร้อมกัน คำสั่งดังกล่าวนี้จงอย่าขาดเหลือได้ กิจการทั้งวัดทั้งบ้านทั้งใกล้ทั้งไกล ขอให้ยกกระบัตรเป็นพนักงานตรวจตรา แนะนำตักเตือน ต่อว่าเร่งรัดจเรทั่วไปจนตลอดงานนี้ หลวงจำเมือง รองจำเมือง เป็นหน้าที่พนักงานตรวจตรา อาวุธ การทะเลาะวิวาทอย่าให้มีในการนี้ หลวงแพ่ง รองแพ่ง เป็นหน้าที่รับแขกคนเชิญนั่ง หลวงวิจารณ์ รองวิจารณ์เป็นพนักงานจัดการเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาทั้งพระทั้งแขกคนที่จะมาจะไป หลวงชำนาญ รองชำนาญเป็นพนักงานหมากพลูยาสูบ ทั้งพระทั้งแขกทั้งคนเตรียมเครื่องด้วย หลวงศุภมาตรา รองศุภมาตราเป็นพนักงานจัดการหน้าจากทุกอย่าง ทั้งการพระการแขก ขุนสรเลข เป็นเสมียนจดนามผู้นำของมา จดทั้งบ้านเมืองอำเภอ หมู่บ้านให้ละเอียด ทั้งมากทั้งน้อย พระธำรงผู้คุมต้องเป็นพนักงานปลูกปรุงมุงบังบุคาช เสมียนทนายคูเลี้ยง หลวงจำเมือง ต้องจัดหาตะเกียงจุดไฟทั่วไป ชัดช้องต้องบอกข้าพเจ้า ช่วยกันให้เต็มฝีมือด้วยกัน สั่งการเสร็จแล้ว สั่งแขกที่เชิญมากลับไปสั่ง ส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับขึ้นบ้านเมือง

ส่วนผู้ว่าราชการเมืองพร้อมด้วยพระโหราธิบดี เสมียนตราดวัง คิดการจาดไทยทานถวายพระ จัดซื้อผ้าใช้ไปไว้สำหรับสำร่วยการมทรสพทั้งปวง ขอแรงกรรยากรมการเป็นแม่ครัว ท่านผู้หญิงเป็นผู้อำนวยการครัว พระยกกระบัตรเป็นพนักงานเลี้ยงพระเลี้ยงคนด้วย พวกผู้หญิงลูกหลานพี่น้องกรมการ ขอแรงเย็บบายศรีเจียนหมากจิบพลู มวนยาคว้นเทียน คำโหลกขนมจีน ทำน้ำยาเลี้ยงกัน ครั้นท่านผู้ว่าราชการเมืองจัดการสั่งการเสร็จสรรพแล้วพักผ่อนพุดจាកกับท่านเสมียน ท่านพระโหราธิบดีตามหาสุขสำราญคอยเวลา

ตั้งแต่วันที่กำหนดส่งของเข้าครัว อาหารก็ไหลเรื่อยมาแต่ขึ้น ๘ ค่ำ จนถึง ๑๓ ค่ำ ท่านเจ้าเมืองส่งไปครัวทางวัดบ้าง เข้าครัวบ้านบ้าง คนทำกิจการงานได้บริโภคอิมหน้าตลอดถึงกรมการและลูกเมีย กำนันและลูกบ้านที่ยังค้างอยู่ก็ได้บริโภคอิมหน้าทั่วหน้ากัน นายอากรสุราก็ส่งสุรามาเลี้ยงกันสำราญใจ ต่างก็ชมเชยบารมีพ่อเณร และชมอำนาจเจ้าคุณผู้ว่าราชการเมือง และชมเชยพระยุพราชกุศลกัลยาณวัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์นี้ เป็นที่สนุกสนานทั่วกัน

(ถามว่า เรื่องนี้ทำไมผู้เรียบเรียงจึงเรียงความได้ละเอียด ตอบว่าเสมียนดั่ง พระโหรา ได้เห็นได้รู้ นำมาเล่าสืบๆ มา)

ครั้งรุ่งขึ้น ณ วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนหก ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี เวลาเช้า เจ้าเมืองทั้ง ๔ ก็มาถึงพระครุจังหวัดก็มาถึง ผู้มีชื่อที่มาช่วยกิจการอุปสมบทนี้ก็มาถึงทั้งใกล้ไกล ท่านเจ้าเมืองพิชฌุโลกก็ยิ้มแยมักทายต้อนรับ พระยกกระบัตร ก็ดูแลเลี้ยงดูเชื้อเชิญให้รับประทานทั่วถึงกัน ตลอดพวกมทรสพ ฝ้ายพาย ทั้งเรือพระ เรือเจ้าเมือง เรือคฤหบดี ก็เรียกเชิญเลี้ยงคู่อิมหน้าทุกเวลา

ครั้นเวลาเที่ยงแล้ว ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ และพระโหราธิบดี เสมียนตรา
ด้วง กับทั้งพวกกระบวนแห่ก็เตรียมออกไปปรับนาศที่วัด สมเด็จพระวันรัตก็ให้สามเณรโกลาสิกขาบท นิวัติ
ออกเป็นนาค ท่านสมภารวัดตะไกรก็สั่งพระให้โกนผมเจ้านาคแล้ว พระโหราธิบดีแต่งตัวเจ้านาค นำเครื่องฟ้ายก
ออกมาจากทึบ เสื้อกรุยเชิงมีดอกพราวออกแล้ว นุ่งจีบโจงหางโหง ชักพก แล้วติดผ้าหน้าเรียกว่าเชิงงอน ที่
ภาษาชะวาเรียกว่าซ่าโปะ แล้วคาดเข็มขัดทองประดับเพชร สอดแหวนเพชร ถือพัชนีดำม้วน สวมเทริดยอด
ประดับพลอยทับทิมแลมรกตที่ค่าสามัญเรียกว่าตะลอมพอกทรงเครื่อง แต่งตัวเสร็จแล้ว ท่านผู้ว่าราชการก็นำ
นาค พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง เดินแข่งข้างนาค ญาติโยมตามหลังเป็นลำดับลงไป พวกกระบวนแห่ก็
เดินรำตามกันมา ตามเจ้าคุณพระยาพิษณุโลกน่านาคเข้ามาทำขวัญที่จวนเมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น วันขึ้น ๑๔
ค่ำเดือน ๖ ศกนั้น

ครั้นถึงจวนเจ้าเมืองก็น่านาคเข้าโรงพิธีที่จัดไว้บนท่อนั่ง แล้วเรียงรายเจ้าเมือง กรมการ เจ้าบ้านคหบดี เจ้า
ภาชีนายอากร ราษฎรสูงอายุ และญาติโยมของเจ้านาค พระโหราธิบดีเรียกคนเชิญขวัญ ที่นำไปแต่กรุงเทพทั้ง
พรหมณ์พรหมบุตรชุดหนึ่งขึ้นมาจากเรือ แล้วเข้านั่งทำขวัญ แล้วเวียนเทียน พิณพาทย์ก็บรรเลงตามเพลง
กระ, กรม กราว เข็ด ไปเสร็จแล้วจัดการเลี้ยงเย็น ค่าลงจุดไฟแล้วมีการเดินรำร้องเพลงสนุกจริง

ครั้นเวลาบ่ายรุ่ง ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ แลกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้าแม่ค้า
เจ้าภาชีนายอากร อำเภอกำนัน พันธนายบ้าน ชุนตำบล พระธำมรงค์ผู้คุม ผู้ใหญ่มาพร้อมกันที่หน้าจวน จึง
จัดกระบวนแห่ เป็น ๗ ตอน ตอน ๑ พวกกระบี่กระบอง ตอน ๒ พวกชกมวยมวยปล้ำ ตอน ๓ กลองยาว ตอน
๔ เทียนอุปัชฌาย์ ไตรบาตร ไตรอุปัชฌาย์ ตอน ๕ เจ้าเมืองทั้ง ๕ กรมการเสมียนตราข้าหลวง ตอน ๖ ญาติ
มิตรคนช่วยงานถือของถวายอันคับ ตอน ๗ พวกเพลงพวกเดินรำต่างๆ เป็นแถวยึดไป แห่แทนท่อมล้อมเป็น
ขบวนเดินมา จนถึงเขตกำแพงวัดตะไกรผ่องๆ กันเดินเข้าไป ตั้งขุมนุ่มเป็นกองๆ แต่พวกกลองยาวพวกขบวน
ถือเทียน ถือไตรบาตรบริวารของถวายพระนั้นเวียนโบสถ์ไปด้วย พวกพิณพาทย์ กลองแขกนั่งตีที่ศาลาหน้า
โบสถ์ ครบสามรอบแล้ว เจ้านาควันทาສີมาเจ้าเมืองทั้ง ๔ แวดล้อม พระโหราเป็นผู้คุมและสอน แล้วขึ้นโบสถ์
สักที่ทันทานเปลื้องเครื่องที่แต่งแห่มา ผลัดเป็นยกพื้นขาว ผ้ากรองทองห่มสไบเฉียง เปลื้องเสื้อกรุยออกถอด
ตะลอมพอก ถอดแหวนแลสร้อยส่งให้เสมียนตราฯ รับบรรจุลงที่ปลั่งกุญแจมอบเจ้าเมืองทั้ง ๕ เป็นผู้รักษา
แล้วโยมญาติช่วยกันจูงช่วยกันรุมเข้าโบสถ์ พระโหราธิบดีนำเข้าวันทาพระประธาน แล้วมานั่งคอยพระสงฆ์
ฝ่ายพระสงฆ์ ๒๙ รูป มีสมเด็จพระวันรัตเป็นประธานที่พระอุปัชฌาย์ ลงโบสถ์พร้อมกันแล้ว นางงูจจึงยื่นผ้าไตร
บวชส่งให้นาคๆ น้อมค่านับรับเอาเข้ามาในท่ามกลางสงฆ์ พวกกรมการยกเทียนอุปัชฌาย์ ไตรอุปัชฌาย์ พร้อม
ด้วยกรวยหมาก เข้ามาส่งให้เจ้านาคถวายอุปัชฌาย์ แล้วให้เจ้านาคยืนขึ้นวันทาอันวอนขอบรรพชาเป็นภาษา
บาฬี (ตามวิธีบวชพระมหานิกาย) ครั้นเสร็จเรียนก็มีภูฐาน แล้วออกไปครองผ้าเข้ามาถวายเทียน ผ้าไตร แก่
พระกรรมวาจา แล้วยืนขึ้นประทานวิงวอนขอพระสรณาคมน์ นั่งลงรับพระสรณาคมน์เสร็จ รับศีล ๑๐ ประการ
เป็นเณรแล้วเข้ามาขึ้นชอนิสสัยพระอุปัชฌาย์ สำเร็จเป็นภิกษุในเพล่า ๓๒ ชั้น คือ ๗ นาฬิกาเช้า วันพุธขึ้น ๑๕
ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี ประชุมสงฆ์ ๒๘ รูป เป็นคณะปักกะตัดตะโนพัทธສີมาของ
วัดตะไกร เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระวันรัต วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์แก้ว วัด

บางลำพูบน เป็นกัมมาวาจา พระอิศวรวัดตะไกร เมืองพิษณุโลกเป็นอนุสาวณะ ครั้นเสร็จการอุปสมบทแล้ว พระสงฆ์ทั้งปวงออกจากโบสถ์ ลงมาฉันเช้าที่ศาลาวัดตะไกรพร้อมกันทั้งภิกษุโตด้วย

ตอนที่ ๖

ครั้นเจ้าภาพองค์ถวายอาหารบิณฑบาต พระสงฆ์ทำภักติกเสร็จแล้ว ก็ถวายไทยทานเป็นอันมากมายหนักหนา พระภิกษุโตก็รับของถวายเป็นก่ายกองสุดจะพรรณนา ครั้นเสร็จแล้วพระสงฆ์อนุโมทนา เจ้าภาพจัดการเลี้ยงกัน เสร็จเรียบร้อยแล้ว พวกกระบี่ก็รำกระบี่กระบองราวี พวกมวยก็คลุกคลีเป็นคู่คู่ พวกเพลงก็ร้องสู้กัน แข่งแข่ง พวกกลองยาวของพม่าก็บูมบ้ารำถวาย คนคูก็เดินกรายชายตามองจ้องที่ต้อใจ สมโภชพระบวชใหม่ถึงห้าโมงเย็น ครั้นเย็นแล้ว ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๕ จัดกระบวนพระ กระบวนแห่ แห่พระเข้าไปเจริญพุทธมนต์เย็นที่จวน สมโภชพระบวชใหม่

ครั้นถึงแล้ว พระสงฆ์นั่งบนอาสนะถวายน้ำร้อนน้ำตาลเกสขมหากพลุกพล่านเป็นที่สำราญ ผู้ว่าการเมืองจุดเทียน หลวงบุชา หลวงนาวาว่าที่กรมการอาราธนาศีล แล้วอาราธนาพระปริตต์ สวดธรรมจักรต่อกับ ๑๒ ตำแหน่ง จบแล้วพระสงฆ์ก็กลับ ก็จัดการเลี้ยงกันจนเรียบร้อยก็จุดไฟ มีการสมโภชต่อไปเป็นที่สนุกสนานคึกครื้นรื่นเริงทั่วหน้ากัน

เวลาเช้าพระสงฆ์มาสวดมนต์ฉันเช้าแล้ว ก็ถวายเครื่องไทยทานต่างๆเป็นอันมาก พระสงฆ์รับแล้วอนุโมทนา ทานเสร็จแล้วก็กลับ พรหมณ์ ๓ คนเข้าที่โคมอ่าน อ่านพระสุลิตะราชประสิทธิ์ เบิกแวนอุณาโลม แล้วตีพิณพาทย์ ม้องกลอง เป่าแตร เป่าสังข์ แกว่งบัณเฑาะว์ เคาะกรับ และเวียนเทียน ๗ รอบ สมโภชพระภิกษุโตผู้บวชใหม่ เป็นอันเสร็จพิธี ดิงามทุกสิ่งทุกประการ

(เรียบเรียงแก้ไขพรรณนาตามเค้ารูปภาพที่เจ้าของท่านให้ช่างเขียนๆ ไว้ที่ฝาผนังโบสถ์ด้านสกัด เป็นประวัติการบวชพระของท่าน ก็จบลงเพียงเท่านี้)

(ต่อไปนี้จะได้บรรยายประวัติในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์ วัดอินทรวihar บางขุนพรหม ฝ่ายทักษิณแห่งพระอุโบสถวัดนั้น เป็นฉากที่ ๕ ต่อไป ในฉากที่ ๕ นั้น ท่านให้ช่างเขียนรูปพระสังฆราชมี เขียนรูปท่านเข้าไปไหว้ลา เขียนรูปวัตระมิ่ง เขียนรูปเรียนหนังสือ เขียนรูปพระบรมมหาราชวัง และรูปพระบวรราชวัง รูปฉันทน์ในบ้าน ตระกูลต่างๆ รูปพระสังฆราชนาค สันนิษฐานตามเค้าเหตุผล เรียงตามลำดับดังนี้)

ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันแรมสองค่ำ เดือนหก ศกนั้น ท่านพระยาพิษณุโลกให้ส่งสมเด็จพระวันรัตและพระภิกษุโตกับพระอาจารย์แก้วกลับกรุงเทพฯ ได้ขอลุเลากับสมเด็จพระวันรัตว่า "เกล้าฯ ขอลุเลาให้หายเหนื่อยสัก ๒ วัน และ

สั่งกิจการ ต่อวันแรม ๔ ค่ำ เดือนหก จึงจะไปหาพระคุณเจ้า" สมเด็จพระวันรัตว่า "ตามใจเจ้าคุณเถิด" ครั้นตกลงกันแล้ว พระยาพิชัยโลกก็ทำรายงานเรื่องอุปสมบทตราพระกระแสนับสั่ง มอบให้เสมียนตราด้วงน้อมเกล้าถวายแล้วส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับพร้อมทั้งผู้คน สั่งยกกระบัตร์และกรมการใหญ่น้อยให้ทำหน้าที่ แล้วจัดเรือแจว ๖ แจว มีฝีพาย เรือครัวไปส่งพระในกรุงเทพฯ ในวันแรม ๔ ค่ำ เดือนนั้น

ครั้นแรม ๔ ค่ำ ศกนั้น พระยาพิชัยโลกได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้ว พระภิกษุโตบวชใหม่เข้าไปฉันในจวน เลี้ยงข้าทูลวงเสมียนตรา ฝีพาย พราหมณ์ เสร็จแล้วก็ลงเรือล่องลงมาเป็น ๕ ลำด้วยกัน

วันแรม ๖ ค่ำ ศกนั้น ครั้นถึงวัดนิพพานาราม สมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้วได้พาพระภิกษุโต พระยาพิชัยโลก พระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง เฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพร้อมกัน กราบเรียนให้ทราบพอสมควร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าจึงมอบให้เป็นหน้าที่ของสมเด็จพระวันรัต เป็นอาจารย์สอน และบอกคัมภีร์พระปริยัติธรรมต่อไป ด้วยพระคำรัส "การสอนการบอกจงเป็นภาระของสมเด็จพระเจ้า ด้วยข้าพเจ้าชรามากแล้ว ลมก็กล้าอาหารก็น้อย จำวัดไม่ใคร่หลับ บอกหนังสือก็ออกจะพลาดๆ ผิดๆ" รับสั่งให้พระครูฐานาจตุฎฐิ์ให้ภิกษุโตอาศัยต่อไปในคณะตำหนัก วัดนิพพานารามแต่วันนั้นมา

บรรดาสัปบุรุษ สีกา ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เลื่อมใสคุ้นเคยกับพระภิกษุโตแต่ครั้งเป็นสามเณร ครั้นทราบข่าวอุปสมบทแล้ว ต่างก็พากันมาเยี่ยมเยียนปวารณาตัว ความอึดอัดขัดข้องไม่มีแก่ภิกษุโตเลย พุ่มเพ็ญสง่าโอ้อ่างอาจฝั่งผายเสมอๆ มา

ครั้นเข้าพรรษาปีนั้น จึงได้ข้ามไปเรียนคัมภีร์กับสมเด็จพระวันรัตเสมอๆ มา ก็มีความรู้แตกฉานลึกซึ้งในธรรมวินัยไตรปิฎกไม่ติดขัด ทั้งท่านก็ปฏิบัติตรงต่อพระธรรมวินัย มีความเคารพยำเกรงต่อผู้ใหญ่ ปฏิบัตินอบน้อมยอมตนให้เสมอไป จึงเป็นเหตุให้อำมาตย์ราชเสนา คฤหบดี คฤหปตานี คุณท้าว คุณแก่ คุณแม่ คุณนาย คุณชาย คุณหญิง ผู้คุ้นเคยไปมาหาสู่ อาราธนาให้แสดงธรรมตลอดไตรมาสบ้าง พิเศษบ้าง เทศน์มหาชาติบ้าง สวดมนต์เย็น ฉันทะ ในงานมงคลต่างๆ เกิดอดิเรกလာกเสมอๆ มิได้ขาด ทั้งพระโหราธิบดี เสมียนตราด้วง พระวิเชียร ขุนพรหม ปลัดขุนท ขวัญยายโห่ง เสมียนบุญ ทั้ง ๗ ท่านนี้ ได้เป็นอุปัฏฐากประจำที่ไว้วางใจ

ครั้นเห็นว่างราชกิจควรเข้าเฝ้าถวายพระราชกุศล จึงหารือด้วยพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราด้วง ทั้งหมดเห็นดีด้วย จึงพร้อมกันเข้าเฝ้าถวาย ณ พระราชวังเดิม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จออกทรงรับพระราชกุศล ถวายเป็นองค์อุปัฏฐาก ท่านก็รุ่งเรืองในกรุงเทพฯ แต่นั้นมา

ครั้นลุปีชกาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี พระภิกษุโตมีอายุ ๓๐ ปี มีพรรษาได้ ๑๐ อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้รับพระราชทานพระบรมราชอิสริยยศศักดิ์สูงขึ้น เมื่อเสร็จอุปราชาภิเษกแล้ว ท่านได้เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล จึงได้ทรงโปรดพระราชทานเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือสี ถวายแก่พระภิกษุ

โต โปรครับสั่งว่า "เอาไว้สำหรับไปเทศน์โปรดญาติโยม" ทั้งยังทรงตั้งให้เป็น "มหาโต" ด้วย แต่นั้นมาทุกคนจึงเรียกท่านมหาโตทั่วทั้งแผ่นดิน หากมีราชกิจกุศลในวังหน้า หรือการงานเล็กน้อยแล้ว พระมหาโตเป็นต้องถูกราชการด้วยองค์หนึ่ง

(๒ ปีล่วงมา สมเด็จพระสังฆราชมี ชราภาพถึงมรณะล่วงไปแล้ว ยังมีสมเด็จพระสังฆราชองค์ใหม่ครองวัดนิพพานารามไม่) ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี กรมพระราชวังบวรเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดยกพระปัญญาวิสารเถร (พระชินวร) วัดถมอราย ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงพระราชทานนามวัดนิพพานารามเสียใหม่ว่า "วัดมหาธาตุ" สมเด็จพระสังฆราชได้ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วย พระมหาโตจึงร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับสมเด็จพระสังฆราชถึง ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชมี สมเด็จพระสังฆราชนาค (จึงได้ให้ช่างเขียนเป็นรูปพระสังฆราชไว้ ๒ พระองค์ ตามที่ท่านได้ผ่านพบมา) ในศกนี้ พระมหาโตมีพรรษา ๑๒ ในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ พระมหาโตทำสง่าโอโง่งภาคภูมิมาก เทศนาจากล้าหาญองอาจ เพราะเชี่ยวชาญรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ทั้งยังเป็นพระของพระเจ้าแผ่นดิน อันพระองค์ทรงเป็นอุปฐากอีกด้วย อดิเรกลาภก็มีทิวคุณ ลูกศิษย์ลูกหามากมาย ชื่อเสียงโด่งดังก้องตลอดกรุง

ลปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ ปี ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าให้สร้างพระตำหนักใหม่ในวัดมหาธาตุ เพราะทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่จะทรงพระผนวชเป็นสามเณร ครั้นทรงพระผนวชแล้วก็เสด็จมาประทับอยู่ พระมหาโตก็ได้เข้าเป็นพระพี่เลี้ยงและได้เป็นครูสอนอักษรขอม ตลอดจนถึงคัมภีร์มูลกัจจายน์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชมีกิจ พระมหาโตก็ได้อธิบายขยายความแทน เป็นเหตุให้ทรงสนทนาค้นเคยกันแต่นั้นมา

ครั้นทูลกระหม่อมเณรทรงลาสิกขาปฏิบัติกลับพระราชวังแล้ว ก็ทรงทำสักการะแก่พระมหาโตยิ่งขึ้น พระมหาโตเลยกว้างขวางยิ่งใหญ่ รู้จักคุณท้าวคุณนางฝ่ายใน ทั้งจำนวยฝ่ายนอกมากมาย บ้านขุนนางก็เยะ เมื่อมีงานต้องนิมนต์พระมหาโตมิได้ขาด

จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศก วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จขึ้นไปประทับวัดถมอราย (เปลี่ยนเป็นวัดราชาธิวาส) ภายหลังเสด็จกลับมาประทับ ณ ตำหนักเดิมวัดมหาธาตุ พระมหาโตก็ได้เป็นผู้บอกธรรมวินัยและพระปริยัติธรรมอีก เป็นเหตุให้ทรงคุ้นเคยกันมากขึ้นเพราะมีอัธยาศัยตรงกัน

ในศกนี้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต ในวันพฤหัสบดีเดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ได้ ๑๔ ปี ๑๐ เดือน สิริพระชนมายุได้ ๕๖ พระพรรษา

ปีนี้พระมหาโตอายุได้ ๔๙ พรรษา ๒๘ พระชนมายุทูลกระหม่อมได้ ๒๑ พระพรรษา

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเถลิงราชย์เปลี่ยนเป็นรัชกาลที่ ๓ ในปีนั้น วันนั้น

จุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฐศก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้เผด็จ ทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ ให้ทรงแปลพระปริยัติธรรม ๓ วัน ก็ทรงแปลได้หมด แล้วให้พระมหาโตแปลแก้ รำคาญหูเสียบ้าง ท่านเข้าแปลถวาย วันหนึ่งแปลไปได้สักลานกว่า ผู้กำกับการสอบถือพัดยศเข้ามา ท่านก็เลย ม้วนหนังสือ ถวายกราบลามาข้างนอกพระราชวัง ใครถามว่า "ได้แล้วหรือขอรับ คุณมหา" ท่านรับคำว่า "ได้ แล้วจะ"

ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ไม่สำราญพระทฤทัยในวัดมหาธาตุ จึงทรงกลับมา ประทับ ณ พระตำหนักเดิม วัดถมอราย

ในศกนี้ พระมหาโตมีอายุ ๕๔ ปี พรรษา ๓๒ ยังรกรอกอยู่วัดมหาธาตุ มีผู้บอกข่าวว่าโยมผู้หญิงอยู่ทางเหนือ ป่วยหนัก ท่านขี่เรือเสาชิงช้าไป พร้อมนำเรือสี่ไปด้วย เพื่อจะพยายาวคโยมของท่าน แต่โยมก็ถึงแก่อนิจกรรม เสียก่อน ท่านก็ทำมาปนกิจเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงแบ่งทรัพย์สินมรดกของโยมแก่บรรดาญาติและหลานๆ ทั่วกัน แล้วที่ยังเหลือเป็นเงินทองก็นำมาตั้งอำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ณ ที่วัดขุนอินทร์ประมูล ท่านก็เอาทรัพย์ นั้นออกสร้างพระนอนไว้ มีลักษณะงดงามองค์หนึ่งยาวมาก สร้างอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ต่อนั้นท่านก็เป็นพระสงฆ์ มีจิตแน่วแน่ต่อญาณคติ มีวิถีจิตแน่วแน่ไปในโลกุตตรภูมิ ไม่พึงชานโอ้อ่า เจียมตัวเจียมตน เทศน์ได้ปัจจัยมา สร้างพระนอนนั้นจนหมด ท่านทำซ่อมซ่อมเสียบๆ สงบปากเสียงมา ๒๕ ปี ตลอดรัชสมัยของแผ่นดินพระนั่งเกล้า เจ้าอยู่หัว

ครั้นถึงปีกุน ยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ปี วันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนห้า เวลาค่ำ ๘ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเสด็จสวรรคต สิริพระชนมายุได้ ๖๓ พรรษา กับ ๑๑ วัน ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี ๗ เดือน ๒๓ วัน พระมหาโตอายุได้ ๖๔ ปี ๔๒ พรรษา พวกข้าราชการได้ทูลอัญเชิญเสด็จทูลกระหม่อม พระราชาคณะ วัดบวรนิเวศวรวิหาร ให้เสด็จนิวัติออกเถลิงราชย์ พระมหาโตเลยออกธุดงค์หนีหายไปหลายเดือน ครั้นทรงระลึกได้ จึงรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ทรงกริ้วสังฆการี รับสั่งว่า "ท่านเหาะก็ไม่ได้อ่า ค้ำดินก็ไม่ได้อ่า แหกกำแพงจักรวาลหนีก็ยังไม่ได้อ่า" จึงรับสั่งพระญาณโพธิออกติดตามก็ไม่พบ รับสั่งว่า "ฉันจะตามเอง" ครั้นถึงเดือนเจ็ด ปีนั้น มีกระแสรับสั่งถึงเจ้าเมือง ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออก ทั่วพระราชอาณาจักร จับพระมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้ได้ ให้เจ้าคณะเหนือ กลาง ใต้ ตก ออก ออกคันทามมหาโต เลยสนุกกันใหญ่ ทั้งฝ่ายพุทธจักร อาณาจักร แม้จะมีท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเสียบอยู่ เจ้าเมือง เจ้าหมู่ฝ่ายพระ ร่วมใจกันจับพระอาคันตุกะทุกองค์ส่งยังศาลากลาง คราวนี้พระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้คนรู้จักกลับจำไม่ได้ เห็นเป็นพระองค์อื่น ปล่อยท่านไปก็มี (อาคมชนิดนี้ พระอาจารย์เจ้าเรียกว่า นารายณ์แปลงรูป) ต่อมาท่านพิจารณาเห็นว่า นายด่าน นายตำบล เจ้าเมือง กรรมการ จับพระไปอดเข้าบ้าง เพลบ้าง ตากแดดตากฝน ได้รับความลำบาก ทำทุกข์ทำยากแก่พระสงฆ์คงไม่ดีแน่ จึงแสดงตนให้กำนันบ้านไผ่รู้จัก จึงส่งตัวมายังศาลากลาง เจ้าเมืองมีใบบอกมายังกระทรวงธรรมการ บอกส่งไปวัดโพธิเชตุพนฯ พระญาณโพธิขึ้นไปดูตัวก็จำได้ แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า

ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยกลางขุนนางข้าราชการ ครั้นเห็นพระญาณโพธิ์นำพระมหาโตเข้าเฝ้า จึงมีพระดำรัสว่า "เป็นสมัยของฉันทปกครองแผ่นดิน ท่านต้องช่วยฉันทพยุพระบวรพุทธศาสนาด้วยกัน" แล้วมีพระบรมราชโองการให้กรมสังฆการี วางฎีกาตั้งพระราชอาชญาตามธรรมเนียม พระมหาโตก็เข้าไปตามฎีกานิมิตต์ จึงทรงถวายสัญญาบัตรตราปลัดแลหักทองขวาง ดำรง เป็นพระราชอาชญาที่พระธรรมกิติ เจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม มีฐานานุกรม ๓ องค์ มีนิตยภัตเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ทั้งค่าข้าวสาร เมื่อออกจากพระบรมราชวังแล้ว ท่านแบกพัดไปเอง ถึงบางขุนพรหมและบางลำพู บอกลาพลกลับไปอยู่ที่เคยนับถือ มีเสมียนตราดั่ง และพระยาโหราธิบดีเก่า และผู้อื่นอีกมาก แล้วท่านก็กลับมาวัดมหาธาตุ ลาพระสงฆ์ทั้งปวง ลงเรือกราบสีที่ได้รับพระราชทานมาแต่พระพุทธเลิศหล้า ข้ามไปกับเด็กข้างผู้เป็นหลาน ท่านถือบาตร ผ้าไตรและบริวาร ไปบอกพระวัตรระฆังว่า "จำชีวิต ทรงตั้งฉันทเป็นพระธรรมกิติ มาเฝ้าวัตรระฆังนี้จ๊ะ" ท่านแบกตาลปัตร พัดแลง สะพายถุงย่ามสัญญาบัตร ไปเก้ๆ กังๆ พระรุ้งพระรัง พวกพระนิกขบขัน จะช่วยท่านถือ เจ้าคุณธรรมกิติก็ไม่ยอม พระเลยสนุกตามมุงดูกันแน่น แท้กันเป็นพรวนเข้าไปแน่นในโบสถ์ บางองค์ก็จัดโน่นทำนี่ ตมน้ำบ้าง ตักน้ำถวายบ้าง ตะบันหมากบ้าง กิตติศัพท์เกรียวกราวตลอดกรุง คนนั้นมาเยี่ยม คนนั้นก็มาดู เลื่อมใสในจรรยาบ้าง เลื่อมใสในยศศักดิ์บ้าง ท่านทำขบขันมาก ดูสนุกเป็นมหรสพโรงใหญ่ทีเดียว บางคนชอบทวยก็เอาไปแทงทวย ชลึงเข้าทุกๆ วัน คนก็ยิ่งเอาไปแทงทวยถูกกันมากรายยิ่งขึ้น เลยไม่ขาดคนไปมาหาสู่ บางคนก็ว่าท่านบ้า บางคนก็ตอบว่า "เมื่อชรัวโตบ้าพากันนิยมชมว่าชรัวโตเป็นคนดี ยามนี้ชรัวโตเป็นคนดีพูดกันบ่นอุ้อว่าชรัวโตบ้า" บางวันเขานิมนต์ไปเทศน์ เมื่อจบท่านบอกว่า "เอว พังก๊วย" บ้าง บางวันก็บอกว่า "เอว กังสือ" บางวันก็บอกว่า "เอว หุนหัน" เล่ากันต่อๆ มาว่า ท่านเทศน์ไม่เว้นแต่ละวัน ครั้งหนึ่ง ที่วังเจ้าฟ้ามหามาลา กรมหมื่นบาราบประภักษ์ มีเทศน์ไตรมาส ๓ วันยก พระพิมลธรรม (อัน) ถวายเทศน์ พระธรรมกิติเป็นผู้รับสัพพี พระพิมลธรรมถวายเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิ ปริเฉทหลักขณะปริวัตร ความว่า "กาลเทวินทร์ดาบสร้องให้ เสียใจว่าตนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ข้าจะต้องเกิดในอสังขัญญภาพเสียอีก เพราะผลของอรุปรมาบัติเนวระสัญญานาสัญญาจะตะนะฆานในปัจจุบันชาติ" วันที่ ๓ ก็มาถวายอีก พระธรรมกิติ (โต) ก็ไปรับสัพพีอีก เจ้าฟ้ามหามาลาฯ ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า "พระคุณเจ้า ฆานโลกิย์นี้ไดยินว่าเสื่อมได้มิใช่หรือ" พระพิมลธรรมรับว่า "ถวายพระพร เสื่อมได้" ทรงรับสั่งรุกอีกว่า "เสื่อมก็ได้ ทำไมกาลเทวินทร์ไม่ทำให้เสื่อมเสียก่อน บ้าเพ็ญแต่กามาจรฆาน ถึงตายก่อนสิทธาตถ์ ก็พอไปเกิดอยู่ในรูปพรหม หรือ ฉกามาจรฆานชั้นหนึ่งชั้นใดก็พอจะได้ เหตุใดไม่ทำฆานของตนให้เสื่อม ต้องมานั่งร้องไห้เสียน้ำตาอยู่ทำไม" คราวนี้พระพิมลธรรมอันตั้ง ไม่สามารถแก้ไขออกให้แจ้งได้ ส่วนพระธรรมกิติ (โต) เป็นพระรับสัพพี เห็นพระพิมลธรรมเฉย ไม่เฉลยข้อปัญหานั้น จึงออกเสียงเรอด้ง "เออ" แล้วบ่นว่า "เราหนอช่างกระไร วัตรระฆังอยู่ใกล้ๆ ตรงวังข้ามฟาก เหตุใดไม่ข้ามฟาก ต้องมาฝืนร่างกายทนลำบากจนตึกตื่น ๒ วัน ๓ คืน ดั่งนี้" แล้วท่านก็นั่งนิ่ง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ก็ทรงจุดเทียน พระพิมลธรรมก็ขึ้นถวายเทศน์จบ ลงจากธรรมาสน์แล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ ก็ประเคนเครื่องไทยธรรม พระพิมลธรรมยะธา พระธรรมกิติรับสัพพี พระพิมลธรรม ถวายพระพรลา เมื่อถึงกำหนดเทศน์อีก พระธรรมกิติก็ได้รับฎีกาอันเป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ นิมนต์เทศน์ต่อจากพระพิมลธรรม ท่านเต็มใจรับและบอกมหาดเล็กให้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ

ครั้นวัน ๗ ค่ำ เวลา ๓ ทุ่ม พระธรรมกิติก็ไปถึงท้องพระโรง สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลาฯ เสด็จออก ทรงเคารพปราศรัย แล้วจุดเทียน พระธรรมกิติขึ้นธรรมาสน์ถวายศีล ถวายศักราช ถวายพระพร แล้วจึงเดินคาภาที่ผูกขึ้นว่า ววิมลธมมสุส ฯลฯ กสฺมาโส วิโสจตีติ

อธิบายความว่า "มทาบพิตรเจ้า มีพระปจฺฉา แก่เจ้าคุณพระพิมลธรรมว่า เหตุไฉน กาลเทวินทร์จึงร้องไห้ ควรทำมานของตนให้เสื่อม ดีกว่านั่งร้องไห้" ดังนี้ ข้อนี้เอาตมาภาพ ผู้มีสติปัญญาทราวม หากได้รับพระอภัยโทษโปรดอนุญาตให้แสดง ต่อข้อปจฺฉา อาตมาจำต้องแก้ต่างเจ้าคุณพระพิมลธรรม ดังมีข้อความตามพระบาลีที่มีมาในพระปุคคัลบัญญัติ มีอรรถกถาฎีกา แก้วไว้พร้อมตามพระคัมภีร์ว่า กุปฺถมโม อกุปฺถมโม

ท่านแสดงตามคัมภีร์เสียพักหนึ่ง ว่าด้วยมานโลกีย์เสื่อมได้ในคนที่ควรเสื่อม ไม่เสื่อมได้ในคนที่ไม่ควรเสื่อม มานก็เสื่อมไม่ได้ตามบาปี้ แล้วอธิบายซ้ำว่า ธรรมดา มานโลกีย์เสื่อมได้เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของมานมีความกระหายต่อเหตุการณ์ อารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจเป็นของใหม่ ของเก่าก็ยังอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้ เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานาน ของเก่าคือมานที่ตนอาศัยสงบอารมณ์ ก็เห็นมีคุณค่าอยู่ ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมา และคนที่ควรเชื่อได้ ชี้แจงอย่างถี่ถ้วนว่าของใหม่คืออย่างนั้นๆ แต่อาลัยของเก่าก็มาก จึงทิ้งไม่ได้ ทำไปไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้ เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน ะอืดพะอมมาก เสียหายของรักก็มี เสียหายของใหม่ คือรู้แน่ว่าพระสิทธาตถ์จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แกเสียใจว่าจะตายไปเสียก่อน และเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงื้อมมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้านั้นจะทำประโยชน์สุขสมบัติอะไร กาลเทวินทร์ยังไม่รู้ จึงไม่อาจทำมานให้เสื่อม ทั้งเป็นบุคคลที่เป็นอุปธรรม ยังไม่เป็นคนที่ไม่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย เปรียบเสมือนคนที่ป่วยไข้อยู่ จะกระทำกระปรีกระเปร่า แข็งแรงคึกคัก กินข้าว กินน้ำอร่อยอย่างคนธรรมดาดีนั้นไม่ได้ คนที่ดีดี ผิวพรรณผุดผ่อง จะมารยาทำป่วยไข้ จะนั่งห่มผ้าคลุมกรอม ซอมซ่อ พุดกระร่อกระแร่เป็นคนไข้ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็นรู้แน่ๆ คนที่ทำเป็นเช่นนั้น เป็นไข้มารยา ไข้ไม่จริง คนไหนเห็นคนนอกเป็นสุขสบาย ก็ออกมาเป็นคนนอกไม่ได้ เหตุล้ายความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอกเห็นคนในนวนยานานานวลผ่องใสด้วยผ้าห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขา เพราะเป็นท่วงอาลัยของข้างนอก จะไปเที่ยวชั่วคราวนั้นได้ แต่จะไปอยู่ที่เดียวนั้นไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจว่าเหตุการณ์ข้างใน จะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ แต่เป็นกระหายอยู่เท่านั้น คนที่มีความสุขสบายอยู่ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวชเที่ยวเตร่ กินนอน คุ ฟิง เล่นหัวสบาย ไม่มีเครื่องชืดคั้นอะไร บางคราวชาววัดบางคนเห็นดี แต่ไม่อาจออกไป เพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่นเขา หรือเลวทรามกว่าเขา จะทุกข์ตรมระบมทวีมาก จะเดือดร้อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่นึกสนุกไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาลัยความสุขในการบวชค้ำใจอยู่ ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำอะอะซิดซัดไปตามเพลง คนที่ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วกินนอน นอนแล้วก็เที่ยวตามสบาย ไม่ต้องเหนื่อยไคลล้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหาร มีคนเลี้ยงคนเชิญนำสบาย คนที่ไม่บวชคิดเห็นดีไปพักๆ เท่านั้น เลยนั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง ข้ออุปมาทั้งหลายดังกล่าวยวิสัยชานานี้ ก็มีอุปมาเปรียบเทียบกับมานทั้ง ๙ ประการ ที่เป็นธรรมเสื่อมได้เร็วก็จริง แต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อม ก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ดาบสก็เปรียบดังชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอก ชาวใน ต่างเห็นของกันและกัน ไม่อาจแสวงให้มานเสื่อม ที่ตรงแกร้งให้มัน อาตมาภาพเข้าใจว่า แกร้งให้เสียตายชั้น เพราะแกกล่าวโดยอ้นยังไม่รู้เท่าทันชั้น ว่ามันเป็นสภาพแปรปรวน แดกดังเป็นธรรมดาของมันเอง แต่เวลานั้น โลกยึดถือชั้นธมาชานาน ที่กาลเทวินทร์เจริญรูปมานจนสำเร็จ ก็เพราะคิดรักษาชั้น เพื่อมิให้ชั้นถล่มแตกสลายทำลาย จึงพยายามได้สำเร็จความปรารถนาและเสียตายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้เจ้าบรรจบประสพคุยกับหมู่พุทธบริษัท และหมู่พระประยูรญาติ และหมู่พุทธมามกะผู้นับถือ แกจะพลอยมีชื่อยกตัวเป็นครูอย่างดีกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรถกถาจารย์ท่านไม่ว่าอย่างชรัวโต เห็นท่านว่าเพียงกาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตถ์เป็นพระพุทธเจ้าท่านนี้.

ตอนที่ ๗

เรื่องเทศน์ถวายและเฉลยพระปัญหาถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา กรมหมื่นบำราบปรปักษ์ ตามที่เรียบเรียงไว้
ได้ฟังมาจากสำนักพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) เจ้าคุณพระปรีชาเฉลิม (แก้ว) ได้ฟังมาจากเจ้าคุณปรีชาเฉลิม (เกษ)
พระปรีชาเฉลิม (เกษ) เป็นเปรียญ ๖ ประโยค อยู่วัดอรุณราชวราราม ได้เป็นพระรับสัพพี จึงได้ยื่นเทศนาถวาย
ของเจ้าคุณธรรมกิตติ (โต) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ต่อแต่นั้นมา ท่านก็มีชื่อเสียงในทางเทศน์ คัดตอนธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองสำนวน
เพราะเทศน์อย่างคำไทยตรงๆ จะเอาข้อธรรมอะไรแสดง ก็ถ่ายทอดผู้ฟังดังประสงค์ อย่างที่ถวายในวังสมเด็จพระ
เจ้าฟ้ามหามาลา ผู้ฟังชมว่าดี เกิดโอชะในธรรมสวณะได้ง่าย โลกนิยมเทศน์อย่างนี้มาก พระธรรมกิตติแสดงธรรม
ตามภาษาชาวบ้าน ถือเอาความเข้าใจของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ ไม่ต้องร้อยกรอง

ครั้นถึงปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๒๖ ปี ได้ถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่ง พอเข้าไปถึง พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จออก จึงปราศรัยสัพพยอก "ว่าไงเจ้าคุณ เขาพากันชมว่าเทศน์ดีนักนี่ วันนี้ต้องลองดู" พระธรรมกิตติ (โต)
ถวายพระพรว่า "ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุผลในธรรม ครั้นเขาฟังรู้ เขาก็ชมว่าดี ขอถวายพระพร" พระองค์ทรงพระ
สรวล แล้วทรงถามว่า "ได้ยินข่าวเขาว่า เจ้าคุณบอกทวยเขาถูกกัน จริงหรือ" ทูลว่า "ขอถวายพระพร อาตม
ภาพได้อุปสมบทมา ไม่เคยออกวาจาว่าทวยจะออก ด กวางเหมงตรงๆ เหมือนดังบอก ด กวางเหมงแต่สมเด็จพระ
พระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าอย่างวันนี้ ไม่ได้เคยบอกแก่ใครเลย" ได้ทรงฟังแล้วทรงพระสรวลอีก แล้ว
ทรงจุดเทียน พระธรรมกิตติจับตาลปัตรแจกขึ้นธรรมมาสน์ เมื่ออาราธนาแล้ว ก็ถวายศีลแล้วถวายศักราช พอ
ถึงปีชวด ท่านก็ย้ำ "ฉศก ฉศก ฉศก ฉศก" สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังทรงพระอักษรอยู่ ได้ทรงฟังปี
ชวด ฉศก ย้ำๆ อยู่นาน ก็เียงพระพักตร์ขึ้นพนมทนต์รับว่า "ถูกแล้ว ชอบแล้ว เจ้าคุณ"

แต่ก่อนกาลที่ล่วงมาแล้ว เดิมเลข ๖ ท้ายศักราช เขียนและอ่านต่อๆ มาว่า "ฉ้อศก" นั้นไม่ถูก แล้วรับสั่งกรม
ราชเลขาให้ตราพระราชบัญญัติออกประกาศเป็นใบปลิวให้รู้ทั่วกัน ทว่าพระราชอาณาจักรว่า "ตั้งแต่ปีชวด ฉศก
เหมือนศกนี้มีเลข ๖ เป็นเศษด้วย ไม่ให้เขียนและอ่านว่า ฉ้อศก อย่าเขียนตัว อ เคียง ไม่ให้เขียนไม่โยงไปเป็น
อันขาด ให้เขียน ฉ เฉยๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่า ฉ้อศกอีก จะต้องว่าผู้นั้นผิดและฝ่าฝืน" กรมราชเลขาภิบันทิก
และออกประกาศทราบทั่วกัน และนิมนต์ท่านเทศน์ต่อไป

พระธรรมกิตติที่ตั้งคัมภีร์ บอกศักราชต่อจนจบ ถวายพรแล้วเดินคาถาจุณณียบท อันมีมาในพราหมณ์สังยุตต
นิกายปาฎิกวรรคานั้น แปลถวายว่า ยังมีพราหมณ์ผู้หนึ่งแก่งัดคิดว่า "สมณ โคตม อุตสุงกมิตวา อิม ปรนท ปุจจา
มิ อห" ก็จะเข้าไปหาพระสมณโคตมแล้ว ก็จะถามปัญหาเกี่ยวกับเจ้าสมณะโคตมคู่สัทหน้อย "สีสนหาตวา ปารุปนนิ
วาเสตวา ความใดนิกุขมิตวา เขตวน มทาวีการภิมุโข อคมาสิ" แปลว่า โสพราทมุโณ พราหมณ์ผู้นั้น คิดจะนี้แล้ว
แกจึงลงอาบน้ำดำเกล้า โสพุเก ในทวยแล้ว แกออกจากบ้านแก แกตั้งหน้าตรงไป พระเชตะวันมหาวิหาร ถึงแล้ว
แกจึงตั้งข้อถามขึ้นต้น แกเรียกกระตุกให้รู้ตัวขึ้นก่อนว่า "โก โคตม นี้ณะพระโคตม ครั้นท่านว่ามาถึงคำว่า "นี้
แน พระโคตม" เท่านั้นแล้ว ก็กล่าววว่า คำถามของพราหมณ์และคำเฉลยของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่เป็น

ประการใด สมเด็จพระบรมบพิตรเจ้าได้ทรงตรวจตราไตรตรองแล้ว ก็ได้ทรงทราบแล้วทุกประการ ตั้งรับประธานวิสัยชานามา ก็สมควรแก่เวลาแต่เพียงนี้ เอม ก็มีด้วยประการดังนี้ ขอถวายพระพร พวยะธา สัพพี แล้ว ก็ทรงพระสรวลตบพระหัตถ์ว่า "เทศน์เก่งจริง พวกพราหมณ์ที่เขาถือตัวว่าเขารู้มาก เขาเก่งมาก เขาไม่มีใครยอมเคารพพระพุทธเจ้านัก เขามาคูๆ ถามพอกแก้รำคาญ ต่อนานๆ เขาก็เชื่อในธรรม เขาก็สำเร็จเป็นพระโสดา ที่ความคำริของพราหมณ์ผู้เจ้าทีฎฐิต์ทั้งหลายเขาวางโตทุกคน เจ้าคุณแปล อหฺ ว่า กู นั้น ชอบแท้ทางความคิดจริงๆ รางวัลก็ได้รับพระราชทานรางวัล ๑๖ บาท เดิมท้องกัณฑ์ ๒๐ บาท รวมเป็น ๓๖ บาท

เรื่อง จศก เรื่องถวายเทศน์อย่างที่เคยเรียงมานี้ พระปรีชาเฉลิม (แก้ว) เคยเล่าให้ฟังเป็นพื้นจำมีอยู่บ้าง ซึ่งได้สืบถามพระธรรมถาวรอีกท่านก็รับว่า จริง แต่เทศน์ว่าอย่างไรนั้น ลืมไป พระธรรมถาวรว่า แต่ความคิดของพราหมณ์ใช้คำว่า กู กู นี้ ยังจำได้ เจ้าคุณธรรมถาวรเลยบอกต่อไปว่า วันที่ถวายเทศน์ จศก นี้ และถวาย ค กวางเหมง ไว้ก่อนขึ้นเทศน์นั้นว่า วันนั้นหวยจำเพาะออก ค กวางเหมง จริงอย่างที่ท่านแก้พระราชากระทุ้งว่า ไม่เคยบอกตัวตรงๆ กับใครๆ เหมือนดังบอกสมเด็จพระบรมบพิตรวันนี้ ครั้นถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ศกนี้เอง ทรงพระมหากรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์พระธรรมกิติ (โต) ขึ้นเป็นพระเทพกวี ราชาคณะผู้ใหญ่ ในตำแหน่งสูง มีนิตยภัตร ๒๘ บาท ค่าข้าว ๑ บาท

(สิ้นข้อความในประวัติที่เจ้าของท่านเขียนไว้ในฉากที่ ๕ ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวินิตาร ที่ได้คิดวิจารณ์ อนุমান แสงหาเหตุผลต้นปลาย ตรวจราชประวัติและราชพงศาวดาร ประกอบกับรูปภาพในฉากนี้ ก็สิ้นข้อความในเพียงนี้

ในประวัติของสมเด็จพระเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียนๆ วัดระฆัง เขียนรูปบ้านพระยาโหรา รูปเสมียนตราดัวง รูปสมเด็จพระสังฆราช (นาค) รูปพระเทพกวี (โต) รูปวัดอินทรวินิตาร รูปวัดกัลยาณมิตร รูปเด็กแบกคัมภีร์ ในงานฉลองวัดทั้ง ๒ และรูปป่าพระพุทธบาท รูปป่าพระฉาย รูปพระอาจารย์เสม รูปพระอาจารย์รูกขมูล รูปเมืองเขมร รูปเสือที่ทางไปเมืองเขมร รูปจ้างเขมร ตั้งแต่ฉากที่ ๑ ถึง ฉากที่ ๑๓ - ๑๔ จะได้สันนิษฐานเป็นเรื่องดังต่อไปนี้)

ครั้นออกพรรษาในปีชวด ศกนั้นแล้ว พระเทพกวี (โต) จึงลงมาจัดการกวาดล้างกุฎใหญ่ ๕ ห้อง ช่างคลองคูวัดระฆังช่างได้ แล้วบอกบุญแก่บรรดาผู้ที่มาสนนิบาต ให้ช่วยการทำบุญขึ้นกุฎ ได้เพียงสงฆ์ลงสวดมนต์ทั้งวัดที่กุฎนั้น ค่ำวันนั้นมีมหุสพลลงอยู่ที่ศรีรัตนบสถิ ลือไปถึงไหน ก็ได้มาช่วยงานถึงนั้น บรรดาผู้ที่มานั้นต่างก็หาเลี้ยงกันเอง งานที่ทำคราวนั้นเป็นงานใหญ่มาก เลี้ยงพระถึง ๕๐๐ องค์ ผู้คนต่างนำสำหรับคาวหวาน เครื่องไทยทานมาถวายพระเทพกวีแน่นวัดแน่นวา ครั้นการเลี้ยงพระเลี้ยงคนสำเร็จเรียบร้อย ท่านลงแจกจ่ายถักผูกข้อมือคนละเส้น แล้วท่านบอกว่า "ตีนักจะ ลองดูจะ ตามประสงค์"

ครั้นพระเทพกวี (โต) ขึ้นอยู่บนกุฎ ๕ ห้องแล้ว ผู้คนก็มาละเล้าละลุ่มเพื่อจับหวยทุกวัน ครั้นนั้นพระยาโหราธิบดี ทำบุญฉลองสัญญาบัตร พระเทพกวีก็ได้ไปสวดมนต์ไปฉัน ครั้นพระยาโหราธิบดี และเสมียนตราดัวง

ปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหม (วัดอินทรวีหาร) สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกวีก็ได้ไปเทศน์ไปฉันการฉลองวัด เมื่อท่านพระยานิกรบดินทร์สร้างวัดกัลยาณมิตรแล้วก็มี การฉลอง สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกวี (โต) ก็ได้ไปฉัน คราวพระยานิกรบดินทร์สร้างโบสถ์วัดเกษไชโย พระเทพกวี (โต) ก็ได้ไปเป็นแม่ งานฉลองโบสถ์ มีการมหรสพใหญ่ตามภาษาชาวบ้านอก อำเภอไชโยนั้น มีพระสงฆ์ใหญ่ในกรุงเทพฯ ได้ขึ้นไปช่วยงานฉลองโบสถ์วัดเกษไชโยนั้นมากท่านด้วยกัน

ครั้นกาลล่วงมา สมเด็จพระวันรัต วัดมหาธาตุ ถึงมรณภาพแล้ว สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) วัดอรุณ เป็นเจ้าคณะกลาง ครั้งนั้นพระอันดับในวัดระฆังทะเลาะกัน และฝ่ายหนึ่งได้ตีฝ่ายหนึ่งศีรษะแตก ฝ่ายศีรษะแตกได้เข้าฟ้อง พระเทพกวี เจ้าอาวาสฯ ก็ชี้หน้าว่า "คุณตีเขาก่อน" พระองค์หัวแตกเถียงว่า "ผมไม่ได้ทำอะไร องค์กรนั่นตีกระผม" พระเทพกวีว่า "ก็เธอดีเขาก่อน เขาก็ต้องตีเธอบ้าง" พระนั้นก็เถียงว่า "เจ้าคุณเห็นหรือ" พระเทพกวีเถียงว่า "ถึงฉันไม่ได้เห็นก็จริง แต่ฉันรู้มานานแล้วว่า คุณตีเขาก่อน คุณอย่าเถียงฉันเลย" พระองค์ศีรษะแตกเสียใจมาก จึงได้อุทิศสาคูเดินลงไปวัดอรุณ เข้าอุทธรณ์ต่อสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) เจ้าคณะกลาง

ส่วนสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) จึงเรียกตัวพระเทพกวี (โต) ไปชำระตามคำอุทธรณ์ พระเทพกวี (โต) ก็ได้คำอุทธรณ์และตอบสมเด็จพระวันรัตว่า "ผมรู้ดีกว่าเจ้าคุณอีก เจ้าคุณได้แต่รู้ว่า เห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุในกาลเดิมมูลกรณี ผมรู้ว่า คุณองค์กรนั่นได้ตีคุณองค์กรนั่นก่อน และเขาบ่ทอนจะรู้สึกตัว เขามามัวแต่ถือหัว หัวเขาจึงแตก"

สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ฟังๆ ก็นึกแปลก แยกวินิจฉัยก็ไม่ออก กลับจะเป็นคนถือเอาแต่คำบอก จึงย้อนถามว่า "เจ้าคุณเห็นอย่างไร จึงรู้ได้ว่า พระองค์กรนั่นตีพระองค์กรนั่นก่อน แจ้งให้ฉันฟังสักหน่อย ให้แลเห็นบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิกรณ์"

พระเทพกวีว่า "พระเดชพระคุณจะมีวิจารณ์ยกขึ้นพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจ อ้างอิงพยานถวาย" พระวันรัตว่า "เอาเถอะ ผมจะตั้งใจฟังเจ้าคุณชี้พยานอ้างอิงมา" พระเทพกวีจึงว่า "ผมทราบตามพุทธฎีกา บอกให้ผมทราบว่า นทิวเวร่า นิวปสัมมันติ ว่า เวรต่อเวร ย่อมเป็นเวรกันরাঁไป ถ้าจะระงับเสียด้วยไม่ตอบเวร เวรย่อมระงับ นี้แหละ พระพุทธเจ้าบอกผมเป็นพยาน กระผมว่า เวรต่อเวร มันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำพระพุทธเจ้าบอกผมเท่านั้น ผมจึงวิจารณ์พิจารณาแล้วกล่าวได้ว่า คุณตีเขาก่อน"

สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ชักงมใหญ่ จะเถียงก็ไม่ขึ้น เพราะท่านอ้างพุทธภาษิต จึงล้มเข้าหาพระเทพกวี (โต) ว่า "ถ้ากระนั้น เจ้าคุณต้องระงับอธิกรณ์ เรื่องนี้ว่าใครเป็นผู้ผิด ผู้ถูก โทษจะตกกับผู้ใด แล้วแต่เจ้าคุณจะตัดสินเถิด" พระเทพกวีมัดคำพระวันรัตว่า "พระเดชพระคุณอนุญาตตามใจผม ผมจะชี้โทษคุณให้ยินยอมพร้อมใจกัน ทั้งคู่ความ ทั้งพิพากษาให้อธิกรณ์ระงับได้ ให้เวรระงับด้วย" สมเด็จพระวันรัตก็อนุญาต

พระเทพกวี (โต) ก็ประเล้าประโลมโน้มน้าวกล่าวอัมมิกถา พรรณานาอันสงส์ของผู้ระงับเวร พรรณนาโทษของผู้ต่อเวร ให้โจทก์จำเลยสลดจิต คิดเห็นบาปบุญคุณโทษ ปราโมทย์เข้าหากัน ท่านจึงแก้ข้อผ้าไตรออกกับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ที่ศีรษะแตก แยกบทซึ่งเป็นสามสถาน ผู้ตีตอบเอาเป็นหมดเวร จักไม่ตีใครต่อไป ถ้าขึ้นไปตีใครอีก จะลงโทษว่าเป็นผู้ก่อเวร ฝืนต่อพระบวรพุทธศาสนา มีโทษหนักฐานละเมิด

ผู้ที่ถูกตีก็ระงับใจไม่อาฆาต ไม่มุ่งร้ายต่อก่อเวรอีก "ถ้าขึ้นคดีในใจทำหน้าที่ไว้หลังหลอก เอาฉันเป็นผู้ปกครองหรือขึ้นฟ้องร้องกันต่อไป ว่าฉันเอนเอียงไม่เที่ยงธรรมแล้ว จะต้องโทษฐานบังอาจทำโทษผู้ใหญ่ โดยหาความผิดมิได้ ทั้งจะเป็นเสียหนามต่อพระบวรพุทธศาสนา เป็นโทษใหญ่ร้อนถึงรัฐบาล จะต้องลงอาญาตามระบิลเมืองๆ"

"ฝ่ายฉันเป็นคนผิด เอาแต่รู้ละอื่น ไม่สอดส่องดูแลลูกวัด ไม่คอยชี้แจงสั่งสอนอันเตวาลิก สัทธิวาทริก ให้รู้ธรรมวินัย จึงลงโทษตามพระวินัยว่าไม่ควรยอมเป็นโทษแท้ ขอคดีเรื่องนี้จึงเลิกระงับไปตามวินัยนี้" พระฐานะที่นั่งฟังทั้งมหาบาเรียนและพระอันดับพระคู่ความ ก็สาธุการเห็นดีพร้อมกันอย่างเย็นใจ พระวันรัต (เซ่ง) ก็เห็นดี สงบเรื่องลงเท่านั้น

ครั้งหนึ่งพระวัดระฆัง เต็นคำทำทายกันขึ้นอีกคู่ พระเทพกวี (โต) ท่านเอกเขนกนั่งอยู่นอกกุฏิท่าน ท่านแลเห็นเข้า ทั้งได้ยืนพระทะเลาะกันด้วย จึงลุกเข้าไปในกุฏิ จัดดอกไม้ธูปเทียนใส่พาน รีบเดินเข้าไปในระหว่างวิเวาทหุดคองคั่งนั่งคุกเข้าไปถวายดอกไม้ธูปเทียนพระคู้้นั้น แล้วอ้อนวอนฝากตัวว่า "พ่อเจ้าประคุณ พ่อจงคุ้มครองฉันด้วย ฉันฝากตัวกับพ่อด้วย ฉันเห็นจริงแล้วว่า พ่อเก่งเหลือเกิน เก่งพอได้ เก่งแท้แท้ พ่อเจ้าประคุณ ลูกฝากตัวด้วย" เลยพระคู้้นั้นเลิกทะเลาะกัน มากุ๊กเข้ากราบพระเทพกวี ก็คุกเข้ากราบตอบพระ กราบกันอยู่นั้น หมอบกันอยู่นั้นนาน

ครั้งหนึ่งสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) นิมนต์เข้าไปเทศน์ที่จวน สมเด็จพระเจ้าพระยาจตุรทัย พระเทพกวีขึ้นธรรมมาสน์ ครั้นรับศีลเสร็จแล้ว พวกหัวเมืองเข้ามาหาสมเด็จพระยา หมอบกันเป็นแถว ส่วนตัวเจ้าพระยานั้นเอกเขนกรินน้ำชาไขว่ห่างกำลังพระเทศน์ พระเทพกวีเลยเทศน์ว่า "สัมมามาวรินกินน้ำชา มิฉาหมอบก้มประนมมือ" สมเด็จพระเจ้าพระยาบาดหูลุกเข้าเรือน ส่วนพระเทพกวีก็ลงจากธรรมมาสน์กลับวัดระฆัง ชาวว่าตึงกันไปนาน

ครั้นสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ถึงมรณภาพแล้ว พระเทพกวีต้องเป็นผู้ใหญ่นั่งหน้า ครั้งหนึ่งเมื่อมีกิจการฉลองสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระเทพกวีเป็นผู้ชักนำพระราชอาคันอุอ่อยๆ ลงมา ครั้นสวดเสร็จแล้วยะถาพระรับสัพพีแล้วสวดคาถาโมทนาจบแล้ว พระเทพกวี (โต) จึงถวายอดิเรกขึ้นองค์เดียวว่าดังนี้

อติเรกวาสุตม์ ชีวตุ อติเรกวาสุตม์ ชีวตุ อติเรกวาสุตม์ ชีวตุ ทีฆายุก โทตุ อโรโคโทตุ สุชีโต โทตุ มหาราช สัทธิต
กิจจ สัทธิตกมม สัทธิตลาโก ชโย นิจจ มหาราชล ส ภวตุ สพุพทา ขอถวายพระพร ดังนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่า แก่ลัดตัดเต็มจะได้บ้างไหม พระเทพกวี (โต) ถวายพระพรว่า
อาตมาภาพได้เปื่อยยาลไว้ในตัวบทกาลา สำหรับสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าจะได้ทรงตรอกลง ตามพระ
บรมราชอัธยาศัยแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าทรงตรอกข้างล่างตรง ทีฆายุก อีกบรรทัดหนึ่ง ทรงตรอกลงที่หน้าศัพท์
มหาราชสุต เป็น ประเมนทรมหาราชวรสุต นอกนั้นคงไว้ตามคำพระเทพกวี (โต) ทุกคำ แล้วตราพระราชบัญญัติ
ประกาศไปทุกๆ พระอาราม ให้เป็นขนบธรรมเนียมต้องให้พระราชาคณะผู้นั่งหน้าถวายคาถาอติเรกนี้ก่อน จึง
รับ ภาวะตุลัพท์ จึงถวายพระพรลา ออกจากพระที่นั่งได้ ตลอดจนการพระเมรุ การถวายพระภินทนาการตามพระ
อารามหลวง ต้องมีพระราชาคณะถวายอติเรกนี้ทุกคราวที่พระราชดำเนิน จึงเป็นราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้
แล

ครั้นถึงปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ปี สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสถาปนาพระเทพกวี (โต) ขึ้น
เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ รับท้าวบุญมีฐานา ๑๐ มินิตยภัตร ๓๒ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาทต่อเดือน สมเด็จพระ
มีชนมายุ ๗๘ พรรษา ๕๖ ได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีโสกันต์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โสกันต์คราวนี้มี
เทศน์กัณฑ์เขาไกรลาส รวมที่ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นราชาคณะ เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นเจ้า
อวาสาวัตระมังมาได้ ๑๕ ปี จึงได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ เป็นปีที่ ๑๕
ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงเทพมหานครแล

ครั้งหนึ่งมีราชการโสกันต์ สังฆการีวางฎีกาว่าอย่ารุ่งถึง แล้วถวายพระพร ถวายชัยมงคลคาถา พระฤกษ์โสกันต์
วางฎีกาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นได้เวลาอย่ารุ่งตรงท่านก็มาถึง พระมหาปราสาทยังไม่เปิดพระทวาร
สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็มานั่งอยู่บนบันไดพระมหาปราสาทชั้นบน แล้วท่านก็สวดชัยมงคลคาถา ชะยันโตโพธิยา
ลั่นอยู่องค์เดียว สามจบแล้ว ท่านก็ไปฉันทัดที่ทิมสงฆ์ แล้วท่านก็ไปพักจำวัดในโรงม้าน ใน
พระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลาสามโมงเช้า เสด็จออกจวนพระฤกษ์ สังฆการีประจุ พระราชาคณะประจำที่หมด
ยังขาดแต่สมเด็จพระพุฒาจารย์องค์เดียว เทียวตามหากันลั่นไปหมด สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกริ้วใหญ่ พวก
ทนายเลือกสนใจใน บอกต่อๆ กันเข้าไปว่าได้เห็นสมเด็จพระพุฒาจารย์เข้าไปในโรงม้าน พวกสังฆการีเข้าไปค้นคว้าเอา
องค์ท่านมาได้ ช่วยกันรื้อกันค้นส่งเข้าไปในพระทวาร ครั้นทอดพระเนตรเห็นก็กริ้วแหว รับสั่งว่า "ถอดๆ ไม่
ระวังระวังงานราชการ เป็นขุนนางไม่ได้ แฉกคินๆ เร็วๆ เอาชะยันโตที่เดียว" ชั่วโตก็เดินชะยันโตจนถึงอาสนสงฆ์
ลงเข้าแถวสวด พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงศึบพระเมหาพี พระบรมวงศานุวงศ์ก็ศึบ และศึบ แลโกน เป็นลำดับ
ไป ครั้นเสร็จแล้ว ทรงประเคน อังคาสพระสงฆ์ แล้วเสด็จเข้าในพระฉาก

ชรวโตฉันทัดนั้นก็นั่งนิ่ง เสด็จออกแรงให้ยะถา ชรวโตก็ยะถา แต่ไม่ตั้งตาลปัตร เวลานั้นพระธรรมาภ มัวหันพระ
พักตร์ไปรับสั่งราชกิจอื่นๆ พระพุฒาจารย์ (โต) ก็เดินคุ่มๆ รีบออกไปลงเรือข้ามฟาก พอแปรพักตร์ไปรับสั่ง
อติเรก จะรับฯ พระราชาคณะรองๆ ลงมา ก็ไม่มีใครกล้า นั่งงันกันไปหมด รับสั่งถามว่า "อ้าว สมเด็จพระพุฒาจารย์ไปไหน"

เขาทูลว่า "ท่านกลับไปแล้ว" "อ้าวพัตยังอยู่ ชะรอยจะทำใจน้อยไม่เอาพัตไป เร็ว เอาพัตไปส่ง เอาตัวมาถวาย อติเรกก่อน" สังฆการีรีบออกเรือตามร้องเรียก "เจ้าคุณขอรับ นิมนต์กลับมาก่อน มาเอาพัตแฉก" ท่านร้องตอบ มาว่า "พอจะมาตั้งสมเด็จกลางแม่น้ำได้หรือ" สังฆการีว่า "รับสั่งให้หา" ท่านก็ข้ามกลับมา เข้าทางประตูต้นสน คุ่มๆ ขึ้นมาบนพระปราสาท แล้วรับสั่งให้ถวายอติเรกเร็วๆ ๆ ทูลว่า ขอถวายพระพร ถวายไม่ได้ฯ" รับสั่งถามว่า "ทำไมถวายไม่ได้ฯ" ทูลว่า "ขอถวายพระพร เหตุพระราชาบัญญัติตราไว้ว่า ให้พระราชาคณะถวายอติเรก บัดนี้ อาตมาภาพกลายเป็นพระอันดับแล้ว จึงไม่ควรถวายอติเรก ขอถวายพระพรฯ" รับสั่งว่า "อ้อ จจริงๆ เอาสิ ตั้งกัน ใหม่" กรมวังออกหมายตั้งสมเด็จ บอกวิเศษเสด็จพระอีก สังฆการีวางฎีกา เอาพระชุดนี้ก็ได้ วิเศษทำไม่ทัน ก็ ทำแต่น้อย ก็ได้เพียง ๕ องค์ ศุภรัตน์เตรียมผ้าไตรตั้ง และพระไตร พระชะยันโต แล้วเสด็จ พวกสังฆการีวาง ฎีกาพระชุดโสกันต์กำหนดเวลา เลยกลับไม่ได้

ครั้นเวลา ๕ โมง เสด็จออกทรงประเคน พระฉันแล้ว (ประกาศตั้งสมเด็จ) ทรงประเคนทริภุญช ุ ประเคนไตร บาตร ตาลปัตร ย่าม พระชะยันโต คราวนี้สมเด็จยกไตรแพครอง กลับเข้ามาอนุโมทนาแล้วถวายอติเรก ถวาย พระพรลา เป็นอันเสร็จการไปคราวหนึ่งฯ

ครั้งหนึ่ง เข้าไปฉันทในพระบรมราชวัง ได้ทรงประเคนไตรแพร ท่านก็นำไตรแพรนั้น เช็ดปาก เช็ดมือ ยุ่งไปหมด รับสั่งทักว่า "ไตรเขาดีดี เอาไปเช็ดเประหมด" ท่านตอบว่า "อะไรถวายได้ ผ้าเช็ดมือถวายไม่ได้ อาตมาภาพก็ ต้องเอาผ้าไตรของอาตมาเองเช็ดอาตมาเอง เป็นอันได้บริโภคของทายกแล้ว ไม่เป็นสัทธาเทยสินีบาตฯ

ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันทในพระบรมมหาราชวังอีก ถวายเงินองค์ละ ๒๐ บาท สมเด็จทำดีใจ รวบเงินใส่ย่ามกราว ทรง ทักว่า "อ้าว พระจับเงินได้หรือ" "ขอถวายพระพร เงิน พระจับไม่ได้ แต่ชรัวโตชอบ" เรื่องแฉงๆ ของสมเด็จ พระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ตั้งแต่เป็นพระธรรมกิติ มาจนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ต่อหน้าพระที่นั่งเสมอมา แต่ก็ทรงอภัย ข้าพระราชทานรางวัลอีกด้วย ถึงวันรวบเงินนี้ ก็รางวัลอีก ๓๐ บาท รวบใส่ย่ามทันที ครั้นหัว คอนย่ามออกมา คนนั้นล้วงบ้าง คนนี้ล้วงบ้าง จนหมดย่าม ท่านคุยพิมว่า "วันนี้รวยใหญ่ฯ" ๆ

ครั้นคราวหนึ่ง นักองศ์ด้วง เจ้าแผ่นดินเขมร กลุ่มพระทฤทย มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรง ทราบ จึงมีพระบรมราชโองการ โปรดให้เผด็จสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ออกไปแสดงธรรมโปรดนักองศ์ ด้วง ณ เมืองเขมร คราวนี้สมเด็จพระพุฒาจารย์ ถึงกับบ่นที่วัดระฆังว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าก็ไม่ใช่ใจ แต่ที่ใช้ ชรัวโตไม่ได้ สมเด็จพระจอมเกล้าฉลาดว่องไว กลับมาได้ใช้ชรัวโตฯ

ครั้นถึงวันกำหนด ท่านก็พาพระฐานา ๔ รูป ไปลงเรือสยามบุสตันท์ เจ้าพนักงานไปส่งถึงเมืองจันทบุรี แล้วขึ้น เถวียนไปทางเมืองตราด ไปถึงหมู่บ้านใหญ่แห่งหนึ่ง แขวงเมืองตราดนั้น เป็นตำบลที่มีเสือชุมมาก มันเผ่นเข้า ขวางหน้าเถวียน เวลารอนๆ จวนค่ำ คนนำทางหน้าเถวียนสมเด็จ จดพลองเล่นตีกับเสือ เจ้าเสือแยกเขี้ยว ท้อ

ใส่ รุกขนาบ คนถือพลองถอยหลังทุกที จนถึงหน้าเกวียนสมเด็จพระที่นั่ง หน้าเกวียนยกเท้ายันคนถือพลองไว้ไม่ให้ถอยฯ

ตอนที่ ๘

สมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านเห็นเสื่อมีอำนาจดีมาก ท่านจึงบอกว่า เสื่อเขาจะถูกระฉอนคนเดียวดอกจะ ฉันจะพูดจาขอทุเลาเสื่อสักคืนในที่นี้ ครั้นแล้วท่านก็ลง ส่งเกวียน ส่งคนให้ไปคอยอยู่ข้างหน้า ท่านก็นอนขวางทางเสื่อเสื่อเสื่อที่นั่งเฝ้าท่านคืนหนึ่ง เสื่อก็ไปไหนไม่ได้ จะไปไล่คนอื่นก็ไปไม่ได้ ต้องเฝ้ายามสมเด็จพระที่นั่ง ครั้นเวลาเช้า ท่านเชิญเสื่อให้กลับไป แล้วท่านลาเสื่อว่า ฉันลาก่อนจะ เพราะมีราชกิจใช้ให้ไปจะ ว่าแล้วท่านก็เดินตามเกวียนไปทันกัน แล้วท่านเล่าให้พระครูปลัดฟัง (พระครูปลัดคือพระธรรมถาวร เดียวนี้) พวกคร่ำก็หุงต้มเลี้ยงท่าน เลี้ยงกันเสร็จแล้ว ก็นิมนต์สมเด็จพระที่นั่งเกวียนคนลาก ท่านไม่ชอบวัวควายเทียมเกวียน

ครั้นไปถึงเมืองพระตะบอง ข้าหลวงฝ่ายสยามบอกการเข้าไปถึงกรมการเมืองเมืองเขมร กรมเมืองทราบแล้ว นำความทูลนงกษัตริย์ เจ้าเมืองเขมรฯ ทรงทราบ แล้วสั่งคนนำแคร่ออกไปรับสมเด็จพระที่นั่งเข้าไปถึงในวัง กระทำความเคารพ ปฏิสันถาร ปราศรัยปรนนิบัติแก่สมเด็จพระที่นั่งแล้วรับสั่งให้จัดการเลี้ยงดูข้าหลวง และผู้คนที่เชิญสมเด็จพระที่นั่ง แล้วจัดที่พักที่อยู่ให้ตามสมควร ครั้นเวลาเช้า จัดแจงตั้งธรรมาสน์ บอกกล่าวพระยาพระเขมร แล้วเจ้านายฝ่ายเขมรตลอด พ่อค้าคฤหบดีเขมร ให้มาฟังธรรมของสมเด็จพระที่นั่งจอมปราชญ์สยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม รับสั่งโปรดให้สมเด็จพระพุฒาจารย์มาโปรดเขมร เขมรทั้งหลายต่างยินดีเต็มใจ พร้อมใจกันมาฟังเทศนาสมเด็จพระที่นั่งทุกคน

ครั้นเพลแล้วก็อาราธนาให้ขึ้นเทศน์ สมเด็จพระที่นั่งเลือกเฟ้นหาธรรมะนำมายกขึ้นแสดง ชี้แจงและแปลแก้ไขเป็นภาษาเขมร ให้พวกเขมรเข้าใจต่อตลอดมา ถึงพระมหากรุณาธิคุณของกรุงสยามด้วย เชื่อมกับศาสนาปศุสัตว์ และพระรัฐปศุสัตว์ให้กลมเกลียวกลืนกัน เทศน์ให้ยึดโยงหยั่งถึงกัน ชักเอาเหตุผลตามซาดคต่างๆ พระสูตรต่างๆ ทางพระวินัยต่างๆ อาณิสสสังคิภาพ และอาณิสสสังคิธรรม นำมาปรุงเป็นเทศนากัณฑ์หนึ่ง ครั้นจบลงแล้ว นงกษัตริย์นันทมารดานงกษัตริย์ ได้สละราชบุตร ราชธิดา บุษบาธรรม และสักการะด้วยแก้วแหวนเงินทอง ผ้าผ่อน และชัชกะโภชาอาหาร ประการต่างๆ เขมรนอกนั้นก็เลื่อมใส เห็นจริงตามเทศนาของสมเด็จพระที่นั่งทุกคน แลต่างก็เกิดความเลื่อมใสในองค์เจ้าประคุณสมเด็จพระ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ จึงได้ฝากนางธิดากุมารีไว้กับมารดาเจ้านงกษัตริย์ รับมาแต่เจ้าชายกุมารคนเดียว นงกษัตริย์เจ้านเมืองเขมรจึงจัดการส่งสมเด็จพระที่นั่ง มีเกวียนส่งเข้ามาจนถึงเมืองตราด เจ้าเมืองตราดจัดเกวียนส่งมาถึงเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรีจัดเรือใบ เรือเส้าส่งเข้ามาถึงกรุงเทพมหานคร จอดหน้าวัดระฆังทีเดียว

ครั้งรุ่งเช้า สมเด็จพระพุฒาจารย์จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกมารับและทรงสดับรายงาน การที่ไปและการที่ถึง และเจ้าเขมรยินดีรับรองเลื่อมใส ได้เทศน์โปรดด้วยข้อนั้น นำข้อนั้นเทียบข้อนั้น ให้เจ้าเขมรเข้าใจด้วยนัยอย่างนั้น ลงมตอย่างนั้นตลอดเสนาเขมรทั่วกัน เขมรบูชาธรรมพลีบรรณาการมาอย่างนั้นเท่านั้น ของเท่านั้นๆ ให้ทรงถวายโดยละเอียดทุกประการ

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบรายงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) บรรยายถวาย เป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงนิยมชมเชยความสามารถของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทรงยินดีถวายเครื่องกัณฑ์ที่ได้มานั้นจึงเป็นสรรพลทธิของเจ้าคุณทั้งหมด ทั้งทรงปวารณาว่าเจ้าคุณประสงค์สิ่งอะไร พอที่โยมจะอนุญาตได้ โยมก็จะถวาย แล้วก็เสด็จขึ้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็กลับวัดระฆัง

ครั้นทวายเหน้อยสองสามวัน จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกมารับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขอลถวายพระพร ขอพระบรมราชานุญาตที่ดินที่วัดเกษไชโยเท่านั้นว่า ขอพระราชานุญาตสร้างพระใหญ่หนึ่งหน้าคัก ๘ วาไว้ในอำเภอไชโย ขอให้ทรงพระกรุณารับสั่งเจ้าเมือง กรมการวัด ให้มีพระราชลัญจกรประทับ รับสั่งว่าดีแล้ว จึงเป็นแบบอย่างที่ต้องขอพระบรมราชานุญาตก่อน ต้องมีบัตรพระราชลัญจกรอนุญาตแล้วจึงเป็นวิสุคามทรงพระกรุณาโปรดมีใบบพระบรมราชานุญาต ประทับตราแผ่นดิน ถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เลยตราพระราชบัญญัติวิสุคามสีมาต่อไปในคราวนั้นเป็นลำดับกันมา

สมเด็จพระเจ้าหน่ยเจ้าแห่งนครจำปาศักดิ์เทศน์จากเมืองเขมรลงเป็นอิฐเป็นปูน เป็นทราย เป็นค่าแรงคนงาน เป็นทุนรองงาน ขึ้นไปจัดการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ ที่ริมวัดเกษไชโย เจ้าเมืองกรมการก็มาราววัดที่ตามที่มีท้องตราบังคับ ราชบุรุษทั้งปวงให้สมเด็จพระเจ้าหน่ยเจ้า สมเด็จพระเจ้าหน่ยเจ้า และที่สร้างพระวิหารวัดเกตุ สำหรับคลุมองค์พระ และที่ฐานสูงๆ ซี่ที่สร้างองค์พระ ราชบุรุษก็วัดตามประสงค์ ซี่ที่โบสถ์ด้วย ซี่ที่อุปัชฌาย์ทั้งหมดด้วย รวมเนื้อที่วัดเกษไชโยมีประมาณแจ้งอยู่ในบัญชีรดาของหลวงเสร็จแล้ว

เมื่อกำลังสร้างพระใหญ่องค์นี้ พระยานิกรบดินทร์ และอำมาตย์ราชตระกูลราชฎร พ่อค้าแม่ค้า คฤหบดี และสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระปิ่นเกล้า และแขก ฝรั่งเศส เขมร ลาว มอญ จีน ก็ได้เข้าส่วนด้วยมากบ้างน้อยบ้าง สร้างอยู่นานเกือบสามปีจึงสำเร็จ จึงได้ถวายวัดไชโยเป็นวัดหลวง พระราชทานนามว่า วัดเกษไชโย แปลว่า พระธงชัย วัดธงไชโย อำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง มีอธิบายว่า รถต้องมีธงที่อรนรถ เป็นที่ปรากฏประเทศเมืองหลวงว่า ราชรัฐต้องมีธงทุกประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา พระศาสนาก็ควรมีธงประกาศให้เทวดา มนุษย์ รู้ว่าประเทศนี้นับถือพระพุทธศาสนา จึงสมมติพระพุทธรูปองค์ใหญ่นี้เป็นประจักษ์ธงไชโย ให้ปลิวไปปลิวมาปรากฏทั่วกัน เหตุนี้ เทพดาผู้มีฤทธิ์ จึงเข้าสถิตในองค์พระปฏิมากร จึงได้ศักดิ์สิทธิ์ลือชจรทั่วนานาทิภาค คนหมู่มาเส้นสรวงบวงบน ให้คุ้มกันรักษา ช่วยทุกข์ร้อนยากจน บางคนบางคราวก็ได้สมมาตปรารณา จึงมีผู้สักการบูชามิได้ขาด เป็นด้วยอำนาจสังฆาธิฐานของสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกพระองค์ ทรงปณิธานไว้อย่างหนึ่ง เป็นไปด้วยความสังจความจริงที่แท้ ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านแน่วแน่อยุในเมตตากรุณา หวังว่าจะให้เป็นประโยชน์แลความสุขสวัสดิมงคลแก่ปัจฉิมชนิกชน แต่บรรดาที่นับถือ

พระพุทธศาสนา ได้บูชาได้หยั่งน้ำใจแน่วแน่งไปถึงคุณพระพุทธเจ้าว่า มีพระคุณแก่สัตว์โลกพันประมาณ พระ
จึงบันดาลแปลงแสงออกด้วยอำนาจเทวคณาวิชา แสดงอิทธิฤทธิ์ออรุณเส้นสรวงบวงบนของคนที่ตั้งใจมาจริง
จึงให้สำเร็จประโยชน์สมคืดทุกสิ่งทุกประการ

แหละในระหว่างการสร้างพระนั้น ท่านได้ขึ้นไปดูแลกิจการต่างๆ อยู่เสมอ ได้ตั้งพระสมุทไฉนชื่อหนึ่ง ชื่อพระ
สมุทจัน พระสมุทจันได้เล่าให้ใครๆ ฟังอยู่เสมอว่า ได้ถามสมเด็จพระเจ้าว่า พระโพธิสัตว์นั้นจะรู้จักได้อย่างไร สมเด็จพระ
ก็ชูแขนของท่านว่า จงคลำดูแขนขรัวโต ครั้นพระสมุทและใครๆ คลำแขนก็เห็นเป็นกระดูกท่อนเดียว

ครั้งหนึ่งท่านตั้งขรัวตาขุนเณรเป็นพระวัดชีปะขาว เป็นที่พระอุปชฌาย์ เมื่อแห่จากวัดมาวัดเกษไชโยแล้ว นั่ง
พร้อมกันบนอาสน์สงฆ์ สมเด็จพระเจ้าโต อุ้มใครเข้าไปกระแทกกลางที่ตักขรัวตาขุนเณรแล้วออกจากราวว่า ฉันทให้ท่าน
เป็นอุปชฌาย์หนาจำ พระอื่นก็เชกชะยันโตโพธิยา

ขรัวตาทองวัดเกษไชโยเล่าว่า ท่านได้ทันเห็นสมเด็จพระ ฝั่งคู่มใหญ่ไว้เหนือพระโตแล้วเอาเงินใส่ไว้ ๑ บาท เอา
กระเบื้องหน้าวัดปิดหลุมไว้ ครั้งหนึ่งท่านขึ้นไปตรวจงานที่วัดเกษไชโย ท่านบ่าวร้องชาวบ้านมาช่วยกันทำบุญ
เลี้ยงพระบนศาลา ท่านแจกทานของท่านคนละเหรียญฝศ ๑ ในรัชกาลที่ ๔ กับผ้าขาวคนละฝ่ามือจนทั่วกันหมด
ทุกคน ครั้นตอนสุดท้ายแล้วท่านขึ้นไปวัดเกษไชโย สัปบุรุษเอาแคร่คานตามลงไปรับท่าน ครั้นท่านนั่งมาบน
แคร่แล้ว สองมือเหนียวแควไว้แน่น ปากก็ว่าไปไม่หยุด หมาเขาคี๊ จะ อย่าให้เขาคทหน้าจ๊ะ เขาเป็นของหลวง
หน้าจ๊ะ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านทำแปลกๆ ทำซันๆ พุดแปลกๆ พุดซันๆ แต่พุดทำแล้ว แล้วไม่ยกขำร่าไป ได้
ปรากฏทันตาเห็น ทันที ได้ยินแต่แว้ว แว้ว อยู่จนทุกวันนี้ เมื่อการสร้างพระเสร็จถวายเป็นวัดหลวงแล้ว ทรง
รับเข้าทะเบียนแล้ว ท่านอยู่ในกรุงเทพก็ไม่มีความว่างเปล่าสักวันเดียว มีผู้คนไปมาหาสู่ไม่ขาดสาย จนท่านต้อง
นำปัสสาวะเสาดกฤฎีบ้าง เอาทาหัวบ้างจนหัวเหลือง ต้องมาพักผ่อนอารมณ์ในป่าช้าผีดิบวัดสระเกษ เป็นที่สำราญ
ของท่านมาก จนพวกวัดสระเกษหลอรูปท่านไว้ปรากฏจนทุกวันนี้ กฤฎีเก่าเขาสร้างถวายท่านหลังหนึ่ง ท่านเขียน
ภาษิตไว้ในกฤฎีนี้บทหนึ่งยาวมาก จำได้บ้าง ๒ วรรค ท่านว่า "อย่าอวดกล้ากับผี อย่าอวดดีกับความตาย" บาง
วันก็ไปพักผ่อนอารมณ์อยู่ในวัดบางขุนพรหม มีคนแถบนั้นนิยมนับถือท่านมาก บางรายถวายที่สวนเข้าเป็นทั่วก็
มาก เต็มไปทั้ง ๔ ทิศ ทางตะวันตกถึงแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัดทั้ง ๒ อยู่ในบัดนี้ ฝั่งเหนือจดคลอง ตะวันออกก็เป็น
พรหมแดนกับบ้านพาน บ้านหล่อ พระนคร เป็นวัดกลางสวน ท่านจึงสร้างพระ คิดจะสร้างพระปางโปรดยักษ์ตน
หนึ่งในป่าไม้ตะเคียน ท่านคิดจะทำพระนั่งบนตอไม้ตะเคียนใหญ่ ท่านจึงเตรียมอิฐ ปูน ทราช ช่างก่อ แต่เป็น
การไม่เร่ง ท่านก่อตอไม้ขึ้นก่อน แล้วก่อขาพระเป็นลำดับขึ้นไป อนุมาณดูราวๆ ปีเถาะ นพศก จุลศักราช
๑๒๒๙ ปี ทำพระพิมพ์ ๓ ชนิด สามชั้นนั้น ๘๔,๐๐๐ องค์ ทำด้วยผลบ้าง ลานจานเผาบ้าง กระดาษว่าวเขียน
ยันต์เผาบ้าง ปูนบ้าง น้ำมันบ้าง ชันบ้าง ปูนแดงบ้าง น้ำลายบ้าง เสลดบ้าง เมื่อเข้าไปมองดูคนดำ คนโกลก มี
จาม มีไอขึ้นมา ท่านก็บอกว่าเอาใส่เข้าลงด้วย เอาใส่เข้าลงด้วย แล้วว่าดินก็จะ ดินก็จะ เสร็จแล้วคำผสมปูน

เพชร กลางคืนก็นั่งภาวนาไปกดพิมพ์ไป ตั้งแต่ยังเป็นพระเทพกวี จนเป็นพระพุฒาจารย์ พระยังไม่แล้ว ยังอีก ๘ หมื่น ๔ พัน ที่สาม กับที่สี่

ครั้นถึงปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ปี ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลายามกับ ๑ บาท นาฬิกา สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต พระชนมายุศมีได้ ๖๔ พรรษา เถลิงถวัลยราชได้ ๑๗๖ เดือน กับ ๑๔ วัน เวลานั้นอายุสมเด็จพระเจ้าได้ ๘๑ ปี เป็นสมเด็จพระมาได้ ๓ ปีเศษ

เมื่อสมเด็จพระทราบแน่ว่า สมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตแล้ว ท่านเดินร้องไห้รอบวัด เดินบ่นไปด้วยร้องไห้ไปด้วยว่า ลินสนุกแล้วๆ ครั้งนี้ ลินสนุกแล้ว เดินร้องไห้โฮๆ รอบวัดระฆัง ดังจนใครๆ ได้ยิน ครั้นสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเถลิงถวัลยราชสืบสันตติวงศ์แล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทำพระพิมพ์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น ขึ้นอีก ตั้งใจจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พิมพ์แล้วครั้งก่อนนั้น ได้แอบบรรจุไว้ในพระเกษไชโยหมด แล้วพิมพ์พระ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น รวมกันให้ได้ ๘๔,๐๐๐ เท่ากับพระธรรมชั้นธำมรงค์กำลังพิมพ์อยู่ วิธีกระทำเช่นครั้งก่อน แปกแต่เสกข้าวในบาตรใส่ด้วย จานหนังสือใส่บาตรไปด้วย ไปบิณฑบาตก็จานหนังสือไปด้วย แล้วทำผงลงตัวเขียนยันต์ ตำปูนเพชรพิมพ์ไปทุกวันๆ กลางวันไปก่อแท้วพระวัดบางขุนพรหม เจริญทิวาวิหารธรรมด้วย คูข้างเขียนนอกแบบกะส่วนให้ช่างเขียนๆ ประวัติของท่านขึ้น ที่ผ่านมาแล้วแต่ต้นจนจบตลอด จนท่านนมัสการพระพุทธบาท ตั้งแต่เป็นพระมหาโตมา จนเป็นพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ยังขึ้นพระพุทธบาทตามฤดูเสมอ เมื่อครั้งทูลกระหม่อมพระ คือสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่ วัดถมอราย (ราชาธิวาส) ยังทรงซักถามพระมหาโตว่า ท่านเชื่อพระบาทลพบุรีเป็นของแท้หรือ พระมหาโตทูลว่า เป็นเจดีย์ที่น่าประหลาด เป็นที่ไม่ขาดสักการะ

ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังเป็นมหาโต ในแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทูลกระหม่อมพระยังเป็นพระราชอาคันตุกะเจ้าอาวาสวัดถมอราย ได้นิมนต์พระมหาโตไปสนทนาด้วยเป็นทางที่จะชวนเข้าหมู่ รับสั่งถามว่า มีบุรุษสองคนเป็นเพื่อนเดินทางมาด้วยกัน คนทั้งสองเดินมาพบไหมเข้า จึงทิ้งปอที่แบกมาเสีย เอาไหมไป อีกคนหนึ่งไม่เอา คงแบกเอาไป ท่านจะเห็นว่าคนแบกปอดีหรือคนแบกไหมดี

มหาโตทูลเฉลยไปอีกทางหนึ่งว่า ยังมีกระต่ายสองตัว ขาวตัวหนึ่ง ดำตัวหนึ่ง เป็นเพื่อนร่วมหากินกันมาช้านาน วันหนึ่งกระต่ายสองตัวเที่ยวและเล็มหญ้ากิน แต่กระต่ายขาวเห็นหญ้าอ่อนๆ ฟังปากโน้นมีขุม จึงว่ายน้ำข้ามปากไปหากินฝั่งข้างโน้น กระต่ายดำไม่ยอมไป ทนกินอยู่ฝั่งเดียว แต่นั้นมา กระต่ายขาวก็ข้ามน้ำไปหากินที่ฝั่งโน้นอยู่เรื่อย วันหนึ่งขณะที่กระต่ายขาวกำลังว่ายน้ำข้ามปาก บังเกิดลมพัดจัด มีคลื่นปั่นป่วน กระแสน้ำเชี่ยวกราก พัดพาเอากระต่ายขาวไป จะเข้าฝั่งไหนก็ไม่ได้ เลยจมน้ำตายในที่สุด ส่วนกระต่ายดำก็ยังเที่ยวหากินอยู่ได้ไม่ตาย ฝ่าธุลีพระบาทลองทำนายว่ากระต่ายตัวไหนดี

(ทั้งสองเรื่อง นัยอันนี้ เชิญออกความเห็นเอาเอง)

เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายคั้น ท้าวแพง เก็บตลาดเอาผลกำไรได้มาก แก่รู้ว่าในหลวงทรงโปรดผู้ทำบุญสร้างวัด แก่จึงสร้างวัดด้วยเงินรายได้ของแก สร้างเป็นวัดที่ในตรอกแพง พระนคร ครั้นสร้างวัดแล้ว แก่ทูลขอพระราชทานนาม ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานนามว่า วัดคณิกาผล แก่จึงนิมนต์มหาโตไปเทศน์ฉลอง มหาโตเทศน์ว่า เจ้าภาพคิดเพื่อเหตุเช่นนี้ ทำด้วยผลบุญรอนอย่างนี้ยอมได้อานิสงส์สิ่งเพื่อง เช่น ตากับยาย ฟังเงินเพื่องไว้ที่ศิลารองหน้าบันได เงินสิ่งเพื่องหนีไปเข้าคลังเศรษฐี ไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐี ตาจึงชูดตามรอยที่เงินหนีเข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ชูด ตาก็จะชูดให้ได้ อ้างว่าจะชูดตามเงินอายน้อยไปหาอายุใหญ่ เศรษฐีจึงถามว่า อายน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่า อายน้อยคือเงินที่เทวดาให้ผม สิ่งเพื่อง เศรษฐีมั่นใจว่า เงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ๆ ทั้งนั้น เงินย่อยหามีไม่ จึงทำตาว่า ถ้าชูดตามได้เงินสิ่งเพื่อง เราจะทำขวัญให้ตา หนักเท่าตัว ถ้าชูดตามไม่ได้จะเอาเรื่องกับตา ฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตากียินยอม เลยชูดต่อไปได้พบเงินสิ่งเพื่อง คลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีก็ยอมให้ตาปรับตามที่ตกลงกันได้ ครั้นเอาตัวตาขึ้นชั่ง ก็ได้น้ำหนักเพียงแค่สิ่งเพื่อง ตามที่เทวดาเคยชั่งให้ ด้วยผลบุญที่ทำไว้น้อย ตั้งมูลไว้ผิดฐาน ดั่งเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปจนแล้ว เป็นการดี แต่ฐานบุญไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่ไปไม่ได้ คงได้สิ่งเพื่องของเศษบุญเท่านั้น

เจ้าของวัดชดใจโกรธหน้าแดง แก่เกือบจะด่าเสียอีก แต่เกรงเป็นหมิ่นประมาท แก่ประเคนเครื่องกัณฑ์ กระแทกๆ กังกุกกักใหญ่ แก่ก็ขึ้นไปเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระมาประทานธรรมบอกอานิสงส์บ้างต่ออีกกัณฑ์ ทูลกระหม่อมทรงแสดงถึงจิตของบุคคลที่ทำกุศลว่า ถ้าทำด้วยจิตผ่องใสไม่ชุ่มมัว จะได้ผลมาก ถ้าทำด้วยจิตชุ่มมัวยอมได้ผลน้อย ดั่งเช่นสร้างวัดนี้ด้วยเรื่องชุ่มมัวทั้งนั้น แต่ท่านมหาโตท่านชกนิทานเรื่องทุกคะตะบุรุษที่เคยทำกุศลเศร้าหมองไว้แต่ปุเรชาติ ครั้นมาชาตินี้ได้อัธภาพเป็นมนุษย์เหมือนเขา แต่ยากจนจึงได้ไปอ้อนวอนขอเงินเทวดาที่ذنไม่ใหญ่ เทวดารำคาญจึงชั่งตัวบุรุษนั้นแล้วให้เงินตามน้ำหนัก ครั้นจะให้หนักก็จจะว่าแก่งให้ ครั้นจะให้มากก็ไม่เห็นมีบุญคุณควรจะได้มาก เทวดาจึงชั่งตัวให้เขาจะได้สิ้นธุระต่อว่าต่อขาน ชั่งให้ตามน้ำหนักตัว เป็นอันหมดแ่งที่จะค้อนคองต่อว่า เรื่องนี้ในฎีกาพระอภิธรรมพระฎีกาจารย์ท่านแต่งไว้ทำฉากให้พระมหาโตตัดสินบุญรายนี้ ว่าได้ผลแห่งบุญจะอำนวยเพียงเล็กน้อย คือท่านแบ่งผลบุญเป็น ๘ ส่วน คงได้ผลแต่ ๓ ส่วน เหมือนเงิน ๑ บาท แปรเพื่อง โว่งเว้าหายไปเสีย ๕ เพื่อง คือ ๕ ส่วน คงได้แต่ ๓ ส่วน นี่ยิ่งตื้นที่เดียว ถ้าเป็นความเห็นของข้าพเจ้าแล้ว คงจะตัดสินให้ได้บุญเพียงสองไพเท่า่นั้น ในการสร้างวัดด้วยวิธิดีใจไว้แต่เดิมเท่านี้ มีดีเท่านี้ เอวัง ก็มี

(เทศน์ ๒ กัณฑ์นี้ ควรผู้สดับคิดวินิจฉัยเอาเอง)

อนึ่ง ในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แต่เมื่อครั้งยังเป็นพระเทพกวี ได้เคยเทศน์คู่กับพระพิมลธรรม (เถิก) วัดพระเชตุพนเสมอ เป็นคู่เทศน์ที่เผ็ดร้อนถึงอกถึงใจคนฟัง จนความทราบถึงพระกรรณสมเด็จพระจอมเกล้า ทรงนิมนต์เจ้าคุณทั้ง ๒ เข้าไปเทศน์ในพระบรมมหาราชวังครั้งหนึ่ง สมเด็จพระจอมเกล้าทรงคิดเงินพระราชทานให้สิ่งเพื่อง พระเทพกวีไหวทัน หันมาบอกพระพิมลธรรมว่า เจ้าเถิกจำ เจ้าเถิกเจ้าเถิกรู้หรือยังๆ พระพิมลธรรมถามว่า จะให้รู้อะไรอีกหน่า อ้าว ท่านเจ้าเถิกยังไม่รู้ตัว โง่จริงๆ แะ ๆ ท่านเจ้าเถิกถามรุกใหญ่ว่า จะให้รู้อะไรอีก นอกคอกเปล่าๆ พระเทพกวีว่า จะนอกคอกทำไม เรามาเทศน์กันวันนี้ ในวัง

มิใช่หรือ รั้วว่า ในวังนั้นซี ก็ในวัง ในคอก ในกำแพงด้วยข้ารู้ไหมหละ รั้วอะไรนะ จงรู้เถิด จะบอกให้ว่า ท่านเจ้าถีนัน ท้าวล้านมีศรี ฝ่ายพระเทพกวีนั้นท้าวเหลือง สมเด็จพระบรมบพิตร จึงทรงคิดให้สลึงเฟื้อง รู้ไหมฯ พอหมดคำ ก็ ฮาครีนแน่นคึกบนพระที่นั่ง เลยให้รางวัลองค์ละ ๑๐ บาท พอจงเอาเงินนี้มาแบ่ง จงจัดแจงให้เข้าใจ พ่อถีกท้าวล้าน พ่อโตท้าวเหลือง เป็นท้าวละเฟื้องสองไพฯ ได้อีกฮา ได้อีกองค์ละ ๑๐ บาท คราวนี้เจ้าจอมคึกคักกัน เช็งแซ่ คุณเฒ่าคุณแก่ยิงเท็งออกยิงฟัน อ้าปากกันทวอไปหมด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงพระสรวล แล้วถวาย ธรรมเทศนาปจจา วิสัชนาสืบไปจนจบฯ

ครั้งหนึ่งเมื่อยังเป็นพระเทพกวี ได้เข้าไปฉับบนพระที่นั่งแล้วยะถาจบ สมเด็จพระจอมเกล้า ทรงสัพยอกว่า ทำไมจึงไปให้เปรตเสียหมด คนผู้ที่ทำอะไรบ้างหรือ สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ยะถาใหม่ว่า ยลา วารี วทา ปุราปริ ปุเรตติสาคร เอว เมวอิโตทินัน ทายกานัน ทายิกานัน สพุพล์ อุปกูปติ รั้วสั่งว่า ยะถาอุดตริ สัพพิอุตตรอย แล้วทรงรางวัล ๖ บาท สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ไร่ไรอะไรก็ขยายให้เป็นที่พอพระราชฤทัย ได้รางวัลทุกคราวฯ

การจะนิมนต์สมเด็จพระไปเทศน์ ถ้ากำหนดเวลา ท่านไม่รับ ถ้าไม่กำหนดเวลาท่านรับทุกแห่ง ตามแต่ท่านจะไปถึง คราวหนึ่งเขานิมนต์ท่านไปเทศน์ที่วัดหนึ่งในคลองมอญ สมเด็จพระไปเทศน์แต่เช้า เจ้าภาพเลยต้องจัดให้มีเทศน์พิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง เพราะกำหนดเอาไว้ว่า จะมีเทศน์คู่ ตอนฉับเพลแล้ว เมื่อสมเด็จพระไปถึงก่อนเวลา เลยต้องนิมนต์ให้เทศน์เป็นพิเศษเสียก่อนกัณฑ์หนึ่ง พอ ๔ โมงกว่า พระพิมลธรรม (ถึก) คู่เทศน์ก็ไปถึง สมเด็จพระก็หยุดลง ฉับเพล ครั้นฉับแล้วก็ขึ้นเทศน์ สมเด็จพระถามท่านเจ้าถึก ท่านเจ้าถึกคิด เลยนิ่ง สมเด็จพระบอกกล่าวสัพปุรุษาว่า คุณนะคุณเถิดจะ ท่านเจ้าถึกเขาอิจฉาฉัน เขาเห็นฉับเทศน์ ๒ กัณฑ์ เขาเทศน์ยังมีได้สักกัณฑ์ เขาจึงอิจฉาฉัน ฉันถามเขา เขาจึงไม่พูด ถามไม่ตอบ นิ่งอม.... ได้ยินว่าทายกเขาจัดเครื่องกัณฑ์ให้ท่านเจ้าถึก ได้เท่ากับ ๒ กัณฑ์ เครื่องเท่ากันแล้ว ท่านเจ้าถึก จึงถามบ้างว่า เจ้าคุณ โทโสเป็นกิเลสสำคัญ พาเอาเจ้าของต้องเสียทรัพย์ เสียชื่อเสียง เงินทอง เสียชื่อเสียงที่ เสียที่เสียทาง เสียอย่างเสียธรรมเนียม เสียเหลี่ยมเสียแถม เพราะลูกแก่อำนาจโทโส ให้คุณให้ทุกข์แก่เจ้าของมากนัก ก็ลักษณะแรก โทโสจะเกิดขึ้น เกิดตรงที่ไหนก่อนนะขอรับ ขอให้แก้ให้ขาว

สมเด็จพระนั่งหลับ กรนเสียด้วย ทำเป็นไม่ได้ยินคำถาม ท่านเจ้าถึกก็ถามซ้ำอีก ๒-๓ ครั้ง สมเด็จพระก็นิ่งเฉย ท่านเจ้าถึกชักฉิว ตวาดแหวออกมาว่า ถามแล้วไม่ฟัง นิ่งหลับใน ท่านเจ้าถึกตวาดเข้าไป สมเด็จพระตกใจตื่น แล้วด่าออกไปด้วยว่า อ้ายเปรต อ้ายกาก อ้ายท่า อ้ายถึกกวนคนหลับฯ

ท่านเจ้าถึกมีพื้นฉิวอยู่ก่อนแล้ว ครั้นถูกด่าเสียเกียรติในที่ประชุมชนเช่นนั้น ก็ชักโกรธ ชักฉิว ลืมสังวร จึงจับกระโถนปามาตรงสมเด็จพระ สมเด็จพระนั่งภาวนากันตัวอยู่ กระโถนไหลไปโดนเสาศาลา กระโถนแตกเปรี้ยดัง สมเด็จพระเทศน์ผสมซ้ำ แก่ลักษณะโทโสว่า สัพปุรุษาคูชิ เห็นไหมฯ เจ้าคุณพิมลธรรมองค์นี้ ท่านดีแต่ชอบคำเพราะฯ แต่พอได้ยินเสียงด่า ก็เกิดโทโสโอหัง เพราะ อนิษฐารมณ รุปร่างที่ไม่อยากจะดู มากะทบยับยั้นตา เสียงที่ไม่น่าฟังมากะทบหู กลิ่นที่ไม่น่าดมมากะทบจมูก รสที่ไม่น่ากินมากะทบลิ้น สัมผัสความกระทบถูกมากะทบถึงกาย ความคิดที่ไม่สมคิดพิศมัยมากะทบใจ ให้เป็นมูลมารับ เกิดสัมผัสสชาเวทนาขึ้นภายใน ส้ารวมไม่ทันจึงดันออกข้างนอก ให้คนอื่นเขารู้ว่าโกรธ ดังเช่นเจ้าคุณพิมลธรรมเป็นตัวอย่าง ถ้าเขาขอท่านว่า พระเดชพระคุณ

แล้วท่านยิ้ม พอเขาด่าก็โกรธ โทโสเกิดในทวาร ๖ เพราะถูกกระทบกระเทือนสิ่งที่เป็นอนิษฐานรณไม่พอใจ ก็เกิดโกรธ แต่โทโสก็ไม่มีอำนาจคชี่เจ้าของเลย เว้นแต่เจ้าของใจ เพลอสติ เช่นพระพิมลธรรมเถกนี้ โทโสจึงกดขี่ได้ ถ้าฉลาดแล้ว ระวังตั้งสติไม่พุ่มพล่าม โทโสเป็นสทชาติเกิดกับด้วยจิต ไม่ได้ติดอยู่กับใจ ถึงเป็นรากเหง้าเค้ามูลก็จริง แต่เจ้าของไม่นำพา หรือคอยห้ามปรามข่มขู่ไว้ โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ เปรียบเช่นพีชพันธุ์เครื่องเพาะปลูก เจ้าของอย่าเอาไปดอง อย่าเอาไปแช่ อย่าเอาไปหมักในที่ฉ่ำแฉะแล้ว เครื่องพีชพันธุ์ เพาะปลูกทั้งปวงไม่ถูกขึ้นแล้วงอกไม่ได้ โทโสก็เช่นกัน ถ้าไม่รับให้กระทบถูกแล้ว โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ คุณแต่ท่านเจ้าถักเป็นตัวอย่าง ตัวท่านเป็นเพศพระ ครั้นท่านขาดสังวรท่านก็กลายเป็นพระ กระโถนเลยพลอยแตกโพละ เพราะโทโสของท่าน ท่านรับรองยึดถือทำให้มูลและขึ้น จึงจำไว้ทุกคนเทอญ.

ตอนที่ ๙

มีรายหนึ่ง นิมนต์ท่านเจ้าคุณนี้ไปเทศน์ ท่านก็ใส่กัน เป็นต้นว่า สมเด็จพระเจ้าโต ท่านเทศน์บอกสัปปุริษา รูปไปเทศน์กลางทุ่งนา ยังมีหมาตัวหนึ่ง เจ้าของเขาเรียกว่าอ้ายถัก อ้ายถักมันแฮ่ใส่อาตมา อาตมาไม่มีอะไรจะสู้ อ้ายถักหมา มีแต่หุบบานๆ สู้มันจะ หุบบานไม่ใช่อินทยาบคายหนาจำ คือฉันเอาร่มนี้เอง กางบานแล้วหุบเข้าจะ หุบบานๆ แล้วหมาหนี

ครั้งหนึ่ง เข้าบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวัง พอถึงตรงบันทรวง เลื่อกระจูดลิ้นแทบคะมา แต่ท่านหลักดี มีสติสัมปชัญญะมาก ท่านผสมกัมลงจับมูมเลื่อ เดินตามเลื่อคู้คู้ไป สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงทำพระสุรเสียงโอ๊ะ โทะๆ ๆ เจ้าคุณหลักดี เจ้าคุณหลักดี ทรงชมฯ

ครั้งหนึ่ง ไปเทศน์บ้านขุนนางผู้หนึ่ง พบออกศักราชแล้วคุยขึ้นว่า วันนี้เสียงคล่อง เทศน์กุมารก็ได้ ขุนนางผู้นั้นเลยให้เทศน์ทำนองกุมาร ขาวว่าเพราะดี (หญิงชอบ) ครั้งหนึ่งเขานิมนต์ไปเทศน์ที่ศาลาบ้านหม้อ อ.บางตะนาวศรี กัณฑ์ชูชก ท่านไปถึงยามสาม เขาไปนอนกันหมด ท่านไปถึงให้คนแจวตีกลองตุ้มๆ ขึ้นแล้ว ท่านเทศน์ชูชกไปองค์เดียว ชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาฟังท่านย่นรุ่ง

ครั้งหนึ่งไปเทศน์ที่บ้านขุนนางที่อยู่ริมน้ำ เขาตั้งธรรมมาสน์เทศน์ ยังไม่มา ท่านจอดเรือถือคัมภีร์ขึ้นธรรมมาสน์เทศน์ว่า อุด อุด อุด อุดๆ อยู่นาน แล้วลงธรรมมาสน์ไป

ครั้งหนึ่ง ไปทอดกฐินทางอ่างทอง ไปจอดนอนท้ายเกาะใหญ่ ท่านจำวัดบนโบสถ์วัดท่าซุง คนเรือนนอนหลับหมด ขโมยล้วงเอาเครื่องกฐินไปหมด ท่านดีใจยิ้มแค้ แล้วกลับลงมา ชาวบ้านถามว่า ท่านทอดแล้วหรือ ท่านตอบว่าทอดแล้วจะ แบ่งบุญให้ด้วย แล้วท่านเลยซื้อหม้อบางตะนาวศรีบรรทุกเต็มละ ใครถามว่าเจ้าคุณซื้อหม้อไปทำไมมาก ท่านตอบว่า ไปแจกชาวบ้านกอกจะ แล้วแจวลัดเข้าคลองบางลำพู ไปออกคลองโอง่าง คลองสะพานหิน เลยออกไปแม่น้ำ แล้วขึ้นวัดระฆัง วันนั้น หวยออก ม หันทุนเข็ด คนคอยหวยถูกกันมาก แต่กินหู่หมด ท่าน

แจกหม้อหมอลำ ถ้าบ้านไหนมีคนมารับ กำหนดเวลาไม่ได้ ที่แห่งหนึ่งเจ้าของเขาหลับแล้ว ท่านไปนั่งเทศน์ที่ประตูบ้านก็มี หัวบันไดบ้านก็มี

อนึ่งการบิณฑบาตไม่ขาด ท่านชอบไปจอดเรือในคลองบางนกแขวก พวกเขาริธมาก แล้วท่านออกบิณฑบาตตอนเช้า พวกเขาริธเข้าใจว่ามาขอทาน เขาใส่ข้าวสาร หมูดิบ ท่านก็มานั่งเคี้ยวข้าวสารกับหมูดิบ

บางทีไปเทศน์ทางคลองบางนกแขวก ท่านนอนจำวัด หลับไป พอบ่ายสองโมงตื่น ท่านถามคนแจวเรือว่าเพลหรือยัง เขาเรียนว่าเพลแล้วขอรับ ท่านถามว่าเพลที่ไหนจะ เขาเรียนว่าเพลที่วัดกลางขอรับกระหม ท่านอ่อนวอนเขาว่า พ่อคุณ พ่ออย่าเห็นกับเห็นกับเหนื่อย พ่อช่วยพาฉันไปฉันเพลที่วัดกลางเพลสักหน่อยเถอะจะ นี้ก็ว่าช่วยชีวิตฉันไว้ คนเรือแจวกลับลงไปอีก สามคั้งน้ำถึงวัดที่ตึกกลาง ท่านขึ้นไปขออนุญาตสมภารเจ้าวัด สมภารยอมปูเสื่อที่หอฉันใกล้กับคลอง แล้วคนเรือยกสำรับกับข้าวขึ้นไปประเคนท่าน ท่านก็ฉัน สมภารมากอดดูแลพระเคี้ยวแอบดู เจ้าพวกเด็กวัด ก็กรูกริวมาท้อมล่อม บ้างตะโกนกันว่า พระกินข้าวเย็นไว้ย เด็กบางคนกริวเข้าไปบอกผู้ใหญ่ถึงบ้าน เขาพากันออกมา บ้างมีสัมชนกับข้าวลูกไม้ ก็ออกมาถวายเป็นอันมาก ฉันไม่หวาดไม่ไหว เลยเลี้ยงเด็กเลี้ยงคนเรืออ้อมแต่ตามกัน

(บางที่ท่านอาจเห็นในตติยัคณฐฎีกา แก่โทษนะมีบาลีว่า "อัญญตฺร รตฺติยา มาภุญชติ" แปลว่า ให้เจ้าภิกษุขบฉันในเวลากาล ตั้งแต่เห็นดวงอาทิตย์ขึ้นจนถึงดวงอาทิตย์ตก ยังเห็นดวงเรียกว่ากาล ถ้าคำคืนเรียกว่าวิกาล ฉันกลางวันนี้เป็นบัญญัติเพิ่มเติมเมื่อครั้งแผ่นดินพระพิมลธรรม ในกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่)

อนึ่ง จรรยาอาการของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) พระองค์นี้ ประพฤติอ่อนน้อมยำเกรงผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ ถ้าแบกพระคัมภีร์เรียน สามเณรแบกคัมภีร์เรียน หากท่านไปพบกลางถนนหนทางท่านเป็นต้องหมอบก้มลงเคารพ ถ้าพระเณรไม่ทันพิจารณา สำคัญว่าท่านก้มตนเคารพตน และก้มตอบเคารพตอบท่าน ที่นั่นเถอะไม่ต้องไปกัน ต่างคนต่างหมอบกันแต่อยู่นั่นเอง

ตั้งแต่ท่านรับสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมกิติ จนกระทั่งเป็นพระเทพกวี ได้มีความผิดครั้งหนึ่ง เมื่อเทศน์ถึงตั้งกรุงกบิลพัสดุ์ และตั้งวงศ์สักยราช ในพระปฐมโพธิ์ ปริจเฉทที่ ๑ นั้น แต่ในสมัยใช้กาลจะเทศน์พระปฐมโพธิ์ ปริจเฉทที่ ๑ ไม่ใช่กลางเดือน ๖ ท่านก็นำไปเทศน์ถวายว่า เมื่อตั้งกรุงกบิลพัสดุ์แล้ว จึงนำบุตรกษัตริย์ในวงศ์เดียวกันมาเสกฯ แต่กษัตริย์องค์แรกได้นำพระชนิษฐานารีมอภิเสก ตามลัทธิคติของพวกพราหมณ์ที่พากันนิยมว่าแต่งงานกันเองไม่เสียวงศ์ จนเป็นโลกยบัญญัติสืบมาช้านาน จนถึงกษัตริย์โอกาสวงศ์รัชกาลที่ ๑ รวมพี่น้อง ๗ องค์ เจ้าชาย ๓ เจ้าหญิง ๓ ออกจากเมืองพระราชบิดามาตั้งเป็นราชธานี ชนนานนามว่ากรุงกบิลพัสดุ์ ตามบัญญัติของกบิลฤาษี ต่อนี้ไปก็แต่งงานราชาภิเสก พี่เอน้อง น้องเอาพี่ เอากันเรื่อยไม่ว่ากัน เห็นตามพราหมณ์เขาถือมั่นว่าอะสมภินะวงศ์ ไม่แตกพี่แตกน้อง แน่นแน่นดี บริสุทธิไม่เจ้อไพร่ คราวนี้เสียอย่าง

มาถึงประเทศใกล้เคียงมีขมิ้นประเทศก็พลอยเอาอย่างกันสืบๆ มา จนถึงสยามประเทศก็เอาอย่าง เอาที่เอาห้อง ขึ้นราชาภิเษกและสมรสกันเป็นธรรมเนียมมา

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่พอพระราชหฤทัย ไล่ลงธรรมดาสนไป ไป ไป ไปให้พันพระราชอาณาจักร ไม่ให้อยู่ในดินแดนของฟ้า ไปให้พัน พระเทพกวีออกจากวัง เข้าไปนอนในโบสถ์วัดระฆังออกไม่ได้นาน ใช้ขีปนบาตบนโบสถ์ ลงดินไม่ได้ เกรงผิดพระบรมราชโองการ ครั้นถึงคราวถวายพระภุชงค์ เสด็จมาพบเข้ารับสั่งว่า อ้าวไล่แล้ว ไม่ให้อยู่ในราชอาณาจักรสยาม ทำไมยังขึ้นอยู่อีกละ ขอถวายพระพร อาตมาภาพไม่ได้อยู่ในพระราชอาณาจักร อาตมาภาพอาศัยอยู่ในพุทธจักร ตั้งแต่วันที่มีพระราชโองการ อาตมาภาพไม่ได้ลงดินของมหาดพิตรเลย ก็กินข้าวที่ไหน ไปถานที่ไหน ขอถวายพระพร ขีปนบาตบนโบสถ์นี้ฉัน ถานในกระโถน เทวดาคคนนำไปลายนน้ำ รับสั่งว่า โบสถ์นี้ไม่ใช่อาณาจักรสยามหรือ ถวายพระพรว่า โบสถ์เป็นวิสุทธคาม เป็นส่วนหนึ่งจากพระราชอาณาจักร กษัตริย์ไม่มีอำนาจขับไล่ได้ ขอถวายพระพร ลงท้ายขอโทษฯ แล้วทรงถวายภุชงค์ ครั้นเสร็จการภุชงค์แล้ว รับสั่งว่า อยู่ในพระราชอาณาจักรสยามได้ แต่วันนี้เป็นต้นไป

(เหตุนี้แหละ ทำให้พระเทพกวี คิดถวายอดิเรก ทั้งเป็นคราวหมครุ่นพระผู้ใหญ่ด้วย)

ครั้นเป็นสมเด็จพระพุทธาจารย์แล้ว ท่านก็ยิ่งเป็นตลกมากขึ้น คอยไหวพริบในราชการแจจจัดขึ้น ยิ่งกว่าเป็นพระเทพกวี ดูเหมือนคอยแนะนำเป็นบุโรทิศทางอ้อม

ครั้งหนึ่งไปสวดมนต์ที่วังกรมเทวาฯ วังเหนือวัดระฆัง พอพายเรือไปถึงท้ายวัง เกิดพายุใหญ่ ฝนตกท่าใหญ่ เม็ดฝนโตโต คลื่นก็จัด ละลอกก็จัด สมเด็จพระพุทธาจารย์เอาโถต้นเอามาใบหนึ่ง แล้วจุดเทียนติดปากโอแล้วลอยลงไป บอกพระให้คอยดูด้วยว่าเทียนจะดับเมื่อใด พระธรรมถาวรเล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นที่พระครูสังฆวิชัย ได้เป็นผู้ตั้งตาคอยตามดู แลเห็นเป็นแต่โอโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลูกแวววาบไปจนสุดสายตาเลยหน้าวัดระฆัง ก็ยังไม่ดับ

และท่านเข้าบ้านแขก บ้านจีน สวนใหญ่ๆ เดินได้สบายไม่ต้องเกรงสุนัขที่เขาเลี้ยงนอนขวางทาง ท่านต้องก้มให้สุนัข แล้วยกมือขอทางเจ้าสุนัข ว่าขอเดินไปสักทีเกิดจ๊ะ แล้วก้มหลีกเลี่ยงไป ไม่ข้ามสุนัข จะดูเท่าๆ อย่างไร จะเป็นสุนัขฝรั่งหรือสุนัขไทยลาก็ไม่แท้ ไม่เท่าท่าน นอนดูท่านทำแต่ตาปริบๆ มองๆ เท่านั้น โดยสุนัขที่ปากเปาะๆ ก็ไม่เท่า ไม่ห้ามท่าน

ครั้งหนึ่ง สมโภชพระราชวังบนเขามโหฬารศรี เมืองเพชรบุรี สังฆการีวางฎีกาท่านไปเรือญวน ๔ แจว ออกทางปากน้ำบ้านแหลม เวลานั้นทะเลเป็นบ้า คลื่นลมจัดมาก ชาวบ้านอ่าวบ้านแหลมช่วยกันร้องห้ามว่า เจ้าประคุณอย่าออกไป จะล้มตาย ท่านตอบไปว่า ไปจะ ไปจะ ท่านออกยืนหน้าแก่ง เอาพชนีใบตาลโบกแหวกลมหน้าเรือ ลูกคลื่นโตกว่าเรือท่านมาก บังเรือมิด แต่ทางหน้าเรือคลื่นไม่มี ลมก็แหวกทางเท่ากับแจวในลำท้องร้อง น้ำเรียบ

แต่น้ำข้างๆกระเซ็นบ้าง เพราะคลื่นเข้าข้างเรือทั้งสองโตเป็นตลิ่งทีเดียว พระธรรมถาวรเล่าว่า เวลานั้นท่านเป็นพระครูปลัดไปกับท่านด้วย ได้เห็นหน้าอัศจรรย์ใจท่านหายๆ คู่มือจะคิดเกาะเกี่ยวอะไร สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านยืนโบกพัดเฉย คนก็แจวเฉยเป็นปกติ จนเข้าปากน้ำเมืองเพชร ท่านจึงเข้าแก่งเอนกาย ชาวปากอ่าวเมืองเพชรเกรงบารมีสมเด็จพระท่านมาก ยกมือท่วมหัว สรรเสริญคุณสมบัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตลอดจนเจ้าขุนนางที่ตามเสด็จคราวนั้นว่า เจ้าพระคุณสำคัญมาก แจวฝ่าคลื่นลมกลางทะเลมาได้ตลอดปลอดภัยปราศจากอุทกอันตราย

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่างราชการและว่างเทศนา ท่านก็อุตส่าห์ให้คนโขลกปูนเพชรผสมผงและเผาลานโขลกกระดาศว่าวเขียนยันต์อาคมต่างๆ โขลกปนกันไป จัดสร้างเป็นพระพิมพ์ผง

ในปีฉลู สัปตศก ๑๒๒๗ ปีนั้นเอง สมเด็จพระปวงเรนทราเมศร์มหิศเรศร์รังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบรมราชวัง (วังหน้า) เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่งอิศเรศร์ ณ วัน... เดือนยี่ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ เถลิงราชย์ ได้อุปราชภิเชก ๑๔ ปี กับ ๓ เดือน พระชนม์ ๕๗ กับ ๔ เดือน ประกอบโกศตั้งบนพระเบญจา ในพระที่นั่งอิศเรศร์ฯ นั้น

สมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในพระบรมศพ แต่พอเสด็จถึงพระทวาร พระที่นั่งนั้น พวกพระสวดพระอภิธรรม ๘ รูปท่านตกใจ เกรงพระบรมเดชานุภาพ ท่านลุกวิ่งหนีเข้าแอบในพระวิสูตร (ม่าน) ที่กั้นพระโกศ ทรงทราบแล้วกริ้วใหญ่ แหวๆ ว่า คูชิ คูชิ คูถูกซ้ำ มาเห็นเข้าเป็นเสื่อ เป็นยักซ์ เอาไว้ไม่ได้ ต้องให้มันสีกให้หมด รับสั่งแล้วทรงพระอักษรถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ส่งให้พระธรรมเสนา (เนียม) นำลายพระราชหัตถเลขาถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับจากสังฆการีมาอ่านดูแล้ว ท่านก็จุดธูป ๓ ดอก แล้วจี๊ที่กระดาศว่าวๆ ลายพระหัตถ์นั้น ๓ รู แล้วส่งให้พระธรรมเสนานำมาถวายคืนในเวลานั้นฯ ครั้นพระธรรมเสนาทูลเกล้าถวาย ทรงทอดพระเนตรเห็นรูปกระดาศใหม่ไม่ลามถึงตัวหนังสือ ก็ทรงทราบธรรมปฤษณา จึงรับสั่งว่า อ้อ ท่านให้เราดับรากะ โทสะ โมหะ อันเป็นไฟ ๓ กอง งดที่งดที่ เอาเออะๆ ถวายท่าน พระธรรมเสนาไปเอาตัวพระสวดมานั่งประจำที่ให้หมด แล้วทรงแนะนำสั่งสอนระเบียบจรรยาในหน้าพระที่นั่ง ให้พระรู้ระเบียบรับเสด็จแต่นั้นมาจนถึงทุกวันนี้

ครั้นถึงเดือน ๑๑-๑๒ ลอยกระทงหลวง เสด็จลงประทับบนพระที่นั่งซลึงคะพิมาน (ตำหนักแพ) พร้อมด้วยฝ่ายในเป็นอันมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจวเรือข้ามปากฝ้าริ้วเข้ามา เจ้ากรมเรือตั้งจับเรือแตกทูน รับสั่งถามว่าเรือใคร เจ้ากรมกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับสั่งว่า เอาเข้ามานี้ ครั้นเจ้ากรมเรือ (ตั้ง) นำเรือสมเด็จพระฯ เข้าไปถวาย นิมนต์ให้นั่งแล้วรับสั่งว่าไปไหน ทูลขอถวายพระพร ตั้งใจมาเฝ้าทำไมถึงเป็นสมเด็จพระเจ้าแล้ว เหตุใดต้องแจวเรือเอง เสียเกียรติยศแผ่นดิน ทูล ขอถวายพระพร อาตมภาพทราบ ว่า เจ้าชีวิตเสวยน้ำเหล้า สมเด็จพระเจ้าก็ต้องแจวเรือ อ้อ จริง จริง การกินเหล้าเป็นโทษ เป็นมูลเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติยศแผ่นดินใหญ่โตทีเดียว ตั้งแต่นั้นไป โยมจะถวายพระคุณเจ้า จักไม่กินเหล้าอีกแล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์เลย ยะถาสัพพี ถวายอดิเรก ถวายพระพรลา รับสั่งให้ฝ้ายเรือตั้งไปส่งถึงวัดระฆัง

เรื่องราวที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) กระทำ และเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ตามที่มีผู้เล่าบอก ออกความให้ฟังนั้นหลายร้อยเรื่อง ได้เลือกคัดจดลงแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านผู้ฟัง จะเป็นทิทานุทิศ สารประโยชน์แก่บุคคลชั้นหลังๆ ที่นับถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) และจะได้ประกอบเกียรติคุณของท่านไว้ให้เป็นที่ระลึกของคนชั้นหลังๆ จะยกขึ้นเล่าให้เป็นเรื่องหลักฐานบ้าง พอเป็นความดำริตามภูมิรัฐภูมิเรียน ภูมิปัญญาของสุตวาชน สุตะกามะชน ธัมมสังฆิกชน เพื่อผู้แสดงความรู้ ใครเป็นพหูสูต ออกความเห็นเทียบเคียง คัดขึ้นเจรจาโต้ตอบกัน บุคคลที่ใคร่แสดงตนว่าช่างพูด ถ้าหากว่าอ่านหนังสือน้อยเรื่อง หรืออ่านแล้วไม่จำ หรือจำแล้วไม่ตรึตรองตาม หรือ ตรึตรองแล้วแต่ไม่วิจารณ์ วิจารณ์มีบ้าง แต่ไม่มีญาณเครื่องรู้ผู้ดุษณี ก็เป็นพหูสูต ไม่ได้ เพราะขาดไว้เครื่องรู้ไม่คู่ตำรา เหตุนี้ท่านจึงยกย่องบำรุงตำราไว้มาก สำหรับเป็นเครื่องรู้เครื่องเห็น เครื่องเทียบ เครื่องทาน เครื่องเรียนต่างๆ ไว้เป็นปริยัติศาสนา แต่เรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์กรนี้ ไม่มีกวีใดจะเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวเลย เป็นแต่เล่าสู่กันฟัง พอหัวเราะแก้รำคาญ คนละคำสองคำ แต่ไม่ใคร่ตลอดเรื่องสักคนเดียว ข้าพเจ้าจึงอุทิศอุทิศสำหรับสืบสาวราวเรื่องของท่านรวบรวมไว้ แล้วนั่งเรียงเป็นตัวร่างเสี้ย คราวหนึ่ง ตรวจสอบอ่านทวนไปมาก็อีกคราวหนึ่ง อ่านทานแล้วขึ้นตัวหมึก นึกรวบรัดเรื่องราวของท่านไว้ อีกคราวหนึ่ง กินเวลาช้านานราวๆ สองเดือน ยังจะต้องเสนอเรื่องนี้ต่อเจ้านายใหญ่ๆ ให้ทรงตรวจอีกก็หลายวัน จะต้องขออนุญาตสมุหุกรมพระนครบาลก็อีกหลายวัน ต้องพิมพ์จ้างอีกก็หลายสิบบาท กลายเวลาด้วย

จะขอรวบรัดตัดความเบ็ดเตล็ดของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ออกเสียบ้าง จะบรรยายเรียบเรียงไว้ แต่ข้อที่ควรอ่าน ควรฟัง ควรดำริ เป็นคติปัญญาบ้าง แห่งละอัน พันละน้อย ต่อข้อความหลัง ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ นั้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านได้ประพาศคุณงามความดี ดำรงตะบะเคาะชื่อเสียงกระเดื่องเฟื่องฟุ้งมาในราชสำนักก็หลายประการ ในสงฆ์สำนักก็หลายประการ จนท่านมีคณับถือลือช่าปรากฏ ตลอดแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เวลายาม ๑ กับ ๑ บาท ลีรีพระชนม์ ๖๔ เสวยราชสมบัติได้ ๑๗ ปี กับ ๖ เดือน ๑๔ วัน อายุสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ ๘๑ ปี รับตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๔ ปี สิ้นรัชกาลที่ ๔ นี้

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ คือ สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงราชไทยสุริยสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์ครอบครองสยามรัฐอาณาจักร ในเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ วันพุธ ปีมะโรง ศกนั้น ฟังเจริญพระชนมายุได้ ๑๕ ปี ๗ เดือน ๙ วัน

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจุดเทียนเล่มใหญ่ เข้าไปในบ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) คือ สมเด็จพระประสาธน์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เอาคัมภีร์ทนต์รักแร้ ตาลปัตรทำทางเสื่อ จุดเทียนเล่มใหญ่เข้าไปที่บ้าน สมเด็จพระประสาธน์ในเวลากลางวันแสดก แสดก เดินรอบบ้านสมเด็จพระประสาธน์ (คลองสาร) สมเด็จพระประสาธน์อาราธนาขึ้นบนท่อนั่งแล้วว่า โยมไม่สู้มีदनักดอกเจ้าคุณ อนึ่งโยมนี่มีใจแน่นแน่นในพระพุทธศาสนาแน่นอนมั่นคงเสมอ อนึ่งโยมทะนุบำรุงแผ่นดินโดยเที่ยงธรรม และตั้งใจประคับประคองสนองพระเดชพระคุณโดยตรง โดยสุจริต คิดถึงชาติและศาสนา พระมหากษัตริย์เป็นที่ตั้งตรงอยู่เป็นนิรันดร์ ขอเจ้าคุณอย่าปรีวิตกให้ยิ่งกว่าเหตุ นิมนต์กลับได้

ครั้งหนึ่ง หม่อมชั้นเล็ก ตัวโปรดของสมเด็จพระประสาธถึงอนิจกรรมลง สมเด็จพระประสาธรักหม่อมชั้นมาก ถึงกับโศกาไม่คอยสร้าง จึงใช้ทนายให้ไปอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ไปเทศน์ดับโศก ให้ท่าน ฟัง ทนายก็ไปอาราธนาว่า ฯพณฯ หัวเจ้าท่านให้อาราธนาพระเดชพระคุณ ไปแสดงธรรมแก้โศก ให้ ฯพณฯ ท่าน ฟังขอรับกระผมในวันนี้ เพลแล้วขอรับกระผม สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับว่า จะ เรื่องเทศน์แก้โศกนั้น ฉันทินดีเทศน์นักจะ ฉันทจะไปจะ ครั้นถึงเวลา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ลงเรือกราบสี่ ไปถึงบ้านสมเด็จพระ เจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ นั่งที่บุญญิตาสน์ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ออกมารับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ปฏิสันถารแล้วจุดเทียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นธรรมาสน์ ให้ศิลาบอกศักราช แล้วถวายพร แล้วเริ่ม นักเขบตเป็นทำนองเส้นเหล่านักกัณฑ์ชุกกว่า "ตะทากาลิงคะรัฐฐะ ทุนนะวิภูฐะพราหมณวาสิ ชุขโกนามพราหม โณ ฯลฯ คัสสอทาลี" แปลความว่า "ตะทากาเล ในกาลเมื่อสมเด็จพระบรม สองหน่อชินวงศ์วิศนุเวทฯ ว่าความ พระคลัง ที่สมเด็จพระประสาธแต่ขึ้นนั้น พอกล่าวถึงกำเนิดชุกของท่านว่า ผูกขึ้นใหม่ ขบขันคมสันมากกว่า ความพระคลัง เพราะແหล่นอกแบบ ต้องขำอยู่เอง และแลเห็นความเป็นจริงเสียด้วย คราวนี้สมเด็จพระ ประสาธก็ยิ้มแป้น พวกหม่อมๆ เหล่านั้น และคนผู้ใหญ่ ผู้หญิง ผู้เด็ก ทนาย ข้าราชการ ฟังเป็นอันมาก ก็พากัน ยิ้มแป้นทุกคน พอถึงແหล่นขอทาน แผล่ทวงทอง แผล่พานาง คราวนี้ถึงกับหัวเราะกันท้องคัดท้องแข็ง ถึงกับ เยี่ยวรดเยี่ยวรดก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จพระเจ้าพระยาฯก็หัวเราะ ถึงกับออกจาวว่าสนุกดีจริง ขุนนางและทนายหน้าหอ พนักงานเหล่านั้น ลืมเกรงสมเด็จพระประสาธ สมเด็จพระประสาธก็ลืมโศกถึงหม่อมเล็ก ตั้งกองหัวเราะกึกกัก ไปทั้งบ้าน เทศน์ไปถึงແหล่ยั้ง แผล่เซิญ แผล่น่าทาง แผล่จบ ก็จบกัน ลงท้ายเหน้อยไปตามๆ กัน รุ่งขึ้นที่บ้าน นั้นก็พูดล้อกันแต่ชุก สมเด็จพระเทศน์ ฝ่ายสมเด็จพระประสาธก็ลืมโศก ชักคุยแต่เรื่องความชุกตรงนั้นผู้นั้นๆ แต่ ไม่มีใครร้องให้ถึงหม่อมเล็กมานาน

ครั้นล่วงมาอีกปีหนึ่ง สมเด็จพระประสาธ จัดการปลงศพหม่อมเล็ก จึงใช้ให้ทนายไปนิมนต์สมเด็จพระ มาเทศนา อริยสังหน้าศพ ทนายไปถึงสมเด็จพระ ที่วัด แล้วยกกราบเรียนว่า ฯพณฯ ให้อาราธนาพระเดชพระคุณไปแสดง ธรรมหน้าศพพรุ่งนี้ เพลแล้ว ขอรับกระผม.

ตอนที่ ๑๐

ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจึงถามว่า จะให้ฉันทเทศน์เรื่องอะไรจำ ทนายลืมคำอริยสังเสีย โพลไปอวด ดีเรียนท่านว่า ให้เทศน์เรื่อง ๑๒ นักษัตร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจ้งชัดแล้วว่าเขาลืม และท่านก็ยิ้มแล้ว รับว่า ๑๒ นักษัตรนั้นฉันทเทศน์คืนก็จะ ไปเรียนท่านเถิดว่า ฉันทรับแล้วจะ

ครั้นถึงวันกำหนดการตั้งศพหม่อมเล็ก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ไปถึงบ้าน ฯพณฯ ท่านขึ้นบนหอ พอ สมเด็จพระเจ้าพระยาออกหน้ามุข ขุนนางเจ้านายที่เข้าฝากตัว แลเจินเถ้าแก่ เจ้าสัว เจ้าเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือมา ประชุมในงานนี้มาก สมเด็จพระประสาธทาทักปราศรัยบรรดาผู้ที่มา แล้วเข้ากระทำอัญชลี สมเด็จพระพุฒา จารย์ (โต) แล้วท่านกล่าวชักชวนบรรดาผู้ที่มานั้นให้ช่วยกันฟังเทศน์แล้ว สมเด็จพระประสาธจุดเทียน

ธรรมาสันนิษฐานธรรมะ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ศีล บอกศักราช ขอเจริญพระเสร็จแล้ว ท่านก็เริ่มเทศน์ กล่าวนิทราคาถาบทตันขึ้นว่า มูลิโก อุลโก พยัคฆโม สะโส นาโค สัปโป อัสโส เอพโก มกกุโฏ สุนักโข สุกโร สัจจโร ติวจเจติ ท่านแปลขึ้นทีเดียวว่า ชวด หนู ฉลู วัว ขาล เสือเถาะ กระจ่าง มะโรง งูใหญ่ มะเส็ง งูเล็ก มะเมีย ม้า มะแม แพะ วอก ลิง ระกา ไก่ จอ หมา กุน หมู นี่แหละ เป็นชื่อของปี ๑๒ เป็นสัตว์ ๑๒ ชนิด โลก บัญญัติให้จำง่าย กำหนดง่าย ถ้าไม่เอาสัตว์ ๑๒ ชนิดมาชานานปี ก็จะไม่รู้ปี ก็รอบ

ที่นี้สมเด็จพระเจ้าพระยา แลไปคูทนายผู้ไปนิมนต์ ซึ่งศาต้อนไปค้อนมา ทำท่าจะเขียนทนายผู้ไปนิมนต์ ผิดคำสั่งของท่าน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชี้แจงอยู่ด้วยเรื่อง ๑๒ นักษัตรวงวนอยู่ ท่านรู้ในกิริยาอาการของสมเด็จพระเจ้าพระยาว่าไม่พอใจทนายในการเปลี่ยนแปลงคำสั่ง คำบัญชาการ ท่านจึงย้อนเกร็ด กล่าวคำทับ ๑๒ สัตว์ ให้เป็นอริยสังฆธรรมขึ้นว่า ผู้นิมนต์เขาคือ มีความฉลาด สามารถจะทราบประโยชน์แห่งการฟังธรรม เขาจึงขยายธรรมออกไปให้กว้างขวาง เขาจึงนิมนต์รูปให้สำแดง ๑๒ นักษัตร ซึ่งเป็นต้นทางพระอริยสังฆ พระอริยสังฆนี้ ล้ำลึกสุขุมมาก ยากที่ผู้ฟังเฉินๆ ถ้าจะฟังให้รู้ ให้เข้าใจจริงๆ แล้ว ต้องรู้นามปีที่ตนเกิด ให้แน่ใจก่อนว่าตนเกิดแต่ปีชวดถึงปีชวด และถึงชวดอีก เป็น ๓ ชวด ๓ หนู รวมเป็นอายุที่ตนเกิดมานั้น คิดรวมได้ ๒๕ ปี เป็นวันที่ ๑ เรียกว่าปฐมวัย ในปฐมวัยต้นขั้นนี้ กำลังแข็งแรง ใจก็กล้าหาญ ความทะยานก็มาก ความอยากก็กล้า ถ้าเป็นลูกผู้ดีมีเงิน มีหน้าที่ประกอบกิจการงาน มีที่พึ่งพักอิงสถานที่อาศัย ถ้าเป็นลูกพลคนไพร่ไร้อาศัย กับไม่มีที่พึ่งพาอาศัยสนับสนุนค้ำจุน ข้าเป็นผู้มีสติปัญญาน้อย ด้อยอ่อนในการเรียนการรู้ คราวนี้ก็ทำหน้าที่เศร้าสลด เสียใจ แค้นใจตัวเองบ้าง แค้นใจบิดามารดา ทว่าตั้งฐานะไว้ไม่ดี จึงพาเขาลำบาก ตกทุกข์ได้ยากต้องเป็นหนี้ เป็นข้า อายุยี่สิบห้าแล้วยังหาขึ้นคืออะไรไม่ได้ คราวนี้ชาติทุกขในพระอริยสังฆเกิดปรากฏแก่ผู้ใดทุกขเพราะชาติ ความเกิดคราวนี้ ยังมีอีก คนหนึ่งเกิดขึ้นในปีฉลู แล้วถึงฉลูอีก แล้วถึงฉลูอีก รวม ๕ รอบ นับไปคูจึงรู้ว่า ๖๐ ปี จึงรู้ว่าแก่ คนในปูนชรา ตาก็มัว หัวก็มึน หูก็ตึง เส้นเอ็นก็ขัด ท้องไส้ก็ฝืด ฝืดพะอม ที่นี้ความตจิดว่า เรารู้ตจิด แก่ เราชราอายุถึงเท่านั้น เป็นส่วนเข้าใจว่า ชราทุกข์ถึงเราเข้าแล้ว จะกำหนดได้ก็เพราะรู้จักชื่อปีเกิด ถ้าไม่รู้ชื่อปีเกิดก็ไม่รู้ตัวว่าแก่เท่านั้นเอง เพราะใจอันเป็นอภัยกฤตจิต ไม่รู้แก่ ไม่รู้เกิด จะรู้ได้ก็ต้องคนกำหนดหมายไว้จึงรู้ การที่จะกำหนดหมายแล้ว ก็ต้องอาศัยจำปีเกิด เดือนเกิด วันเกิดของตนก่อน จึงจะกำหนดทุกขให้เข้าใจเป็นลำดับไป เหตุนี้จึงกล่าวว่า ๑๒ นักษัตร เป็นต้นทางของพระอริยสังฆ ถ้าไม่เดินต้นทางก่อน ก็จะเป็นผู้หลงทาง ไปไม่ถูกที่หมายเท่านั้น แล้วท่านจึงสำแดงพระอริยธรรม ๔ สังฆ์ โดยปริยายพิจิตรพิสดาร

พระอริยสังฆที่ท่านแสดงในครั้งนั้น มีผู้ได้จ่านาลงพิมพ์แจกกันอ่านครั้งหนึ่งแล้ว ในประวัติเรื่องนี้จะไม่มีการเทศน์ เพราะไม่ประสงค์จะสำแดงพระอริยสังฆ ประสงค์จะเขียนแต่ประวัติข้อที่ผู้นิมนต์ลืมนำคำสั่งสมเด็จพระเจ้าพระยา ไปบอกสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่าเทศนา ๑๒ นักษัตร ท่านจึงวิสันตามคำนิมนต์ ครั้นท่านเห็นไม่ชอบกล นายจะลงโทษว่าฐานเปลี่ยนแปลงคำสั่งคำบัญชา ท่านจึงมีความกรุณา เทศน์ยกย่องคำผิดของบ่าวขึ้น ให้เป็นความดี จึงเทศนาว่า ๑๒ นักษัตร ๑๒ ปีนี้ เป็นต้นทางของพระอริยสังฆ ควรบุคคลจะรู้ก่อน รวมความว่า ท่านเทศน์ทุกขสังฆแล้ว เทศน์สมุทัยอริยสังฆ แล้วเทศน์มรรคอริยสังฆ จบลงแล้ว ใจสมเด็จพระเจ้าพระยา ก็พอใจแล้ว ไม่โกรธทนายผู้นิมนต์พลาด ทนายคนนั้นรอดไป ไม่ถูกตำ ไม่ถูกเขียน เป็นอันแล้วไป

ครั้นเข้าฤดูบวชขนาด ท่านก็บวชขนาดเสมอทุกวัน มีผู้เลื่อมใสนิมนต์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั่งที่พระอุปัชฌาย์ และท่านได้ประทานบรรพชาอุปสมบทแก่หม่อมเจ้าทัส อันเป็นพระบุตรสุดพระองค์ ในพระราชวงศ์วังกรมหลวงเสนีย์บริรักษ์ ก็ทรงพระผนวชในสำนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง หม่อมเจ้าพระทัสพระองค์นี้ ภายหลังได้เป็นพระราชอาคันตุกะที่หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิณฑน์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร หม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ (ทัส) พระองค์นี้ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ผู้เรียบเรียงเรื่องนี้ด้วย ภายหลังทรงเลื่อนจากพระธรรมเจดีย์ ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ วัดโพธิ์ (เชตุพน) รับพระสุพรรณบัฏในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร

ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชราภาพมากแล้ว ท่านไปไหนมา เฝอญปวดปัสสาวะ ท่านออกมาปัสสาวะกรรมหลังแก่งข้างท้าย แล้วโยงโยไก่อังโค้งข้ามพนักแก่งเรือกลับเข้าไปในแก่ง พอถึงกลางพระองค์ จำเพาะคนท้ายทั้ง ๔ ออกแรงกระทุ่มแจวพร้อมกันส่งท้ายเข้า สมเด็จท่านยืนไม่อยู่เพราะชราภาพมาก เลยล้มลงไปหน้าโขกกระดานเรือปากแจ่อ ท่านก็ไม่โกรธไม่ด่า ท่านอุตสาห์ขยับลดศีระะออกจากแก่ง เหลียวหลังไปว่ากับคนท้ายว่า พ่อจำพ่ออย่าเข้าใจว่าพ่อมีแรงแต่พ่อคนเดียวหนาจำ คนอื่นเขาจะมีแรงยิ่งกว่าพ่อก็จะมีจ๊ะ ว่าแล้วก็โยกกลับเข้าแก่งไปจำวัดอีก คราวนี้หม่อมราชวงศ์เจริญ บุตรหม่อมเจ้าทัส ในกรมเทวาฯ เป็นศิษย์นั่งหน้าแก่งไปด้วยจึงได้ยินหม่อมราชวงศ์องค์นี้ภายหลังได้เป็นสามเณร เป็นหม่อมราชวงศ์สามเณรเปรียญ ๖ ประโยค ภายหลังได้อุปสมบทในสำนักหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิณฑน์ ภายหลังเลื่อนเป็นพระราชอาคันตุกะ ที่พระราชพัทธ เจ้าอาวาสวัดท้ายตลาด ภายหลังเลื่อนเป็นเจ้าอาวาสวัดระฆัง ภายหลังเลื่อนเป็นหม่อมราชวงศ์พระพิมลธรรม ภายหลังเลื่อนเป็นสมเด็จพระพุทธิสมาจารย์ วัดระฆัง รับพระสุพรรณบัฏทุกคราวในรัชกาลที่ ๕

ต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) อีกว่า ครั้นถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพฯ ที่บ้านสมเด็จพระเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) มีการประชุมนักปราชญ์ทุกชาติ ทุกภาษา ล้วนเป็นตัวสำคัญ รอบรู้การศาสนาของชาตินั้น สมเด็จเจ้าพระยา ให้ทนายอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปแสดงเผยแผ่ความรู้ในสิ่งที่ถูกที่ชอบ ด้วยการโลกการธรรมในพุทธศาสนาอีกภาษาหนึ่งในชาติของสยามไทย ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ยินคำอาราธนา จึงรับสั่งว่า ฉันทินตีสแสดงนักในข้อเข้าใจ ทนายกลับไปกราบเรียนสมเด็จพระประสาทว่า สมเด็จฯ ที่วัดรับแสดงแล้ว ในเรื่องแสดงให้รู้ความผิดถูกทั้งปวงได้

พอถึงวันกำหนด สมเด็จฯ ที่วัดระฆังก็ไปถึง นักปราชญ์ทั้งหลายยอมให้นักปราชญ์ของไทยออกความเห็นก่อนในที่ประชุม ปราชญ์และขุนนางทั้งปวงก็มาฟังประชุมด้วย สมเด็จฯ ประสาทจึงอาราธนาสมเด็จฯ ที่วัดระฆังขึ้นบัลลังก์ แล้วนิมนต์ให้สำแดงทีเดียว

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ออกกวาดสำแดงขึ้นว่า พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณาพิจารณา มหาพิจารณาพิจารณา มหาพิจารณาพิจารณา มหาพิจารณาพิจารณา มหาพิจารณาพิจารณา มหาพิจารณา พึงทุมๆ ครางๆ ไปเท่านั้นาน กล่าวพิมพาสองคำนี้สักชั่วโมงหนึ่ง สมเด็จฯ ประสาทลุกขึ้นจีตะโพกสมเด็จฯ ที่วัดแล้วกระซิบเตือนว่า ขยายคำอื่นให้ฟังบ้าง สมเด็จฯ พุฒาจารย์ (โต) ก็เปล่งเสียงดังขึ้นกว่าเดิมอีกชั้นหนึ่ง ขึ้น

เยี่ยม แล้วตั้งหน้าวิ่งวอนเข้าชี้ซักถามว่า พี่จำ การที่พี่หลับนอนกับผัวนั้น มีรสมีชาติครึกครื้นสนุกสนานขึ้นบาน เป็นประการใด จึงบอกให้ฉันรู้บ้าง นางพี่สาวก็ไม่รู้แห่งจะนำความรื่นรมย์สมสนิทด้วยสามีนั้น ออกมาตีแผ่ เปิดเผยให้น้องสาวสม รู้ตาม เห็นตามในความรื่นรมย์แห่งโลกสันนิวาสได้ นางพี่สาวก็ได้แต่บอกว่า น้องมีผัว บ้างน้องจะรู้เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรอก

ครั้นอยู่มาไม่ช้านาน นางผู้เป็นน้องสาวได้สามีแล้ว ไปหาพี่สาวฯ ถามว่าการหลับนอนรมย์รื่นขึ้นใจกับผัว น้องมีความรู้สึกว่าเป็นเช่นไร ลองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจบ้างซี แม่น้อง นางน้องสาวจ้อเลาะตอบพี่สาวทันทีว่า พี่ไม่ต้องเเยะ ไม่ต้องเเยะ และพี่น้องคุณนั้นก็นั่งสำรวจ หัวเราะกันตามฐานที่รัฐสสังวาสเสมอกัน ข้ออุปมานี้ฉัน ได้ก็ดี พระโยคาวจรกุลบุตร มีความมุ่งหมายจะออกจากชาติจากภพ เบื่อหน่ายโลกสันนิวาส เห็นว่าเป็นหม้อต้ม หรือเรือนอันไฟไหม้ คิดจะออกจะหนีให้พ้น ก็ทำความพยายามแข็งข้อ ถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้ม สัตว์ และเรือนไฟอันไหม้ลูกกลม ก็เตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรง จงใจทำสมถกัมมัฏฐาน ทำปัญญาให้เป็นวิปัสสนาญาณอย่างยิ่งยอด ตัดสังโยชน์ให้ขาดเด็ดแล้วด้วยมีดคมกล้า กล่าวคือ โคตรภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้แว้งว่างเห็นแสงสว่างปรากฏ พระโยคาวจรกุลบุตรก็ กำหนดดวงจิต จิตวางอารมณ์วางสังขยา วางอุปาทานเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกั้นทั้ง ๕ ละวางได้ขาด ประกอบองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา พอกใจ คราวนี้ก็กอบปรด้วยวิสุทธิ ๗ เมื่อวิสุทธิ ๗ ประการ ผุดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรกุลบุตรก็มาละวิตก ละวิจาร ละปิติ ละสุข ละเอกัคคตา เหลือแต่อุเบกขาญาณ ดำเนิน ไป อุเบกขาญาณมีองค์ ๖ ประการเป็นพื้น มโนธาตุก็กลายเป็นอัพยาภกฤตไม่ติดบุญไม่ติดบาปต่อไป จะยังมีลมหายใจหรือหมดลมหายใจมโนธาตุก็ตั้งอยู่ตามตำแหน่ง ไม่เข้าสิงในเบญจขันธ์ต่อไป เรียกว่า ธรรมธาตุ บริสุทธิ์จำเพาะตน เรียกว่า พระนิพพาน ท่านผู้ใดผู้ถึงท่านรู้กันว่าเป็นเอกกันตบรมสุข ไม่ระคนปนด้วยทุกข์ต่อไป ท่านไม่ต้องซักถามเข้าชี้ เช่นหญิงทั้ง ๒ ดังสำแดงมา (จบสากัจฉา)

(จงตริตรองตามความเรียบเทียบแลกอปรธรรมะต่างๆ ตามความแนะนำมา ก็จะได้เห็นพระนิพพานได้บ้าง)

ในปลายปีมะเมีย โทศก นี้มา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้มีลายลิขิตแจ้งแก่กรมสังฆการีว่า จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นสมเด็จพระราชาคณะกิตติมศักดิ์ ด้วยเหตุชราภาพพลภาพ ไม่สามารถรับราชการเทศน์แลสวดฉันในพระบรมราชวังได้ ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต ตกเป็นพระมหาเถรกิตติมศักดิ์ และได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมเจ้าพระ (ทัส) ในกรมสมเด็จพระราชวังหลัง ขึ้นเป็นพระราชาคณะรองเจ้าอาวาส พระราชทานพระสุพรรณบัฏมีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิลันท์ มีฐานา ๓ รูป มีนิตยภัตรเดือนละ ๑๖ บาท ค่าข้าวสาร / บาท เป็นผู้ช่วยบัญชาการกิจการวัดระฆังต่อไป

ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ปลดชรายกเป็นสมเด็จพระราชาคณะกิตติมศักดิ์แล้ว ท่านก็กลายเป็นอสิริยศ บริวารยศ แยกตาลปัตรเอง พายเรือบิณฑบาตเอง จนเป็นที่คุ้นเคยกับอีกา กาจับปากินอาหารกับท่าน จนท่านพูดกับกาที่ประตูของคสิลา (ประตูคืน) กาทัวหนึ่งบอกว่าจะไปวัด

มหาธาตุ ก้าวหนึ่งว่าจะไปทำเตียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่า ไปทำเตียนดีกว่าไปวัดมหาธาตุ เพราะคนเขาทิ้งหัวกึ่งหัวปลาหมักหมมไว้มาก ที่วัดมหาธาตุถึงมีโรงครัวก็จริง แต่ทว่าคนเขาเก็บกวาดเสียหมดแล้วจะ

เวลาจำวัดอยู่ในกุฏิของท่านที่วัดระฆังนั้น เจ้าขโมยเจาะพื้นกุฏิล้วงเอาข้าวของที่วางเกลื่อนไว้ เจ้าหัวขโมยล้วงไม่ถึง ท่านก็เอาไม้เขี่ยของนั้นๆ เข้าไปให้ไกลมือขโมย เจ้าขโมยลักเซ็นเรือได้กุฏิ ท่านก็เปิดหน้าต่างสอนขโมยว่า เซ็นเบาๆ หน่อยจะ ถ้าดังไป พระท่านได้ยินเข้า ท่านจะตีเอาเจ็บเปล่าจะ เซ็นเรือบนแห้งต้องเอาหมอนรองข้างท้ายให้โด่งก่อนจะ ถึงจะกลิ้งสะดวกดี เรือก็ไม่ซ้ำไม่รั่วจะ เลยเจ้าขโมยเกรงใจไม่เซ็นต่อไป

ครั้นเมื่อนางนาค บ้านพระโขนง เขาตายทั้งกลม ปีศาจของนางนาคกำเริบ เขาลือกันต่อมาว่า ปีศาจนางนาคมาเป็นรูปคน ช่วยพั่ววิดน้ำเข้านาได้ จนทำให้ชายผู้ว่ามีเมียใหม่ไม่ได้ ปีศาจนางนาคเที่ยววิ่งความหลอนหลอก คนเดินเรือในคลองพระโขนงไม่ได้ ตั้งแต่เวลาเย็นตะวันรอนๆ ลงไป ต้องแลเห็นปีศาจนางนาคเดินห่มผ้าสีข้าง โทนตัวบนต้นโพธิ์ต้นไทรบ้าง พระสงฆ์ในวัดพระโขนงมันก็ล้อเล่น จนกลางคืนพระภิกษุสามเณรต้องนอนรวมกัน ถ้าปลื้กไปนอนองค์เดียว เป็นต้องถูกปีศาจนางนาครบกวน จนเสียงกร๊อกแกร๊กอื่นๆ ก็เหม่าว่าเป็นปีศาจนางนาคไปหมด พวกหมอผีไปทำเป็นผู้มีวิเศษตั้งพิธีผูกมัดเรียกภูตมัน มันก็เข้ามานั่งแลบลิ้นเหล็กตาเอา เจ้าหมอต้องเจ้มนมาหลายคน จนพวกแย่งพวกชิงล้วงลัก ปลอมตัวเป็นนางนาค หลอกหลวงเจ้าของบ้านเจ้าของบ้านกลัวนางนาค เลยมุดหัวเข้ามุ้ง ขโมยเก็บเอาของไปสบาย ค่าลงก็ต้องล่อมต้องนั่งกองกันย่นรุ่งก็มี

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านรู้เหตุปีศาจนางนาคกำเริบเหลือมือหมอ ท่านจึงลงไปค้างที่วัดมหาบุศ ในคลองพระโขนง พอค่ำท่านก็ไปนั่งอยู่ปากหลุม แล้วท่านเรียกนางนาคปีศาจขึ้นมาสนทนากัน ฝ่ายปีศาจนางนาคก็ขึ้นมาพูดจาตกลงกันอย่างไรไม่ทราบ ลงผลท้ายที่สุดท่านได้เจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคที่เขาฝังไว้มาได้ แล้วท่านมานั่งขัดเกลากันเป็นมัน ท่านนำขึ้นมาวัดระฆัง ท่านลงยันต์เป็นอักษรไว้ตลอด เจาะเป็นปั้นเหน่งคาดเอว ไปไหนท่านก็เอาติดเอวไปด้วย ปีศาจในพระโขนงก็หายกำเริบซาลง เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) ยังเป็นสามเณรอยู่ในกุฏิสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นางนาคได้ออกมารบกวน ม.ร.ว. เจริญฯ ก็ฟ้องสมเด็จพระเจ้าว่าสีกามาจนเขาเจ้าข้า สีกามาจนเขา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านร้องว่า นางนาคเอ๊ย อย่ารบกวนคุณเณรซี ปีศาจนั้นก็สงบไป นานๆ จึงออกมารบกวน ครั้นท่านชรามากแล้ว ท่านจึงมอบปั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนางนาค ประทานไว้กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิณฑน์ มอบหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญให้ไปอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิณฑน์ด้วย นานๆ นางนาคออกมายกเข้าหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญ หม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญต้องร้องฟ้องหม่อมเจ้าพระพุทธบาทฯ ๆ ต้องทรงกริ้วนางนาคว่า เป็นผู้หญิงยิ่งเรืออย่ามารบกวน คุณเณรจะดูหนังสือหนังสือ เสร็จกริ้วแล้วก็เสียบไป (เรื่องนี้สำหรับเจ้านายหม่อมราชวงศ์วังหลังเล่าให้ฟัง)

ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ปลดภาระการวัดการสอน ให้หม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิณฑน์แล้ว ส่วนตัวท่านก็ไปตามสบาย ก็รับทำพระพิมพ์ คุ้ให้คนโขลกปูนเพชรและนั่งพิมพ์ไป บางทีก็ไปเยี่ยมป่าช้าวัดสระเกศ เข้าก็บิณฑบาต ได้อะไรก็ฉันทไปวาง บางทีเที่ยวสะพานบาตรไป ใครใส่เวลาไหน ท่านก็ฉันทฉลองศรัทธา

เวลานั้น บางทีก็ไปนั่งในโลหะปราสาทวัดราชนัคคาราม ไปคุยกับหลวงพ่อร์ดี วัดเทพธิดารามบ้าง แล้วถูกคอบางทีไปคุยข้างเขียนประวัติของท่านที่ผนังโบสถ์วัดบางขุนพรหมใน คูให้ช่างก่อๆ พระโต ก่อขึ้นไปถึงพระโสณี (ตะโพก) ถึงหน้าชั้นพระบาทก็ขึ้นนมัสการพระพุทธบาทเสมอทุกปี จนพวกลพบุรี สระบุรีนับถือ เอน้ำล้างเท้าท่านไปเก็บไว้รักษาฝีดาษคีนิก จนตลอดมาถึงพระโตวัดเกษไชโยก็ศักดิ์สิทธิ์ ในการรคน้ำมนต์รักษาฝีดาษคีนิก ชาวเมืองอ่างทองนับถือมากจนตราบเท้าทุกวันนี้

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นนมัสการพระพุทธบาทคราวใด เป็นต้องมีไตรไปพาดที่หัวนาคคีนิกกระได แล้วนิมนต์พระชักบังสุกุลโยมผู้หญิงของท่านที่เมืองพิฉิตรทุกคราว ว่านิมนต์บังสุกุลโยมฉันด้วยจะ พระจำ แล้วเลยไปนมัสการพระฉาย เขามันชกบรรพตด้วย จนกระหรั่งดงนับถือมากเข้าปฏิบัติ ท่านไปกับอาจารย์วัดครุฑ อาจารย์อื่นๆ บ้าง กลับมาแล้วก็มาจำวัดสบายอยู่ ณ วัดบางขุนพรหมในเป็นนิตยกาล.

ตอนที่ ๑๑

และพระพิมพ์ที่วัดบางขุนพรหมในนั้น เสมียนตราด้วง ขอเอาพิมพ์ของท่านไปพิมพ์ปูนแลผงของเสมียนตราด้วง ทำตามวุมิของเสมียนตราด้วงเอง ชาวบ้านบางขุนพรหมปฏิบัติอุปัฏฐาก บางที่ขึ้นพระบาท หายเข้าไปในเมืองลับแลไม่กลับ คนลือว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมรณภาพแล้วก็มี ทางราชการเอาโกศขึ้นไป ท่านก็ออกมาจากเมืองลับแลพนักงานคุมโกศต้องเอาโกศเปล่ากลับมาหลายคราว

ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปดูการก่อพระโตที่วัดบางขุนพรหมใน ก็ไปอาพาธด้วยโรคชราภาพ ๑๕ วัน ก็ถึงมรณภาพ บนศาลาใหญ่วัดบางขุนพรหมใน ในเวลาปัจจุบันสมัยวันนั้น สิริรวมชนมายุ ๘๔ บริบูรณ์ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาได้ ๒๑ ปีบริบูรณ์ รับตำแหน่งที่สมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๗ ปีบริบูรณ์ ถ้าจะนับปีทางจันทรคติก็ได้ ๘ ปี นับอายุทางจันทรคติก็ได้ ๘๕ ปี เพราะท่านเกิดปีวอก เดือน ๖ รอบที่ ๗ ถึงวอกรอบที่ ๘ เพียงย่างขึ้นเดือน ๕ ท่านก็ถึงมรณภาพ คิดทอดทักเดือน ตามอายุโหราจารย์ ตามสุริยคตินิยม จึงเป็นอายุ ๘๔ ปีบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้

คำนวณอายุผู้เรียบเรียงเรื่องนี้ได้ ๗ ขวบยังไม่บริบูรณ์ คือหลักเหลือ ๖ ปีกับ ๓ เดือน เวลาที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังอยู่นั้น ผู้เรียงเรื่องนี้ยังอยู่กับคุณเฒ่าแก่กลิ้ง ในตึกแถวเต็ง แถบข้างทิศใต้ ทางออกวัดพระเชตุพน ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน คุณกลิ้งเฒ่าแก่เคยพาขึ้นไปรับพระราชทานเบี้ยจันทร เบี้ยสุริย์ คือเงินสลึงจากพระราชหัตถ์สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ก็สองคราว ได้เคยฟังเทศน์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็สองคราว ได้เคยเข้านมัสการท่านก็สองคราว ท่านผูกมือให้ที่พระที่นั่งทรงธรรม ยังจำได้ว่ามีต้นกาหลงใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง

ครั้งเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพ ที่ศาลาใหญ่ ในวัดบางขุนพรหมใน แล้วได้รับพระราชทานน้ำ สรงศพ ไตรครอง ผ้าขางเย็บถุง โศก กลองชนะ อภิรมย์ สนมซ้าย ฝ้ายาว เรือตั้งบรรทุกศพ เมื่อเจ้านาย ขุน นาง คุณเฒ่าแก่ พวกอุปัฏฐาก พวกอุบาสิกา ประชาชน ชาวบ้านบางขุนพรหม ปวงพระสงฆ์ สรงน้ำสมเด็จพระเจ้า โตแล้ว สนมก็กระสันตราสังศพ บรรจุนิโคศไม้ ๑๒ เสร็จแล้วก็ยกลงมาที่ท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝ้ายาวหลวง พายลงมาตามลำแม่น้ำ เรือตามก็ตามหลายแม่น้ำ ส่งศพกระทั่งถึงหน้าวัดระฆัง ตั้งศพบนฐานเบญจาสองชั้น มี อภิรมย์ ๖ คัน มีกลองชนะ ๒๔ จำปี จำกลองพร้อม มีพระสวดพระอภิธรรม มีเลี้ยงพระ ๓ วัน เป็นของหลวง

วันเมื่อศพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาถึงวัดระฆังวันนั้น ผู้คนมาส่งศพ รับศพ นมัสการศพนั้นแน่นอัด คับ คั่ง ทั้งผู้ดี ผู้ไพร่ พลเมืองไทย จีน ลาว มอญ ชาวละคร เขมร พราหมณ์ พระสงฆ์ทุกๆ พระอาราม เด็กวัด เด็ก บ้าน แน่นไปเต็มวัดระฆัง พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ (ข้าง) คือพระธรรมถาวรราชาคณะ ที่มีอายุ ๘๘ ปี มีตัวอยู่ถึง วันเรียบเรียงประวัติเรื่องนี้ ได้ตักพระพิมพ์แจกขำร่วยแก่บรรดาผู้มาส่งศพ ลักการศพ เคารพศพนั้น แจกทั่ว กัน คนละองค์สององค์ ท่านประมาณราว สามหมื่นองค์ที่แจกไป และต่อๆ มากี่แจกเรื่อย จนถึงวันพระราชทาน เพลิง และยังมีผู้ขอและแจกให้อีกหลายปี จนพระหมด ๑๕ กระถางมังกร เดียวนี้จะหาสักครั้งก็ไม่มี แต่มี จำเพาะตนๆ และปั้นเหน่งซึ่งเป็นกระดูกหน้าผากของนางนาคพระโขนงนั้น ตกอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธบาทปิ ลันท์ ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระธรรมเจดีย์ ได้เป็นเสด็จอุปชฌาย์ของผู้เรียบเรียงประวัติเรื่องนี้ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ม.จ.ทศ) ไปครองวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม จึงได้มอบปั้นเหน่งกระดูกหน้าผากนาง นาคพระโขนงให้กรรมสิทธิ์ไว้แก่ พระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว.เจริญ) เจ้าอาวาสวัดระฆัง แต่ครั้งดำรงตำแหน่ง พระพิมลธรรมนั้น (ได้ยินแว่วๆ ว่าปั้นเหน่งนั้น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ได้ถวาย ฯลฯ แล้ว) และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพแล้ว

ล่วงมาถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๙๒ ปี

พุทธศักราชล่วงได้ ๒๔๒๓ ปี

รัตนโกสินทร์ศักราชถึง ๑๔๙ ปี

อายุ รัชกาลที่ ๕ เสวยราชย์ ๔๓ ปี

รัชกาลที่ ๖ " ๑๕ ปี

รัชกาลที่ ๗ " ๖ ปี

คิดแต่ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี มาถึงปีมะเมีย โทศกนี้ จึงรวมแต่ปีมรณภาพนั้นมาถึงปีมะเมียนี้ได้ ๖๑ ปี กับเศษเดือนวันแฉะ (ได้ลงมือเรียบเรียง แต่วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓)

พระธรรมถาวร (ข้าง) บอกว่า คำแนะนำกำชับสอน ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ดังนี้

คุณรับเอาฟันฉันไว้ ดียิ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง ๑,๐๐๐ ชั่ง คุณจะมีความเจริญเอง

คุณใครมีอายุยาว คุณต้องไหว้คนแก่

คุณใครไปสวรรค์ นิพพาน และมีลาภผล คุณหมั้นระลึกถึง พุทธะ พุทธา พุทธะ พุทธโธ พุทธํ อรหํ พุทธโธ อิติโส ภาคะวา นะโมพุทธานะ

ถึงเถรเกศอาจารย์ผู้วิเศษของเจ้าสามกรมว่าดี ก็ไม่พัน พุทธะ พุทธา พุทธะ พุทธํ พุทธโธ อรหํ พุทธโธ

ต่อแต่นี้ไป จะขอกล่าวถึงเรื่องพระโต และเรื่องวัดบางขุนพรหมใน ตำบลบางขุนพรหม พระนครนี้สักเล็กน้อย พอเป็นที่รู้จักกันไว้บ้าง

เดิมวัดบางขุนพรหมในนี้ เป็นวัดเก่าแก่นาน แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี หรือจะก่อนนั้นก็ไม่ว่าใจ วัดนี้เป็นวัดกลางสวน อยู่ตอนมาก ใครเป็นผู้สร้างก็ไม่ปรากฏนาม หรือชาวสวนแถวนั้นจะพร้อมใจกันสร้างไว้ คนเก่าเจ้าทฤษฏีในการถือวัด ว่าวัดเราวัดเขา ดังเคยได้ยินมา ก็ไม่สู้แน่ใจนัก แต่เป็นวัดเก่าแก่จริง โบสถ์เดิมเป็นเตาเผาปูนกลายๆ มีกุฏิฝากระแจะอ่อน มีศาลาโกรงโกรง แต่ลานวัดกว้างดี มีต้นไม้ใหญ่มาก ครั้นดี มีลมเหนือลมตะวันตก ลมตะวันออก พัดโกรก ตรงกรองส่งเข้าสู่โบสถ์และลานวัดเย็นละเอียดยดี เมื่อดังเป็นราชธานีแล้ว ในฝั่งนี้ ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ พระองค์เจ้าอินทร์ในพระราชวังบวร ได้ทรงพระศรัทธาปฏิสังขรณ์เปลี่ยนแปลงทรงโบสถ์ เป็นรูปห้องพระโรงงามมีฝั่ผายอาโถง ยาว ๕ ห้อง มีมุข ๒ ข้าง ก่ออิฐถือปูนเสร็จและสร้างศาลา ชุดคลอง เหนือใต้วัด หลังวัด หน้าวัดเป็นเขตคั่น ทำกุฏิสงฆ์ ซ่อมถนอมเรียบร้อย ฉลองแล้วทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ผู้ที่ถวายของตนเข้าเป็นวัดหลวงนั้น จำเพาะเจ้าของเป็นพระยาพานทอง ถ้าเป็นเจ้าต้องได้รับพระราชทานพานทองก่อน จึงถวายวัดเป็นวัดหลวงได้ ซึ่งพระองค์เจ้าอินทร์ก็ยังหาได้รับพระราชทานพานทองไม่ ได้พานทองแล้วจึงควรถวายวัดของเธอเป็นวัดหลวงได้ วัดนี้ก็จึงเป็นวัดราชฎ์ วัดเจ้าอินทร์ บางขุนพรหม

ครั้นถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ ปี มีราชการสงครามกับเจ้าอนุเวียงจันทร์ พระองค์เจ้าอินทร์ เจ้าของวัดบางขุนพรหมนี้ ได้โดยเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ ขึ้นไปปราบขบถเมืองเวียงจันทร์ มีชัยชนะกลับมาแล้ว ได้รับพระราชทานพานทองเป็นบำเหน็จความชอบในการสงครามนั้น แล้วพระองค์เจ้าอินทร์จึงทูลเกล้าฯ ถวายวัดนี้เป็นวัดหลวงอีกครั้งหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตำรวจราชของครุฑและกรมเมืองมาสำรวจชัยภูมิสถานที่ของวัดนี้ ตลอดถึงทางพระราชดำเนินในการถวายพระภูษาด้วย เจ้าพนักงานทำรายงานถวายตลอด แต่ทางพระราชดำเนินนั้นขัดต่อทางราชการหลายประการ เพราะวัดตั้งอยู่กลางสวนทั้ง ๔ ทิศ ไม่สะดวกแก่ราชบริพารที่จะโดยเสด็จ จึงมิได้ทรงรับเข้าบัญชีเป็นวัดหลวง พระองค์เจ้าอินทร์ก็ทรงทอดธุระวัดนั้นเสีย ไม่นำพา วัดก็ชำรุดทรุดโทรมลงอีก และพระองค์เจ้าอินทร์ก็มาสิ้นพระชนม์ไปด้วย จึงท่านพระเสมียนตราดด้วง ได้มีศรัทธาสละที่สวนชนิดทางหน้าวัด ตั้งแต่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตลอดขึ้นไปถึงกำแพงวัด แถบหน้าวัดทั้ง ๒ ในปัจจุบันนี้จนจดวัด ถวายเป็นกัลปนาบ้าง เป็นหน้าวัดบ้าง เป็นสมบัติของวัดบางขุนพรหม ด้วยพระเสมียนตราดด้วงนิยมนับถือ ฟังคำสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้อุทิศที่บ้านที่สวนออกบูชาแก่พระรัตนตรัยในเนื้อที่ๆว่า

แล้วนั้น พระเสมียนตราดั่งและสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหมใน ท่าน เสมียนตราดั่งก็ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ถึงมรณภาพ สมภารวัดแลทายกก็ทำโลเลรื่องแรง ผลประโยชน์ของวัดก็เสื่อมทรามหายไป วัดก็ทรุดโทรมกรือ ภิภษุที่ประจำในวัดก็ล้วนรุ่มร่วมและเทอะ เป็น กดมะตอทั้งปัด

ครั้นพระมหานครมาสู่ความสะดุ้งเรื่องงาม จึงคลพระราชทัณฑ์ในรัชกาลที่ ๕ นั้น ให้ทรงสถาปนาพระมหานคร ตัดถนนสัญจรให้โล่งลี้วตลอดถึงกันหลายชั้นหลายทาง ทะลุถึงกันหมดทุกสายทั้ง ๔ ทิศติดต่อกันไป ทาง หน้าวัดบางขุนพรหมก็ถูกตัดถนนด้วย ช่วยเพิ่มพระบารมี ทางริมน้ำก็ถูกแลกเปลี่ยนที่ ทรงสร้างวังลงตรงที่นั่น ๒ วัง ที่ใหม่ของหลวงที่พระราชทานให้แก่วัดบางขุนพรหมนั้นเดี๋ยวนี ก็ได้ยินว่าหายไป ไม่ปรากฏแก่วัดบางขุนพรหม และชาวบ้านเหล่านั้น ช่วยกันพยุงวัดนี้มาด้วยผลประโยชน์ส่วนตัวบ้าง ผลประโยชน์ของวัดเกิดใน กัลปนาบ้างช่วยกันเสริมสร้างพระโตองค์นี้มานานก็รู้ว่าจักจะแล้วได้ ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ท่านพระครู เป็นพระธรรมยุติกนิกายมาคิดสถาปนาพระโตองค์นี้เปลี่ยนแปลงเป็นพระยืนห้ามญาติ พอ เป็นองค์ขึ้นสมมุติว่าแล้ว นัดไต่ถาม ไม่เข้าเท่าไรก็เกิดวิตขึ้นแต่ผู้ต้นคิด เพราะผิดทางกำหนดในบทหนังสือ ปฐม ก กา ว่าขึ้นรู้ผู้ใหญ่เครื่องไม่เข้าการ เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ท่านประพฤติกาย วาจา ใจ เป็นผู้ใหญ่แท้ ท่านสร้างพระนั่งตตะเคียนโปรดยักษ์ พระปางนี้ไม่มีใครๆ สร้างได้เลย แต่สยามฝ่ายเหนือลงมา ก็หาผู้สร้างขึ้นไว้ไม่ ท่านจึงคิดตั้งใจแลสร้างไว้ให้ครบ ๑๐๘ ปาง แต่อายุและโอกาสไม่พอแก่ความคิด พระจึง ไม่แล้ว ท่านพระครูมาขึ้นรู้ ท่านจึงไม่เจริญ กลับเป็นคนเสียกล เป็นคนทรุดเสื่อมถึงแก่ต้องโทษทางอาญา ราช ภัยบันดาลเป็นเพราะโลกเจตนาเป็นเค้ามูล จึงพินาศวิบากผลปฏิสังขรณ์อำนวยการไม่ทัน วิบากของโลกแลความ ลบลู่คู่มั่นผู้ใหญ่ ขึ้นรู้ผู้ใหญ่แรงกว่า อำนาจก่อน จึงเป็นทิวธรรมเวทนิยกรรมแท้ กลับเป็นบุคคลลบลี้ หาย ชื่อหายหน้าไม่ปรากฏ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรวัตถุขึ้นใดๆ เป็นการเกี่ยวแก่ พระพุทธศาสนาแล้ว ท่านไม่มีแบบคาย คนอื่นๆ ตรงต่อพระพุทธศาสนา ตรงต่อพระมหากษัตริย์ ตรงต่อชาติ อาจทำให้ประโยชน์ โสทธิผลให้แก่ชุมชนเป็นอันมาก ดังสำแดงมาแล้วแต่หนหลัง

และวัดบางขุนพรหมในนั้นนั้น สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหารได้สืบเค้าเงื่อนได้ทราบเหตุการณ์บ้าง ว่า เดิมพระองค์เจ้าอินทร์ซ่อมแซมก่อสร้างเป็นหลักฐานไว้ก่อน สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น) วัดบวร นิเวศ ได้ชานานนามวัดนี้ให้ชื่อว่า วัดอินทรวิหาร (แปลว่าวัดเจ้าอินทร์) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้นมาจนตราบเท่า ทุกวันนี้ (ถ้าผู้มีทรัพย์มีอำนาจ มีกำลัง มีอำนาจ ได้มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เป็นพระนั่งบนตตะเคียน ตาม ประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าโตได้ และทำยักษ์คุกเข้าฟังพระธรรมเทศนา ได้สำเร็จปฐมมรรค หายดุร้าย ไม่ เบียดเบียนมนุษย์ ไม่เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์สามเณรต่อไป ผู้แปลงใหม่ คงมั่งคั่งสมบูรณ์ พูนพิพัฒน์สภาพ ประเทศก็จะรุ่งเรือง ปราศจากวิหิงสาอาฆาต พยาธิก็จะไม่มีช้ำเลย)

ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ได้ทรงจำและเสาะแสวงสืบค้นฉบับกะรุ่งกะริ่ง และได้อาศัยฟังฟังท่านผู้หลักผู้ใหญ่ ผู้สูงอายุเล่ากล่าวสือๆ มาจนติดอยู่ในสมองของข้าพเจ้า และได้ถือเอาคำ ของเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ข้าง) ผู้มีอายุราว ๘๘ ปีบ้าง อนุมัตติคดแปลงบ้าง ประมาณบ้าง สันนิษฐานบ้าง วิจารณ์บ้าง เทียบศักราชในพงศาวดารบ้าง บรมราชประวัติแห่งสยามบ้าง พอให้สมเหตุสมผล ให้เป็นต้นเป็น

ปลาย พิจารณาในรูปภาพที่ฝาผนังในโบสถ์วัดอินทรวินัยบ้าง ได้ยกเหตุผลขึ้นกล่าว ใช้ถ้อยคำเวยายากรณ เป็นคำพูดตรงๆ แต่คงจะไม่เหมือนสมเด็จพระเป็นแน่ เพราะคนละยุค คนละคราว คนละสมัย และข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า คงไม่ผิดจากความเป็นจริง เพราะข้าพเจ้าใช้คำตามหลัก เป็นคำท้าวคำพระยา คำพระสงฆ์ คำบ้านนอก คำราชการ คำโต้ตอบทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าเขียนเองตามหลักของการแต่งหนังสือ แต่คำทั้งปวงเห็นว่าสมเหตุสมผล แล้วจึงเขียนลง แต่คงไม่คลาดจากความจริง ถ้าว่าไม่ได้ยินกับหู ไม่ได้รู้กับตา มากล่าวเล่าสู่กันฟัง คล้ายกับเล่านิทาน เหมือนเล่าเรื่องศรีธนญชัย เรื่องไกรทอง เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องอะไรทั้งหมด ที่เรียกว่านิทานแล้ว ธรรมดาต้องมีต่อมเติม มีตัด ไม่ให้ขัดล้นขัดหู แต่ไม่คิดหลักแห่งความจริง เพราะสิ่งที่จริง มีปรากฏเป็นพยานของคำนั้นๆ ถ้าหากว่าอ่านรู้ครูด ฟังรู้ครูด ไม่ยึดถือเรื่องราว ก็เห็นมีประโยชน์เล็กน้อย แก่ผู้อ่านผู้ฟังบ้าง คือสอนพูด ถึงเป็นคนโง่ คนบ้านนอก ก็รู้การเมืองได้บ้าง ไม่เชอะชะต่อไป นักโต้ตอบก็จะได้ทราบหลักแห่งถ้อยคำ นักธรรมะก็พอสะกิดให้เข้าใจธรรมะบ้าง นักเชื่อถือก็จะได้แน่นแฟ้นเข้าอีก นักสนุกก็พอเล่าหัวเราะแก้ง่วงเหงา ถ้าจะถือว่าหนังสือแต่งใหม่ก็ดีเหมือนกัน ถ้าท่านเห็นถ่องแท้ว่าผิดพลาด โปรดมาแก้แก้เติมต่อตัดเติมได้ให้ถูกต้องเป็นดี

นี่แหละหนาท่านทานบดที่มีน้ำใจเลื่อมใสศรัทธาเชื่อถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้อุตส่าห์มาประชุมกันไว้ กราบสักการะพระเกษไชโยใหญ่โต ในอำเภอไชโยนี้ทุกปีมา พระพุทธปฏิมากรองค์นี้หนา ก็เป็นพระของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ขอพระบรมราชานุญาตแล้วก่อสร้างไว้ ท่านได้เชิญเทวดาฟ้าเทวดาดินเป็นผู้เฝ้าพิทักษ์รักษาป้องกันภัยอันตราย ไม่ให้มีแก่พระของท่าน ถึงถาวรตั้งมั่นมาถึงปีนี้ได้มานานถึง ๖๐ ปีเศษล่วงมา ก็ด้วยอำนาจสัตยาธิฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้มีสัตย์ มีธรรม ทั้งกอบปรกกายกรรม วาจกรรม มโนกรรม เป็นฝ่ายบุญฝ่ายกุศล ทั้งระคนช้องอยู่ในภูมิรัฐ ภูมิเมตตา ภูมิกรุณา เอ็นดูแก่อาณาประชาราษฎร์ ท่านตั้งใจให้ความสุขอันสุนทร และให้สุขสมไฉนแก่ปวงประชาราษฎร์ทั่วหน้ากัน ท่านหวังจะให้มีความปรีดีเปรมเกษมสันต์ สาราภิรมย์ ให้สมแก่ที่ประเทศเป็นเขตพระบวรพุทธศาสนา รักษาพระรัตนตรัยให้ไพบูรณ์ ต่อตั้งศาสนาไว้มิให้เสื่อมสูญ เศร้าหมอง ให้บริสุทธิ์ผุดผ่องสนองพระเดชพระคุณพระพุทธเจ้า อันได้ทรงฝึกพุมไฟเฝ้าผากฝั่งตั้งพระศาสนาไว้ เป็นของบริสุทธิ์สำหรับพุทธเวไนย พุทธสาวก พุทธมามกะ พุทธบาท พุทธบิดามารดา แห่งพระพุทธเจ้า จะได้ตรัสไปข้างหน้าในอนาคตกาล นิกรชนจะได้ชวนช่วยกันรักษาศีลบำเพ็ญทาน ทำแต่การบุญ ผู้สละ ผู้บริจาคจะได้เป็นทุนเป็นเสบียงทางผลที่ทำได้จะมีได้ระเหิดเรีกร้างจางจืดซีดเชื้อ หรือยากจนแค้นเต็มเชียว เป็นไปในภายหน้า จะได้ทวีมีศรัทธากล้าปัญญาแหลมหลักอัครภูมิ วิจารณ์จะเกิดมฤตยูจิตกัมมตาญาณหยั่งรู้หยั่งเห็นพระอริยสังฆธรรม จะได้นำตนให้ข้ามพ้นจากวัฏฏะสงสารได้ก็ต้องอาศัยกุศลวัตรภูมิ ภูมิรัฐ ภูมิปฏิบัติในปัจจุบันชาตินี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สำเร็จความสุขความดี ความงาม ตามวาสนาบารมีในกาลภายภาคหน้า เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ชะโลชะลอ หล่อศรัทธาปลัสนา ของพระพุทธานุศาสนิกชนไว้ใหญ่ อေးโห่ ตั้งพระไว้จะได้ระลึกนึกถึงพระพุทธโธได้ง่ายๆ ต่างคนต่างจะได้ไหว่นมัสการบูชาทุกวันทุกเวลารাত্রีปีไป จะได้สมดังพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเทศนาสั่งสอนไว้แก่พระสารีบุตรอุตตองศ์สาวกว่า "อะติตัง นานวา คะเมยยะ นปปะปฏิกิงเข อะนาคะตัง ยะตะตีตัมปะทีนัตถัง อปัตตัญจะ อะนาคะตัง ปัจจุปปันนัญจะ โย ธัมมัง ตตถะ ตตถะ วิปัสสะติ อะสังหิรัง อะสังกุปปิง ตัง วิทธา มะนุพฺพุระเย อชฺชเวระ กิจจะมาตปิง โโก ชัญญา มะระณัง สุเว นะ ทิโน สังคะรันเตนะ มะทาเสเนนะ มัจจุณา เอวัง วิทริมาตาปิง อะโหรัตตะมะตันทิตัง ตังเว ภัทเทกะรัตโตติ สันโตอาจิกขะเต มุนีติ" แปลความตามพระคาถาทั้ง ๔ คาถานี้ว่า บุคคลไม่พึงตามไปถึงเหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว บุคคลไม่พึงหวังจำเพาะเหตุผลข้างหน้าอันยังไม่มาถึง บุคคลโดยอ้อมเห็นชัดเห็นแน่แท้ ธรรมะคือ

คุณงามความดีในปัจจุบันทันตาแล้ว ย่อมทำประโยชน์ในเหตุการณ์นั้นๆ เกิด อะสังหิรัง อะสังกุปปัง ไม่พึงย่อหย่อน ไม่พึงคืนคลายเกี่ยวจรรณาทิงจำเพาะเจาะจงผลประโยชน์นั้นๆ ให้เจริญตามๆ เป็นลำดับไป พึงทำกิจการงานของตนให้เสร็จสุขสำเร็จเสียในวันนี้ จะเฉื่อยชาราช้อละทิ้งกิจการงานให้ยาวนานนั้นไม่ได้ โภชัญญามะระณังสุเว ใครเล่าจะพึงรู้ว่าความตายจะมาถึงในวันพรุ่งนี้ นะทีโนสังคะรินเตนะ มะหาเสเนนะมังจุนา ความผิดเพี้ยนผ่อนผันของเราทั้งหลายไม่มีต่อด้วยความตายอันมีเสนาใหญ่ นั้น คนผู้เห็นภัยมฤตยูราชตามกระชั้นแล้ว ไม่ควรทุเลาวันประกันพรุ่ง ว่าพรุ่งนี้เถอะ มะเรื่องเถอะ เราจึงจะกระทำไม่พึงย่อหย่อนเกี่ยวจรรณาทิงอย่างนี้ จะรีบร้อนกระทำเสียให้แล้วจึงอยู่ทำไปทั้งกลางวันและกลางคืน ดังเวภัทเทภะรัตโตติ สันโตอาจิกขะเตมุณี นักปราชญ์ผู้รู้ผู้สงบระงับแล้ว ท่านกล่าวบอกว่า บุคคลผู้หมั่นเพียรกระทำนั้น ว่าเป็นบุคคลมีราตรีเดียวเจริญด้วยประการดังนี้

ถ้าจะอธิบายตามความในพระธรรมเทศนาในพระคาถาที่แปลมาแล้วนี้ ให้เข้าใจตามภาษาชาวบ้าน ต้องอธิบายดังนี้ว่า คำหรือเรื่องหรือสิ่งหรือเหตุการณ์ก็ตาม ถ้ามันล่วงเลยไปเสียแล้ว มันสายไปเสียแล้ว มันบ้ายไปเสียแล้ว เรียกว่าอดีต ล่วงไปแล้ว อย่าให้ไปตามคิดตามหาถึงมัน จะทำความเสียใจให้ ท่านจึงสอนไม่ให้ตามคิดสุภษิตก็ว่าไว้ว่า อย่าพินสอยหาตะเข็บให้เจ็บใจ อย่าตามคิดถึงมัน ทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้เสียและดีกว่า ถึงเรื่องราวเหตุผลข้างหน้า หรือมีคนมีผู้กล่าวมาสื่อถึงเหตุผลข้างหน้าว่าเมื่อนั้นเมื่อนั้น จะให้มัน จะให้มันทำมันทำมันให้กล่าวอย่างนี้เรียกว่าอนาคตเหตุ ท่านว่าอย่าพินิจจางง อย่าหวังใจ อย่าวางใจในการข้างหน้า จะเสียใจอีก จะเหน้อยเปล่าด้วย เพราะไม่จริงดังว่า สุภษิตก็ว่าไม่เห็นน้ำคัตถะบอก ไม่เห็นกระรอกโง่งกระสุนหน้าไม้ สายกระสุนจะล่า ค้ายกระสุนจะอ่อน คนเราถ้าเชื่อการข้างหน้า ทำไปเพราะหวังและสำคัญมั่นหมายมุ่งหมายว่าจริงใจ ถ้าไปถูกหลอกถูกล่อเข้าจะเสียใจ แท้งใจอ่อนใจ เหน้อยเปล่า เหตุนี้ท่านจึงสอนว่า อย่าหวังการข้างหน้าในปัจจุบันชั่ววันหนึ่งๆ นี้แหละควรพึงกระทำให้เป็นผลประโยชน์ไว้สำหรับเกื้อกูลตน ทำบุญทำกุศลไว้สำหรับตนประจำตัวไว้สม่ำเสมอทุกวัน ทุกเวลา ถึงโดยว่าข้างหน้า ภพหน้า โลกหน้าจะมีหรือไม่มีเรากี่ไม่วิตก เพราะเราไม่ทำความผิด ความชั่ว ความบาปไว้ เราไม่เศร้าไม่หมอง เมื่อเราทำตนให้บริสุทธิ์ เรารับจ้างเขาทำงาน ทำตนให้มีคนรักคนนับหน้าถือนาม เรากี่ไม่หวาดไม่ไหวต่อการขัดสน เรารับทำให้เขาแล้วตามกำหนด เจ้างานก็ต้องให้ค่าจ้างรางวัลเราตามสัญญา ถ้าเราจะขอรับเงินค่าจ้างล่วงหน้า นายจ้างก็ไม่รังเกียจหยิบให้เราทันทีทำงาน เพราะนายจ้างเชื่อว่าเราหมั่นทำงานของท่านจริงไม่ย่อหย่อนผ่อนผันคัตถัน ถ้าว่าเป็นงานของเราเอง รีบทำให้แล้วไม่ผิดเพี้ยนเปลี่ยนเวลา ก็ยังได้ผลความเจริญ เมื่อการงานเงินของเราพอดี พอแล้ว พอกิน พอใช้ เรากี่มีโอกาสมีช่องที่จะแสวงหาคุณงามความดี ทำบุญทำกุศล สวดมนต์ไหว้พระได้ตามสบายใจ เมื่อเราสบายใจไม่มีราศีความขัดข้องหมองใจ ไม่เศร้าหมองใจแล้ว เรากี่ยังมีสง่าราศีดีขึ้น เป็นที่ชื่นตาของผู้ที่เราจะไปสู่มาทา ผู้รับก็ไม่กินแค้นรังเกียจรำคาญ เพราะตนของเราบริสุทธิ์ ไม่รบกวนหยิบยืมให้เจ้าของบ้านรำคาญใจ ทำได้ดังนี้แหละจึงตรงต่อพุทธศาสนา ตรงกับคำในภัทเทภะรัตตคาถาว่า ดังเว ภัทเทภะรัตโตติ ว่าคนทำตนให้เป็นที่พักของตนได้ ดังสำแดงมาจึงมีนามกล่าวว่า ผู้นั้นมีราตรี คินเดียวเจริญ.

ตอนที่ ๑๒

ถ้าเป็นบรรพชิตแล้ว ก็จงทำให้เจริญ คืออย่าเกียจอย่าคร้าน การเล่าการเรียน การประพฤติ การปฏิบัติ การสงเคราะห์ตระกูล ชอบด้วยธรรมวินัย อย่าประทุษร้ายตระกูลให้ผิดต่อธรรมวินัย ให้ชอบด้วยพระราชกฤษฎีกา กฎหมายบ้านเมืองท่าน สำหรับวันหนึ่งๆ แล้ว ก็อาจได้รับความยอเยี่ยงนับถือลือชา มีสักการะสัมมานะเสมอไปตามสมควร พระมหามุนีก็ทรงชี้ชวนให้นิยมชมว่า ตังเว ภัทเทกะรัตโต ว่าท่านผู้นั้น มีราตรีเดียวเจริญ บุคคลใด ถ้าถูกพระอรียเจ้าผู้เป็นอรียนักปราชญ์สรรเสริญแล้ว ก็หวังเถาะว่า คงมีแต่ความสุข ความเจริญทุกวันทุกเวลา ทาความทูลเชื่อมบมิได้ ถ้ายังเป็นผู้เข้าใกล้ไหว้กราบ นมัสการบูชาสักการะ เชื่อมั่นถ้อมั่นในสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ได้ช่วยกันพร้อมใจกัน นมัสการสักการบูชาพระโตของสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) สร้างไว้เป็นฐานเช่นนี้ ผู้บูชาสักการะนมัสการ ก็ได้ชื่อว่ากตัญญูกตเวทีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน เหตุว่าพระพุทธร่องค์ทรงตรัสกำกับกับพระอานนท์เถระเจ้าไว้ว่า ผู้ใดเลื่อมใสประสาทะศรัทธา ไคร่บูชาพระตถาคตด้วยความซื่อสัตย์ กตเวที "ปะฎิมาโพธิรุกขาอุปาจะชินะธาคุโย จะตุราสีติสะทสสะธัมมกัชนธาสุเทสิตา" ให้บุคคลนั้นบูชาสักการะนอบน้อม พร้อมด้วยกาย วาจา ใจ ให้ลึกซึ้ง แล้วบูชาซึ่งปฏิมากร ๑ ไม้พระมหาโพธิ์ที่นิ่งตรัสรู้ ๑ พระสลูปะเจดีย์ที่บรรจุเครื่องพุทธโภคและอุเทศเจดีย์ที่ทำเทียมไว้ ซึ่งพระสารีริกธาตุของพระศาสดา คือกระดูกของพระพุทธเจ้า ๑ พระคัมภีร์ที่บรรจุพระธรรมชั้นธิ์ แปดหมื่นสี่พันพระธรรมชั้นธิ์ ๑ วัตถุทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นที่สมควรสักการบูชาของผู้ที่มุ่งหมายนับถือ เป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ ทานมัย ๑ ศีลมัย ๑ ภาวนามัย ๑ ทิฏฐุมัย ๑ อปัจจายนมัย ๑ ไวยาวัจจมัย ๑ เทศนามัย ๑ ปัตติทานมัย ๑ ปุญญัตตานโมทนามัย ๑ สะวนมัย ๑ ทั้ง ๑๐ ประการนี้ บังเกิดเป็นที่ตั้งของบุคคลผู้ให้วันบเคารพบูชา เมื่อทำเข้า บูชาเข้า ฟังเข้า แสดงเข้า ขวนชวยเข้า อ่อนน้อมเข้า ให้ทานเข้า ภาวนาเข้า เห็นตรงเข้า เพราะอาศัยเหตุที่พระเกษไชโยนี้ ก็เป็นบุญล้ำเลิศประเสริฐวิเศษ เห็นทันตาทันใจก็มี ปราภฏเป็นหลายคนมาแล้ว ถ้าได้สร้างเรื่องราวประวัติของสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ให้เรื่องนี้ไว้สำหรับเป็นความรู้ ไว้สำหรับบ้านเรือน สืบบุตรหลานเหลนหลนไปอีกก็ได้ชื่อว่า กตัญญูรู้พระคุณพระพุฒาจารย์ (โต) เหมือนได้นั่งใกล้สมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ได้บุญเพราะสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ได้สุขสวัสดิมงคลเพราะสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ได้สติบรับฟังเพราะสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ได้รู้จักศาสนาแน่นอน เพราะสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) เหตุนี้ ควรแล้วที่สาธุชนทั้งปวง จะช่วยกันสร้างประวัติเรื่องของสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ไว้เชิดชูเฉลิมพระเกียรติคุณของท่าน เพราะสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) องค์โน้น เป็นพระควรอัศจรรย์ ควรรู้ควรฟัง จรรยา อาการ กิริยา ท่าทาง พุด เจรจาโต้ตอบ ปฏิบัติ ก่อสร้าง แปลกๆ ประหลาดกว่าพระสงฆ์องค์อื่นๆ เทียมหรือเหมือนหรือยิ่งด้วยวุฒิปาฏิหาริย์ต่างๆ ไม่ใคร่จะมีใครรู้จักทั่วแผ่นดินเหมือนสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ไม่ใคร่จะเคยได้ยินเป็นแต่ธรรมดาเรียบๆ ก็พอมิบ้าง

ถ้าท่านได้ช่วยกันสร้างเรื่องประวัติของสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ไว้อ่านรู้ดูฟัง สำหรับบ้านเรือน และคู่มือหนังสือของท่านแล้ว ท่านจะมีอันสงส์ ทำให้ท่านฟ่องแผ้วพันราศี จะมีแต่ทางสุขสวัสดิ เท่ากับมียันต์ชื่อว่ามงามงคล จะกำจัดอุปัทวันตรายแลภัยจัญไรเป็นต้น ไม่มีมายยี่ปีทาท่านได้เลย สมด้วยพระบารมีท่านรำพันเฉลยไว้ว่า "สัพพิเราะวะสมาเสถะ สัพพิภุพเพละสันทวิง สะตังธัมมะ ภิญญาเย สัพพะทุกขาปะมุจจติ" ดังนี้ มีความว่า ให้บุคคลฟังนั่งใกล้ด้วยสัพปุรุษคนดีพร้อม ๑ ให้บุคคลฟังทำความคุ้นเคยรักใคร่ไต่ถามสนทนาด้วยท่านผู้เป็นสัพปุรุษคนดี ๑ ได้ฟังคำชี้แจงของสัพปุรุษอย่างแน่นอนก็จะรู้เท่ารู้ธรรมของสัพปุรุษคนดีพร้อม ย่อมพันทุกขียากลำบากทั้งปวง

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์กรโน้น ท่านเป็นสัปบุรุษเที่ยงแท้ผู้หนึ่ง เพราะตั้งแต่ต้นจนปลาย ท่านมิได้เบียดเบียนและเบียดเบียนผู้อื่น ให้ความทุกข์ยากลำบากเลยแม้สักคนเดียวตั้งแต่เกิดมาเห็นโลกจนตลอดวันมรณภาพ จนถึงปัจจุบันเดี๋ยวนี้ ก็ยังมีพระโตตั้งไว้ให้เป็นที่ไหว้บูชา แก่บรรดาพุทธศาสนิกชนคนทุกชั้นได้รำพันนับถือไม่รู้วาย ควรที่ท่านทายกทั้งหลายจงพร้อมกันสร้างหนังสือประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นไว้คนละเล่มเทอญ.

ฉบับที่กประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฉบับของมหาอำมาตย์ตรีพระยาทิพโกษา ซึ่งเป็นฉบับที่รวบรวมโดย ม.ล.พระมหาสว่ง เสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา ได้รวบรวมขึ้นปี พ.ศ.๒๔๗๓ ตามคำโคลงตอนท้ายดังนี้

ประวัติคัดย่อ คำขาน

สมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ็ดไว้

โต, นามชื่อเดิมจาร จาริก เรื่องมี

เชิญอ่านเชิญฟังให้ ท่องแท้แปลความฯ

ลงมือที่สิบห้า กรกฎ

วันที่สามกัณฑ์หมด แต่งแก้

พ.ศ. ล่วงกำหนด สองสี่ เจ็ดตรี

เดือนหนึ่งมีเศษแท้ สิบเก้าวันตรงฯ

ได้จัดพิมพ์ขึ้นตามข้อความเดิมในต้นฉบับทุกประการ โดยมีได้แก้ไขในเรื่องศักราช วัน เดือน ปี เลย ขอท่านผู้อ่านจงพิจารณาเห็นว่าเปรียบเทียบและตัดสินความถูกต้องเหมาะสมเอาด้วยตนเองต่อไปเทอญ.

ชาติภูมิ

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี นามเดิมว่า "โต" กล่าวกันว่าเมื่อเป็นเด็ก รูปร่างท่านแบบบาง ผู้ใหญ่จึงตั้งชื่อให้ตรงกันข้าม (ข่มนาม) ว่า "โต" นามฉายาว่า "พุทธมรังสี" เกิดในรัชกาล ที่ ๑ สร้างกรุงรัตนโกสินทร์ได้แล้ว ๗ ปี ณ บ้านตำบลไถ่จัน (ท่าหลวง) อำเภอท่าเรือ จังหวัด พระนครศรีอยุธยา เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๑๕๐ เวลาพระบิณฑบาต ตรง กับวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ.๒๓๓๑

มีผู้รู้ตำราโหราศาสตร์ได้ผูกดวงชาตาของท่านไว้ดังนี้ (ในหนังสือ "ประวัติขรัวโต" ของพระยาทิพโกษา กล่าว ว่า ดวงชะตาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (ผู้สร้างพระ กริ่งปวเรศ) ทรงคำนวณถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ด้วยมีพระประสงค์จะทรงทราบว่ามีอายุตั้งแต่ ๘๐ ปี ขึ้นไปจะมีดวงชะตาเป็นอย่างไร แล้วพระราชทานไปยังสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ ซึ่งได้ประทานให้แก่ พระยาทิพโกษา ลอกคัดเก็บรักษาไว้อีกต่อหนึ่ง ดวงชะตาของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ที่ว่านี้ลักษณะดิถีราศีใดหา ทราบไม่ แต่ได้ค้นพบในที่อื่นอยู่ในหอพระสมุดแห่งชาติ ปรากฏว่าโหราวงลักษณ์ไว้ในราศีเมษ แต่พบในที่อื่นอยู่ ในราศีพฤษภ. (มหาเฮง วัดกัลยาณ์)

สำหรับดวงที่ท่านเห็นอยู่นี้ ผูกขึ้นจากข้อมูลการเกิดข้างต้น เพียงแต่ลงตำแหน่งดาวเพิ่มขึ้นจากเดิม ๓ ดวง คือ เนปจูน (น) พลูโต (พ) และแคคัส (บ) โดยได้วงลักษณ์ไว้ที่ราศีพฤษภ เนื่องจากช่วงเวลาพระบิณฑบาต กว่าจะออกจากวัดตอนหกโมงเช้า พายเรือมากกว่าจะถึงบ้านโยม ก็คงใช้เวลาอย่างน้อยเป็นชั่วโมง เพราะต้องรับ บาตรเรื่อยมา เวลาที่ลงไว้ เมื่อวงลักษณ์ และเทียบกับอดีตชีวิตประวัติ ตลอดจนอุปนิสัยของท่านแล้ว เชื่อว่า ถูกต้อง ตรงกับความเป็นจริง มากกว่าที่จะอยู่ในราศีเมษ (อ.เล็ก พลูโต)

วงศ์สกุล

วงศ์สกุลของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ กล่าวกันว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นพระราชโอรส ในพระองค์พระบาทพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และตลอดจนชั้นสามัญชนทั่วไป ก็เข้าใจกันว่าเป็นเช่นนั้น แต่เรื่องนี้ไม่เป็นที่ กระจางแจ้งจึงไม่ขอยืนยัน มารดาชื่อเกสร (ธิดานายชัย) เดิมเป็นชาวบ้านตำบลท่าอิฐ อำเภอท่าโพธิ์ ต่อมาใน สมัยหนึ่งการท่านาไม่ได้ผลพระฝนแล้งมาหลายปี จึงย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ ณ บ้านไถ่จัน (ท่าหลวง) อำเภอ ท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา แต่อย่างน้อยที่สุดท่านต้องเป็นเชื้อพระวงศ์ในราชวงศ์จักรี ความปรากฏใน จดหมายเหตุบัญชีน้ำฝน ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เล่ม ๓ หน้า ๔๔ ว่า "วันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ (ต้น) ปีวอก จุล. ๑๒๓๔ เวลา ๒ ยาม สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึง "ซีพิทักษ์..." ดังนี้ส่อให้เห็นว่าท่านต้องเป็นเชื้อพระราชวงศ์ กล่าวกันว่าเมื่อท่านเกิดแล้ว ขณะที่ท่านยังเป็นทารกนอนบะ มารดาพาท่านไปพักอยู่ที่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง พอท่านสอนเดินได้ มารดาก็พาท่านมาอยู่ ณ บ้าน ตำบลบางขุนพรหม จังหวัดพระนครสืบมา (ในกาลหลังท่านจึงได้สร้างพระพุทธรูปใหญ่ไว้ ณ ตำบลทั้งสามเป็น อนุสรณ์)

อุปสมบทและการศึกษา

ปรากฏว่าเมื่อเยาว์วัย ท่านได้รับการศึกษาอักษรสมัยในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก (เจ้าคุณอรัญญิกเป็นชาวเวียงจันทน์ เป็นผู้มีความรู้เชี่ยวชาญในวิปัสสนาธุระ มีคนนับถือมาก นามเดิมของท่านเข้าใจว่าชื่อแก้ว)

วัดอินทรวihar (วัดนี้เป็นวัดโบราณ ใครสร้างไม่ปรากฏที่กล่าวในหนังสือ เรื่องตั้งพระราชอาคณະผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นผู้สร้างนั้น เห็นจะหมายความว่า ท่านได้ปฏิสังขรณ์เป็นครั้งแรก เดิมเรียกว่า "วัดบางขุนพรหมนอก" ต่อมาพระองค์เจ้าอินทวงศ์ในกรมพระราชวังบวร รัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์แล้วเปลี่ยนชื่อเป็นวัดอินทรากรม ภายหลัง (ในรัชกาลที่ ๖) ทางกรมพระสงฆ์ พิจารณาเห็นว่านามพ้องกับวัดอินทรากรม (วัดบางยี่เรือใต้) คลองบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี จึงเปลี่ยนนามใหม่ว่า "วัดอินทรวihar" ปรากฏสืบมาจนทุกวันนี้

ครั้นอายุ ๑๒ ปี ในปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๓ ได้บรรพชาเป็นสามเณร (จะบรรพชาที่วัดสังเวชนิคม หรือวัดอินทรวihar ไม่ทราบแน่ แต่สันนิษฐานว่าจะบรรพชาที่วัดอินทรวihar ด้วยเป็นสำนักที่ท่านเคยอยู่และศึกษาอักษรสมัยมาแต่แรก) เจ้าคุณบวรวิริยเถร (อยู่) เจ้าอาวาสวัดสังเวชนิคมาราม (เวลานั้นเรียกว่าวัดบางลำพูบน) จังหวัดพระนคร เป็นอุปัชฌาย์ ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ ได้ย้ายสำนักมาอยู่วัดระฆังฯ เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป

ในตอนเช้าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ จะย้ายมาอยู่วัดระฆังฯ นั้นมีเรื่องเล่าว่า คืนวันหนึ่งพระอาจารย์ (เห็นจะเป็นสมเด็จฯพระพุทโธเมธาจารย์ (นาค) เปรียญเอก) นอนหลับฝันไปว่ามีช้างเผือกเชือกหนึ่งเข้ามากินหนังสือพระไตรปิฎกในตู้ของท่านจนหมดสิ้น แล้วตกใจตื่น ท่านได้พิจารณาลักษณะการที่ฝันเห็นว่า "ชะรอยจะมีคนนำเด็กมาฝากเป็นศิษย์ และเด็กนั้นต้องกอบไปด้วยสติปัญญาอันสูงส่ง ต่อไปจะเป็นผู้ทรงคุณเป็นอย่างวิเศษผู้หนึ่ง" ครั้นรุ่งเช้าท่านจึงสั่งพระและเถรว่า วันนี้ถ้ามีใครนำเด็กมา ขอให้รอพบท่านให้จงได้ เผอิญในวันนั้นเจ้าคุณอรัญญิกได้พาสามเณรโตมาถวายเป็นศิษย์ศึกษาพระปริยัติธรรม พระอาจารย์นั้นก็ยินดีรับไว้ ด้วยพิเคราะห์เห็นพฤติการณ์เป็นจริงตามความฝัน

ในสมัยที่เป็นสามเณร ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงโปรดปรานมากทรงรับไว้ในราชูปถัมภ์ถึงกับได้พระราชทานเรือกราบกันยาหลังคากระแฉ่งให้ท่านไว้ใช้ในกิจการส่วนตัว (ความปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ว่า "พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๓ ที่นั่งก็ทรงเรือกราบกันยาหลังคากระแฉ่งอย่างพระองค์เจ้า ไม่คาดสีเหมือนเรือเจ้าฟ้า นี้แสดงให้เห็นว่า เรือกราบกันยาหลังคากระแฉ่งเป็นเรือเฉพาะพระองค์เจ้าทรง) แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ก็ทรงพระเมตตา ครั้นอายุครบอุปสมบทเมื่อปีเถาะ จุล ๑๑๖๙ (พ.ศ. ๒๓๕๐) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้บวชเป็นนาคหลวง ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นอุปัชฌาย์ (วัดนี้เดิมชื่อว่า วัดสลัก สมเด็จพระอนุชาธิราช (ในรัชกาลที่ ๑) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงปฏิสังขรณ์โดยให้สร้างพระอุโบสถ พระวิหาร และสร้างเจดีย์เล็กๆ บรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ก่อนพระระเบียงรอบ และสร้างกุฎีตึก ๓ หลัง พระราชทานพระวันรัตเจ้าอาวาส และสร้างกุฎีเครื่องไม้ฝา

กระดานเป็นเสนาสนะ พอแก่พระสงฆ์ทั้งอาราม แล้วสร้างกำแพงล้อมรอบพระอารามด้วย ครั้นเมื่อทรงปฏิสังขรณ์แล้ว จึงพระราชทานนามใหม่ว่า วัดนิพพานาราม

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงเปลี่ยนนามเสียใหม่ว่า วัดศรีสรรเพชญ์ ครั้นต่อมาอีกทรงพระราชดำริเห็นว่าวัดมหาธาตุยังไม่มี และที่วัดมหาธาตุเป็นที่อยู่ของสมเด็จพระสังฆราชแล้ว และครองอยู่ที่วัดนี้ (คนละองค์กับสมเด็จพระสังฆราชโก่งเถื่อน แต่ชื่อสกุลเหมือนกัน) จึงเปลี่ยนชื่อวัดเป็นมหาธาตุฯ ตามตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชมาจนทุกวันนี้ อนึ่งสมเด็จพระสังฆราช (สุก) พระองค์นี้เป็นพระฝ่ายคันถธุระ และเป็นอุปัชฌาย์ เจ้าพระคุณสมเด็จพระฯ ตลอดจนการสั่งสอนพระปริยัติธรรมด้วย)

เรื่องประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จพระฯ อันเนื่องด้วยการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น ได้ฟังผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันว่า ท่านได้เล่าเรียนในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (นาค) เปรียญเอก วัดระฆัง เป็นพื้น และได้เล่าเรียนต่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุบ้าง นอกจากนี้จะได้เล่าเรียนที่ใดอีกบ้างหาทราบไม่ เล่าว่าเมื่อนักเรียนท่านมักได้รับคำชมเชยจากครูบาอาจารย์เสมอว่ามีความทรงจำดี ทั้งมีปฏิภาณอันยอดเยี่ยม ดังมีเรื่องเล่าขานกันว่าเมื่อท่านเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระสังฆราชนั้น ก่อนจะเรียนท่านกำหนดว่า วันนี้ท่านจะเรียนตั้งแต่นี้ถึงนั้น ครั้นถึงเวลาเรียนท่านก็เปิดหนังสือออกแปลตลอด ตามที่กำหนดไว้ ท่านทำดังนี้เสมอ จนสมเด็จพระสังฆราชรับสั่งว่า "ขรัวโตเขามาแปลหนังสือให้ฟัง เขาไม่ได้มาเรียนหนังสือกับฉันดอก"

ยังมีข้อน่าประหลาดอีกอย่างหนึ่ง ที่ท่านเรียนรู้ปริยัติธรรมแต่ไม่เข้าแปลหนังสือเป็นเปรียญ (ในสมัยก่อนนั้น การสอบพระปริยัติธรรมไม่ได้ออกเป็นข้อสอบเหมือนทุกวันนี้ การสอบในครั้งนั้นต้องสอบพระปริยัติธรรมต่อพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระสังฆราช (สุก) ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นการสอบด้วยปากเปล่า สุดแต่ผู้เป็นประธานกรรมการ และกรรมการจะสอบถามอย่างไร ต้องตอบให้ได้ ถ้าตอบไม่ได้ก็หมายความว่าตกเพียงแค่นั้น) และแปลยิ่งกว่านั้นก็คือ มีผู้เรียกท่านว่ามหาโตมาตั้งแต่แรกบวช (ปรากฏในบัญชีรายนามพระสงฆ์พระราชทานฉันทบัตรราย ๑๐๐ ในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา รัชกาลที่ ๓ วันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ แต่ไม่ลงปี มีนามเจ้าพระคุณสมเด็จพระฯ เขียนว่า "มหาโต เปรียญเอก บางแห่งว่ามหาโต เปรียญ ๔ ประโยคแรก) แต่บางคนเรียกว่า "ขรัวโต"

ทั้งนี้เพราะเห็นว่าท่านมักชอบทำอะไรแปลกๆ ไม่ซ้ำแบบใคร นี่เป็นเรื่องธรรมดาของอัจฉริยบุคคล ซึ่งตามปรกติคนส่วนมากไม่ค่อยเข้าใจในอัจฉริยภาพอันมีความหมายสูง อัจฉริยบุคคลแทบทุกท่านเมื่อยังมีชีวิตอยู่มักจะมีผู้เข้าใจว่าบ้าเสมอ มีมติอยู่ข้อหนึ่งว่า " อัจฉริยบุคคลและคนบ้านนั้นอยู่ห่างกันเพียงก้าวเดียว" ว่าถึงความรอบรู้พระปริยัติธรรม ปรากฏว่าท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระฯ เป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก มีชื่อทั้งเป็นผู้เรียนก็เรียนเก่งกว่าใคร เป็นครูก็สอนได้ดีเยี่ยม มีลูกศิษย์ลูกหามากมาย ศิษย์ที่เป็นเปรียญเอกและทรงสมณศักดิ์สูงคือหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (ทัต) วัดพระเชตุพน

ต่อไปจะกล่าวถึงการศึกษาวีปัสสนาธุระของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก่อนจะกล่าวในเรื่องนี้จำเป็นต้องอธิบายถึงเรื่อง
วีปัสสนาธุระก่อน

การเรียน "วีปัสสนาธุระ" นั้น คือเรียนวิธีที่จะชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส (การเรียน "คัมภ
ธุระ" หรือเรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า "พระปริยัติธรรม" คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าด้วยพยายามอ่าน
พระไตรปิฎกให้รอบรู้ในพระธรรมวินัย แต่การเรียนคัมภธุระนั้นต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามค
ก่อน ต่อเมื่อรู้ภาษามคแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้) ผู้ที่บวชพรรษาเดียวไม่มีเวลาพอที่จะเรียนคัมภ
ธุระ จึงมักเรียนวีปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามค และถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า
ถ้าเรียนวีปัสสนาธุระชำนาญแล้วอาจจะทรงวิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่น ตลอดจนวิชาพิชัย
สงคราม เพราะฉะนั้นผู้ซึ่งบวชแต่พรรษาเดียว จึงมักศึกษาวีปัสสนาธุระเป็นประเพณี มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา
ถึงสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวหรือหลายพรรษาก็นิยมศึกษาวีปัสสนาธุระกันแพร่หลาย
(หนังสือ "ความทรงจำ" พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า "เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
หล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวีปัสสนาธุระ
เพราะฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึง
โปรดให้ทำตามเยี่ยงอย่าง ครั้นพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไป
ประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุ ทำอุปัชฌาย์วัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษาวีปัสสนาธุระ ณ วัด
ถมอราย ซึ่งพระราชทานนามว่า "วัดราชาธิวาส" เมื่อรัชกาลที่ ๔) ว่าโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ การศึกษา
วีปัสสนาธุระเจริญรุ่งเรือง ด้วยว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทำนุบำรุงวิทยาประเภทนี้ โดย
โปรดให้อารธนาพระภิกษุที่ทรงคุณวุฒิ ในทางวีปัสสนาธุระ ทั้งในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ มารับ
พระราชทานบาตร ไตรจีวร กลด และบริวารอันควรแก่สมณะฝ่ายอรัญวาสี แล้วทรงแต่งตั้งเป็น พระอาจารย์
บอกพระกัมมัฏฐานแก่พระสงฆ์สามเณรและคฤหัสถ์ (ความพิสดารปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ปี
มะเส็งตรีศก จุลศักราช ๑๑๘๓ (พ.ศ. ๒๓๖๔ เลขที่ ๗)

การศึกษาวีปัสสนาธุระและมายาศาสตร์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้น สันนิษฐานว่าท่านจะได้เล่าเรียนในหลาย
สำนัก ด้วยในสมัยนั้น (โดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒) การศึกษาวีปัสสนาธุระเจริญแพร่หลายนัก มีครูอาจารย์ผู้ทรง
เกียรติคุณอยู่มากดังกล่าแล้ว แต่ที่ทราบเป็นแน่นอนนั้นว่า ในชั้นเดิมท่านได้เล่าเรียนในสำนักเจ้าคุณอรัญญิก
(แก้ว) วัดอินทรวินัยและในสำนักเจ้าคุณบวรวิริยะเถระ (อยู่) วัดสังเวชวิศยาราม และดูเหมือนจะได้เล่าเรียน
จนมีความรู้เชี่ยวชาญแต่เมื่อยังเป็นสามเณร ด้วยปรากฏว่า เมื่อเป็นสามเณรนั้นครั้งหนึ่งท่านได้เอาปูนเต้าเล็ก
ไปถวายเจ้าคุณบวรฯ ๑ เต้า กับถวายพระในวัดนั้นองค์ละ ๑ เต้า เวลานั้นไม่มีใครสนใจ มีพระองค์หนึ่งเก็บปูน
นั้นไว้ แล้วปั้นเป็นลูกกลมๆ สัก ๓-๔ ลูก ภายหลังกลายเป็นลูกอมศักดิ์สิทธิ์เลื่องลือกันขึ้นดังนี้ ต่อมาใน
ภายหลัง ได้เข้าศึกษามายาศาสตร์ต่อที่สำนักพระอาจารย์แสง จังหวัดลพบุรีอีกองค์หนึ่ง (พระราชนิพนธ์สมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในคราวเสด็จประพาสสมณชลอยุธยาเมื่อปีชลา พ.ศ. ๒๔๒๑
ความตอนหนึ่งว่า "ขรัวแสง คนทั้งปวงนับถือกันว่าเป็นผู้มีวิชา เดิมตั้งแต่เมืองลพบุรีเข้าลงไปเพลที่กรุงเทพฯ
ได้ เป็นคนกว้างขวาง เจ้านายขุนนางรู้จักหมด ได้สร้างพระเจดีย์สูงไว้องค์หนึ่งที่วัดมณีชลขันธ์ (คือวัดเกาะ ซึ่ง
เจ้าพระยามรราช (เฉย) ต้นสกุล ยมาภัย สร้าง) ตัวไม่ได้อยู่ที่วัดนี้ หน้าเข้าพรรษาไปจำพรรษาอยู่ที่วัดอื่น ถ้า

ถึงออกพรรษาแล้วมาปลูกโรงอุโบสถพระเจดีย์ ๒ องค์นี้ ซึ่งก่อเองคนเดียวไม่ยอมให้คนอื่นช่วย ราษฎรที่นับถือพากันช่วยเรียโรอิฐปูน และพระเจดีย์องค์นี้เจ้าของจะทำแล้วเสร็จตลอดไป หรือจะทิ้งผู้อื่นช่วย เมื่อตายแล้วไม่ได้ถามดู ของเธอก็สูงที่อยู่.....)

พระอาจารย์องค์สำคัญที่สุดของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช "ไก่อื่อน" (สุก) สมเด็จพระสังฆราช (สุก) พระองค์นี้ เดิมอยู่วัดท่าหอย ริมคลองคูจาม ในแขวงจังหวัดพระนครศรีอยุธยา (คูพระราชพงศาเวศการกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑) เมื่อรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงอาราธนาแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่พระญาณสังวร ด้วยทรงเห็นว่าเป็นผู้มีชื่อเสียงในทางวิปัสสนาธุระเป็นที่นับถือของชนทั้งหลาย ถึงกับกล่าวกันว่า ทรงไว้ซึ่งเมตตาพรหมวิหารแก่กล้าถึงกับสามารถเลี้ยงไก่อื่อนให้เชื่องได้เหมือนไก่อัน ทานเองเดียวกับที่สรรเสริญพระสุวรรณสามโพธิสัตว์ในเรื่องชาดก ต่อมาได้รับการแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อ พ.ศ.๒๓๖๓ คนทั้งหลายจึงพากันถวายพระฉายานามว่า "พระสังฆราชไก่อื่อน" และได้เสด็จมาประทับ ณ วัดมหาธาตุเพียง ๑ ปีก็สิ้นพระชนม์ ทรงพระชันษาได้ ๙๐ เมื่อถวายพระเพลิงศพแล้ว โปรดฯ ให้ปั้นรูปบรรจุอัฐิไว้ในกุฏิหลังหนึ่ง ด้านหน้าพระอุโบสถ

อนึ่ง ในตอนที่ถูกอาราธนามาจากวัดท่าหอยนั้น ท่านขออยู่วัดอรุณฯ จึงโปรดให้อยู่วัดพลับ แล้วสร้างพระอารามหลวงเพิ่มเติมออกมาอีก และเจ้านายที่ทรงผนวชในรัชกาลที่ ๑ นั้น ต้องไปศึกษาวิปัสสนาธุระในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (ขณะที่ทรงเป็นพระญาณสังวร) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กิติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ กิติ ตลอดจนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ กิติ ล้วนเคยศึกษาวิปัสสนาธุระมาจากสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ทั้งนี้ อัจฉริยภาพในการสร้างพระสมเด็จฯ นั้น เข้าใจว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชได้รับการศึกษามาจากพระอาจารย์พระองค์นี้ กล่าวคือ พระวัดพลับ ของสมเด็จพระสังฆราช (สุก) นี้ (สร้างตอนดำรงสมณศักดิ์เป็นพระญาณสังวร ครองวัดพลับวัดนี้อยู่ในคลองบางกอกใหญ่ ฝั่งเหนือ จังหวัดธนบุรี เป็นวัดโบราณมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ตัววัดเดิมอยู่ทางด้านริม เดียวนี้ค่อนข้างไปทางตะวันตก) เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงอาราธนาพระอาจารย์สุก (สังฆราชไก่อื่อน) มาจากวัดท่าหอย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ท่านขออยู่วัดอรุณฯ จึงโปรดให้อยู่วัดพลับ แล้วสร้างพระอารามหลวงเพิ่มเติมขยายออกมาอีก สมเด็จพระญาณสังวรนี้ ทรงเป็นพระอาจารย์ทางคันถธุระและวิปัสสนาธุระเจ้านายมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กิติ ล้วนเคยศึกษาวิปัสสนาธุระ ในสำนักสมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ทั้งนี้ที่วัดนี้ยังมีตำหนักจันทร์ ซึ่งเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อทรงผนวช นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ยังโปรดให้ซ่อมพระอาราม แล้วพระราชทานเปลี่ยนนามวัดเสียใหม่ว่า "วัดราชสิทธิาราม" ถึงในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้สร้างพระเจดีย์ทรงเครื่องไว้ข้างหน้าพระอาราม ๒ องค์ ๆ หนึ่งนามว่า "พระศิวาลพเจดีย์" (พระเจดีย์องค์นี้ทรงอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ อีกองค์หนึ่งทรงขนานนามว่า "พระศิวามฤฎเจดีย์" (พระเจดีย์พระองค์นี้ทรงสร้างเป็นส่วนพระองค์เอง ทั้งนี้เพื่อเป็นที่ระลึกว่า ได้เคยมาทรงศึกษาพระวิปัสสนาในสำนักสมเด็จพระญาณสังวร (สุก)) เมื่อพิเคราะห์ดูแล้วจะเห็นได้ว่า มีลักษณะของเนื้อเหมือนเนื้อของพระสมเด็จฯ (ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช) ที่สุดแต่พระวัดพลับมีอายุในการสร้างสูงกว่าพระสมเด็จฯ ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช เหาแบบอย่างส่วนผสมผสานมา

ตัดแปลง และยิ่งพระสมเด็จพระพิมพิ์ทรงหลังเบียดด้วยแล้วก็ยิ่งสังเกตได้ว่า ตัดแปลงเค้าแบบมาจากพระวัดพลับ
ทีเดียว

อนึ่ง การทรงไว้ซึ่งความเมตตากรุณา อันเป็นที่รักแห่งมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานนั้นเจ้าพระคุณสมเด็จพระ มี
คุณลักษณะคล้ายคลึงสมเด็จพระสังฆราชพระอาจารย์พระองค์นี้มาก เข้าใจว่าเจ้าพระคุณสมเด็จพระ มีความ
เลื่อมใสและเจริญรอยตามพระอาจารย์แทบทุกอย่าง นอกจากนี้ เจ้าพระคุณสมเด็จพระ จะได้ศึกษาวิปัสสนาธุระ
มายาศาสตร์มาเป็นเวลาช้านานอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าท่านได้ศึกษาจนมีความรู้ความชำนาญ ทั้งใน
คันถธุระ, วิปัสสนาธุระ และมายาศาสตร์ ก็มีคุณวุฒಿಯ่างอื่นประกอบกันเป็นอันมาก ท่านจึงเป็นผู้ทรง
คุณ วิเศษเป็นมหัศจรรย์ยิ่งนัก นับได้ว่าเป็นวิสามันบุรุษ หรืออัจฉริยบุคคลที่หาได้ยากที่สุดในโลกคนหนึ่ง
ความที่กล่าวขานนี้มีมูลความจริงที่จะพิสูจน์ได้ จากเรื่องราวในชีวิตประวัติของท่านซึ่งจะบรรยายต่อไปข้างหน้า

เจ้าพระคุณสมเด็จพระ เป็นผู้ที่ไม่ปรารถนายศศักดิ์ แม้เรียนรู้พระปริยัติธรรมก็ไม่เข้าแปลหนังสือเป็นเปรียญ และ
ไม่ยอมรับเป็นฐานานุกรมในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นพระราชอาคันตุกะ ท่าน
ทูลขอตัวเสีย เล่ากันว่า เพราะท่านเกรงว่าจะต้องรับพระราชทานสมณศักดิ์ ท่านจึงมักหลบหนีไปพักแรม ณ
ต่างจังหวัดห่างไกลเรื่อยๆ (ว่าโดยมากไปอุดงค์) บางทีก็เลยไปถึงประเทศเขมรก็มี (ดูตอนประวัติการสร้างพระ
สมเด็จฯ ประกอบ) ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่าคุณธรรมของท่านยิ่ง
หย่อนเพียงไร จึงทรงตั้งเป็นพระราชอาคันตุกะที่พระธรรมกิติ เมื่อปีชวด พ.ศ.๒๓๙๕ เวลานั้นท่านมีอายุได้ ๖๕
ปีแล้ว แต่จะทรงตั้งในวันเดือนใดไม่ปรากฏ ปรากฏในหมายรับสั่งรัชกาลที่ ๔ จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ.๒๓๙๕)
เล่น ๑๘ ตอนหนึ่งความว่า

"อนึ่ง เพลาเช้า ๓ โมง นายพันตำรวจวังมาสั่งว่า ด้วยพระประสิทธิศุภการ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสั่งว่าทรงพระราชศรัทธาให้ถวายนิยัตยภัตพระธรรมกิติ วัตรระมังฯ เพิ่มขึ้นไปอีก
๒ บาท เข้ากับเก่าใหม่เป็นเงินเดือนถวายพระธรรมกิติอีก ๒บาท ตั้งแต่เดือนนี้ ปีชวด จัตวาศก ไปจนทุกเดือน
ทุกปีอย่าให้ขาดได้...."

ในตอนพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระธรรมกิติ มีเรื่องเกร็ดเล่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี
พระราชดำรัสถามเจ้าพระคุณสมเด็จฯว่า "เมื่อในรัชกาลที่ ๓ ทำไมท่านจึงหนี ไม่ยอมรับยศศักดิ์ ต่อที่นี้ทำไมจึง
ยอมรับไม่หนีอีก" ท่านถวายพระพรว่า "รัชกาลที่ ๓ ไม่ได้ทรงเป็นเจ้าฟ้า (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวไม่ได้เป็นเจ้าฟ้าลูกยาเธอ เป็นแต่พระองค์เจ้า) เป็นแต่เจ้าแผ่นดินเท่านั้น ท่านจึงพ้น ส่วนมหาดพิตร
พระราชสมภารเจ้า เป็นทั้งเจ้าฟ้าและเจ้าแผ่นดินท่านจะหนีไปทางไหนพัน"

เราย่อมทราบได้ว่าไม่ใช่เหตุผล แต่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ใช้ปฏิภาณตอบเลี่ยงไปในทำนองตลกได้อย่าง
งดงามกล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระสรวล ไม่ตรัสว่ากระไร (และคงจะเป็นเพราะ
ไม่ทรงทราบว่ากระไรดีกระมัง-ผู้เขียน) แล้วโปรดให้มาครองวัตรระมังฯ (วัดนี้เป็นวัดโบราณสมัยกรุง
ศรีอยุธยา เดิมชื่อวัดบางหัวใหญ่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขึ้นครองราชย์ ทรงแต่งตั้งสมเด็จ

พระสังฆราช สมเด็จพระพุฒาจารย์ และพระพิมลธรรม (ไม่ทราบนามทั้ง ๓ องค์) ให้ทรงสมณศักดิ์ตามเดิม (ถูกพระเจ้ากรุงธนฯ ถอด) และให้สมเด็จพระสังฆราช มาครองวัดบางหัวใหญ่ ทรงให้รื้อตำหนักทองของพระเจ้ากรุงธนฯ ไปปลูกเป็นกุฏิถวายสมเด็จพระสังฆราชและทรงปฏิสังขรณ์ต่างๆ ไป เสร็จแล้วทรงเปลี่ยนนามวัดว่า วัดระฆังโฆสิตาราม ดังปรากฏสืบมาทุกวันนี้)

ครั้นเสร็จพระราชพิธีแล้ว ท่านก็ออกจากพระบรมมหาราชวัง เข้าไปวัดระฆังฯ หอบเครื่องไทยธรรม ถือบัดยศ และยามมาเอง ใครจะรับก็ไม่ยอมส่งให้ เทียวเดินไปรอบวัด ร้องบอกกล่าวต่างๆ ว่า "ในหลวงท่านให้ฉันมาเป็นสมภารวัดนี้จ๊ะ" พวกพระเณรและคฤหัสถ์ที่มาคอยรับต่างพากันเดินตามท่านไปเป็นขบวน เมื่อบอกกล่าวเขา รอบๆ วัดแล้ว ท่านจึงขึ้นกุฏิ (มิใช่เป็นการโอ้อวดหรือปิตินดี แต่เป็นการแฝงไว้ซึ่งอัจฉริยภาพอันหนึ่งที่ยังมองโลกไปในแง่แห่งความขบขัน คือหนึ่การแต่งตั้งไม่พ้น-ผู้เขียน)

ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีชวด พ.ศ.๒๓๙๗ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พระเทพกวี ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศมรณภาพ จึงทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์องค์ที่ ๕ ในกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวตามลำดับดังนี้ คือ

๑. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ไม่ทราบนามเดิม) อยู่วัดอมรินทร์ ซึ่งครั้งนั้นเรียกว่าวัดบางหัวน้อย ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์กล่าวว่าต้องถูกถอดถูกเขียนด้วยไม่ยอมถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี ถึงรัชกาลที่ ๑ จึงโปรดให้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ตามเดิม

๒. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อยู่) วัดระฆังฯ

๓. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (เป่า) วัดอินทาราม (เดิมเรียกวัดบางยี่เรือใต้)

๔. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ (เดิมเรียกวัดสะแก)

๕. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ฯ

ฯลฯ

เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีชวด จุล. ๑๒๒๖ ตรงกับวันที่ ๘ กันยายน พ.ศ.๒๔๐๗ มีสำเนาประกาศที่ทรงตั้งดังนี้

คำประกาศ

ศิริศุภมัสศุ พระพุทธศาสนากาล เป็นอดีตกาลล่วงแล้ว ๒๔๐๗ พรรษา ปัจจุบันกาล อนุทรสังวรวัจนร บุษยามาสสุกรปักษ์ นวมี่ ดิลิครุวาร บริเจทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯลฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเทพกวี มีพรรษาชุกกาลประกอบด้วยรัตตัญญูมหาเถรธรรมยั่งยืนมานาน และมีปฏิภาณปรีชาตรีปฏิภกกลาโกศล และฉลาดในโวหารนิพนธ์เทศนาปริวัตรวิธี และทำกิจในสูตรนั้นด้วยดีไม่ย่อหย่อน อุตสาหะสั่งสอนพระภิกษุสามเณรโดยสมควร อนึ่ง ไม่เกียจคร้านในราชกิจบำรุงพระบรมราชศรัทธา

ฉลองพระเดชพระคุณเวลานั้น สมควรที่จะเป็นอรัญญิกมหาสมณคณิศรอาจารย์พระราชคณะผู้ใหญ่ มีอิสริยศ ยิ่งกว่าสมณนิกรฝ่ายอรัญวาสี เป็นอธิบดีครุฐานิยพิเศษ ควรสักการบูชาแห่งนานาบริษัท บรรดาคันถือ พระพุทธศาสนาได้

จึงมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาท คำรัสสั่งให้สถาปนาพระเทพกวี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎก ปรีชา มหาคณิศร บวรสังฆราชคามวาสี เลื่อนที่ขึ้นเป็น สมเด็จพระพุฒาจารย์ อเนกสถานปรีชา วิสุทธิศีล จรรยาสมบัติ นิพัทธธุดคฺคุณ ศิริสุนทรพรตจาริก อรัญญิกคณิศร สมณนิกรมหาปรีชา ตรีปิฎกโกศลวิมลศีล ชั้นธ สกิต ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร พระอารามหลวง มีนิจภัตตราคาเดือนละ ๕ ตำลึง มีฐานานุศักดิ์ ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ

พระครูปลัด มีนิจภัตตราคาเดือนละ ๑ ตำลึง ๒ บาท

พระครูวินัยธร ๑

พระครูวินัยธรรม ๑

พระครูสังฆาสนทร ๑

พระครูอมรโมลิต ๑

พระครูสมุห์ ๑

พระครูใบฎีกา ๑

พระครูธรรมรักขิต ๑

ถึงเดือนยี่ในปีชวดนั้น จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานหิรัญบัฏ (มีข้อควรสังเกตอย่างหนึ่ง คือ เดิมสมเด็จพระราชาคณะได้รับพระราชทานหิรัญบัฏต่อมา เห็นจะเป็นในรัชกาลที่ ๕ จึงเปลี่ยนเป็นพระราชทานสุพรรณบัฏ อนึ่ง ประเพณีทรงตั้งสมณศักดิ์แต่ก่อนเป็นแต่พระราชทานพัดยศ ส่วนสัญญาบัตรนั้นพระราชทานต่อมา ภายหลัง) กล่าวไว้ในหมายรับสั่ง (หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๔ จุล. ๑๒๒๖ (พ.ศ. ๒๔๐๗) เล่ม ๒๐) ดังนี้

"ด้วยพระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสั่งว่า จะได้พระราชทานหิรัญบัฏสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม ณ วัน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ เวลาเช้า ๓ โมง อนึ่งให้ราชยานจัดเสลี่ยงงา ๒ เสลี่ยง ไปคอยรับหิรัญบัฏที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ไปลงเรือม่านที่ท่าขุนนาง เสลี่ยง ๑ ให้ทันเวลา อนึ่งให้อภิกรมจัดสัปทนใบกันหิรัญบัฏที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ อันไปส่งที่ท่าเรือให้ทันเวลา อนึ่ง ให้พันพุ่ม พันเทพราชจ่ายเลขให้ฝีพายฯ เรือม่านลายส่งหิรัญบัฏให้พอล่า ๑ อย่าให้ขาดได้ตามคำสั่ง"

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ตั้งแต่เป็นพระราชคณะมา แม้จนเมื่อเป็นสมเด็จพระราชาคณะแล้ว ท่านก็ประพฤติแปลกๆ ตามใจของท่านอยู่อย่างเดิม เรื่องที่ประพฤติแปลกๆ นั้นจะได้ประมวลให้ท่านผู้อ่านได้ศึกษาในตอนต่อไป ข้างหน้า

การก่อสร้าง

เรื่องประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ที่เกี่ยวกับการก่อสร้างนั้น ปรากฏว่าท่านได้สร้างถาวรวัตถุไว้หลายแห่ง หลายอย่าง และมักจะชอบสร้างของที่แปลกๆ และโต ๆ กล่าวกันว่า เพื่อให้สมกับนามของท่านที่ชื่อโต กล่าวเฉพาะปูชนียวัตถุที่สร้างเป็นอนุสรณ์เนื่องในตัวท่าน คือ สร้างพระนอนใหญ่ที่วัดสระตือ (วัดสระตือ เดิมตั้งอยู่ที่หนึ่งในตำบลท่างาม (ที่เรียกกันว่าวัดสระตือเพราะมีต้นสระตืออยู่ในวัดต้นหนึ่ง) เมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ได้มาสร้างพระนอนใหญ่ ณ ที่อีกแห่งหนึ่งในตำบลเดียวกันทางด้านตะวันออกไม่ห่างนัก วัดสระตือจึงย้ายมาตั้งที่บริเวณพระนอนใหญ่นั้น เรียกตามตำนานว่าวัดท่างาม ภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสพระพุทธรูปได้เสด็จขึ้นที่ท่างามนี้สองครั้ง แต่นั้นมาจึงเรียกท่าหลวงและนามวัดก็เปลี่ยนเป็น "วัดท่าหลวง" ตามนามเดิมมาจนทุกวันนี้) เนื้อหาเรื่องพระพุทธรูป จังหวัดพระนครศรีอยุธยาองค์หนึ่ง เป็นที่ระลึกว่าท่านได้เกิดที่นั่น สร้างพระนั่งโต (องค์เดิม) (องค์ที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดให้สร้างใหม่ เป็นของหลวงดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง องค์หนึ่งเป็นที่ระลึกว่าท่านได้สอนนั้ที่นั่น และสร้างพระยืนใหญ่วัดอินทรวินาร จังหวัดพระนคร องค์หนึ่ง เป็นที่ระลึกว่าท่านสอนยืนเดินได้ที่นั่น จะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

พระนอนใหญ่วัดสระตือ ตามคำบอกเล่าของพระอุปชฌาย์บัตร์ จันทโชติ (พระอุปชฌาย์บัตร์เล่าว่า การก่อสร้างพระนอนใหญ่ เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ให้พวกทาสในตำบลไถ่จันและในตำบลอื่นๆ บ้างไปทำการก่อสร้าง เมื่อสร้างพระสำเร็จแล้วท่านได้ปล่อยทาสเหล่านั้น ให้พ้นจากความเป็นทาสทุกคน และว่าได้ก่อเตาเผาอิฐกันที่บริเวณหน้าพระนอนใหญ่นี้ เคยมีซากเตาปรากฏอยู่แต่ได้รื้อไปนานแล้ว) ว่าเริ่มสร้างเมื่ออายุท่านพระอุปชฌาย์บัตร์ ได้ ๕ ขวบ ท่านเกิดปีชวด พ.ศ.๒๔๐๙ จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะสร้างในปีมะเมีย พ.ศ.๒๔๑๓ เป็นพระก่ออิฐถือปูนยาว ๑ เส้น ๕ วา สูง (จากพื้นถึงพระรัศมี) ๘ วา ฐานยาว ๑ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๔ วา สูง ๒ ศอก องค์พระโปร่ง เบื้องพระปฤษฎางค์ทำเป็นช่องกว้าง ๒ ศอก สูง ๑ วา ประดิษฐานอยู่กลางแจ้ง (ข้าพเจ้าได้ถามพระอุปชฌาย์บัตร์ว่า เขาว่าพระนอนใหญ่นี้ต้องอยู่กลางแจ้ง ทำหลังคาไม่ได้ เพราะฟ้าผ่าจริงหรืออย่างไร ท่านว่าความจริงไม่เป็นเช่นนั้น เดิมพระองค์นี้ประดิษฐานอยู่ภายในศาลาโถง เสาก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องไทย ต่อมาศาลานั้นเก่าชำรุดหักพังลงมา จึงให้รื้อเสีย ยังมีซากเสากอิฐ ทางบริเวณด้านพระบาทปรากฏอยู่ เมื่อปฏิสังขรณ์ครั้งหลังไม่ได้สร้างศาลาใหม่ พระนอนใหญ่จึงอยู่กลางแจ้ง) ที่ริมคูวัดด้านทิศตะวันออก หันพระพักตร์ไปทางทิศตะวันตก (ความปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ ครั้งที่ ๒ ว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จ และขึ้นเสวยกลางวันวัดสระตือ ซึ่งในเวลานั้นเรียก "วัดท่างาม" เมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม ร.ศ.๑๒๕ (พ.ศ.๒๔๔๙) พระอุปชฌาย์บัตร์ได้อธิบายว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสคราวนั้น ได้เสด็จขึ้นทรงทำอาหารและเสวยที่ตรงบริเวณใต้พระเศียรพระนอนใหญ่นี้) พระนอนใหญ่นี้ตั้งแต่สร้างมาเห็นจะยังไม่มีใครปฏิสังขรณ์เลย องค์พระและสิ่งก่อสร้างชำรุดทรุดโทรมมาก ต่อมาถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ พระอุปชฌาย์บัตร์ได้จัดการบูรณปฏิสังขรณ์จนสำเร็จเรียบร้อย ดังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ การปฏิสังขรณ์นั้นก็อยู่ก่อนข้างจะประหลาด กล่าวคือ พระอุปชฌาย์บัตร์ จันทโชติ เล่าให้ฟังว่า ท่านลงมือทำเอง อาศัยนายเรือกับภริยา (ไม่ทราบนาม) อยู่ตำบลวังแดง (อยุธยา) เป็นผู้ช่วย ใช้เงินส่วนตัวของท่านทั้งสิ้น ไม่ได้บอกบุญเรียไรใครเลย เป็นแต่พวกชาวบ้านที่มีใจศรัทธาได้จัดซื้อหาอิฐปูนทรายมาช่วยท่านเท่านั้น ปฏิสังขรณ์อยู่ ๔ ปี จึงสำเร็จ (เมื่อปีฉลู พ.ศ.๒๔๖๘) ว่าสิ้นปูนขาวถึง ๖๕ เกวียน เฉพาะพระเศียรนั้นต้องใช้ปูนขาวถึง ๑๐ เกวียน

แต่จะสิ้นเงินเท่าใดไม่ทราบ เพราะได้มากทำไปไม่ได้จัดไว้ เมื่อบูรณปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ต่อมาจะเป็นปีใดจำไม่ได้ ท่านได้จัดการนัดสัตบุรุษมาประชุม นมัสการและปิดทองในกลางเดือน ๑๒ มีประชาชนท้องถิ่นและตำบลใกล้เคียงพากันมานมัสการ และเที่ยวเตร่กันอย่างคึกคักและล้นหลาม เลยเป็นงานนักขัตฤกษ์ประจำสัปดาห์มาจนทุกวันนี้

พระพุทธรูปใหญ่วัดไชยวรวิหาร พระนามว่า "พระพุทธรูปพิมพ์" (เจ้าอาวาสวัดไชโย มักมีราชทินนามว่า "มหาพุทธรูปพิฆาต" และโดยมากเป็นพระครู) พระนามนี้เห็นจะพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ ด้วยวัดไชโยเป็นพระอารามหลวงในรัชกาลนั้นดังจะกล่าวในตอนต่อไป เป็นพระก่ออิฐถือปูนปางมารวิชัย หน้าตักกว้าง ๘ วา ๗ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๔ เดิมสร้างประพาสสมณทลอยุธยา เมื่อปีชลา พ.ศ.๒๔๒๑ เสด็จขึ้นทอดพระเนตรพระโตนี้ มีพระราชดำรัสว่า

"พระใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์โต สร้างนี้ ดูหน้าตารูปร่างไม่งามเลย แลดูที่หน้าวัด ปากเหมือนขรวัโตไม่มี ผิด ถือปูนขาว ไม่ได้ปิดทอง ท่านของท่านจะไม่คิดปิดทองจึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระหัตถ์"

ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทรเดชา (รอด กัลยาณมิตร) ที่สมุหนายก ได้จัดการสร้างวัดไชโยใหม่พร้อมทั้งพระอุโบสถและวิหารพระโต กล่าวไว้ในหนังสือ "ระยะทางเสด็จประพาสสมณทลอยุธยา" เมื่อปีชลา พ.ศ.๒๔๒๑ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ว่าดังนี้

"วัดไชโยนี้ เจ้าพระยารัตนบดินทร์ (รอด กัลยาณมิตร) ที่สมุหนายก มีศรัทธาสั่งสร้างใหม่พร้อมทั้งพระอุโบสถและวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหาร พระพุทธรูปใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้าง ทนกระเทือนไม่ได้ พังลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับสร้างพระโตใหม่เป็นหลวง (ตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับสร้างพระโต วัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต ต้นสกุลกัลยาณมิตร) ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทร์มาก่อน) แล้วทรงรับวัดไชโยเป็นพระอารามหลวงแต่นั้นมา

พระยืนวัดอินทรวินัย เป็นพระก่ออิฐถือปูนปางอุ้มบาตร เรียกกันว่า "หลวงพ่อโต" สร้างในรัชกาลที่ ๔ แต่สร้างได้เพียงครึ่งองค์ สูงเพียงพระนาภี การค้างอยู่ช้านานต่อมาจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ พระครูธรรมานุกุล (หลวงปู่บุญ) เจ้าอาวาสวัดอินทรวินัย ได้จัดการสร้างเพิ่มเติม แต่ยังไม่สำเร็จสมบูรณ์ ถึงปีวอก พ.ศ.๒๔๖๓ พระครูสังฆบริบาล (แดง) เจ้าอาวาสได้ทำการก่อสร้างต่อมา แต่ก็สำเร็จเรียบร้อยแต่เพียงบางส่วนเท่านั้น กล่าวไว้ในจารึกดังนี้ (ศิลาจารึกนี้ตั้งอยู่แถวบริเวณพระโตวัดอินทรวินัย ด้านทิศตะวันออก)

"ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๒๔๖๓ ปีจอสัมฤทธิ์ศก พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ลงมือทำการปฏิสังขรณ์เมื่อเดือน ๑๑ ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ ประวัตินิมของพระครูสังฆบริบาล อุปสมบทที่แขวงตะนาว เมื่ออุปสมบทแล้วได้มาสร้างวัดเจ้าคั่นบันได ที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ แล้วมาเล่าเรียนศึกษาพระธรรมวินัย ณ สำนักวัดบวรนิเวศ ในพระบารมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๕ พรรษา เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์แล้วจึงได้มาทำการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์โตนี้ พร้อมด้วยเจ้าฟ้า นายกนกานายิกา ราษฎรจนถึงกาลบัดนี้ สิ้นเงินรายได้รายจ่ายไปในการปฏิสังขรณ์เป็นเงินประมาณ ๕ หมื่นบาทเศษ ประวัตินิมของ

พระพุทธรูปโตองค์นี้ ซึ่งมี (พระ) นามว่า พระศรีอริยเมตตรัยนี้ คือสมเด็จพระพุฒาจารย์โตเป็นผู้ก่อสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ครั้งองค์ สูง ๙ วาเศษยังไม่สำเร็จ ถึง พ.ศ.๒๔๖๓ ท่านพระครูธรรมานุกุล (ท่านอธิการภู) ผู้ชราภาพ ๙๔ พรรษา ๗๐ เศษ ซึ่งยกเป็นกิตติมศักดิ์อยู่ในวัดอินทรวihar ได้จัดการปฏิสังขรณ์ต่อมา (แต่ก่อน) แต่ก็ยังไม่เป็นผลสำเร็จ ท่านจึงมอบฉันทะให้พระครูสังฆบริบาลปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ (แต่บางส่วนเช่น พระกร เป็นต้น) ว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ เดิมองค์พระร่ำมีต้นโพธิ์และต้นไทรขึ้นปกคลุม จึงได้ทำการเปลี่ยนแปลงให้แข็งแรง ส่วนข้างในองค์พระผูกเหล็กเป็นโครง ภายนอกหล่อคอนกรีตด้วยปูนซีเมนต์ เบื้องหลังทำเป็นวิหารหล่อคอนกรีต เป็นพระยืนพิงพระวิหาร สูงเป็นชั้นๆ ได้ ๕ ชั้น ถึงพระเศียรขาดยอดพระเมาลี และมีพระจุฬามณีเจ็ดสถาน เพื่อให้เป็นที่ระลึกและนมัสการแห่งเทพยดาและมนุษย์ทั้งหลาย สิ้นกาลนานทุกวันเสมอไปในพระพุทธศาสนา

ขออำนาจแห่งพระศรีรัตนตรัย จงดลบันดาลให้เจ้าฟ้าเจ้านาย อำมาตย์ คฤหบดี และราษฎรที่เป็นศาสนูปถัมภก ซึ่งตั้งจิตเป็นทายกทายิกาทั้งหลาย จงมีความเจริญสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลชนมายุสุขทุกประการ มีแต่ความเกษมสำราญนิราศภัยในปัจจุบันและอนาคต ทั่วกันเทอญ"

ครั้นถึงปีชวด พ.ศ.๒๔๖๗ (ความตอนนี้ ปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่อง "ประวัติหลวงพ่อโต วัดอินทรวihar" พิมพ์เมื่อ พ.ศ.๒๔๙๐) พระครูอินทรมหาจารย์ (เงิน อินทสโร) เมื่อยังเป็นพระครูสังฆรักษ์ ย้ายจากวัดปริณายกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดอินทรวihar ได้จัดการก่อสร้างต่อมา โดยเป็นประธานบอกบุญเรียกรจากประชาชนทั่วไป ผู้ช่วยเหลือที่เป็นกำลังสำคัญของท่านพระครูอินทรมหาจารย์ ที่ควรกล่าวนามให้ปรากฏคือ เจ้าคุณและคุณหญิงปริมาณสินสมรรถ พระประธานอักษรกิจ สิบเอกอินทร์ พันธุเสนา และนางพลัด พันธุเสนา พระครูอินทรมหาจารย์ ทำการก่อสร้างอยู่ ๔ ปีจึงสำเร็จบริบูรณ์ (ไม่ทราบว่าเป็นเงินเท่าใด) มีงานสมโภชเมื่อวันที่ ๔-๖ มีนาคม พ.ศ.๒๔๗๑ ถึงปีมะเส็ง พ.ศ.๒๔๗๒ ทางวัดได้จัดให้มีงานนมัสการและปิดทอง และจัดเป็นงานประจำปีสืบมา (ตามปรกติมีงานในเดือนมกราคม) พระโค้นสูง ๑๖ วาเศษ เป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่ง

นอกจากสร้างพระพุทธรูปใหญ่เป็นอนุสรณ์ดังกล่าวแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้า ยังได้สร้างถาวรวัตถุสถานอื่นๆ อีกหลายอย่าง คือ สร้างกุฏิเล็กๆ ไว้ที่วัดอินทรวihar ๒ หลังทางด้านทิศใต้ ใหโยมผู้หญิงและโยมผู้ชายปันด้วยปูนขาวอยู่ในกุฏินั้นด้วย แต่รูปนั้นหักพังเสียแล้ว

สร้างศาลาไว้หลังหนึ่งที่ปากคลองวัดดาวดึงส์ อยู่ในน้ำข้างอุซุงของหลวง กว้างราว ๕ วาเศษ ในศาลานั้นมีอาสน์สงฆ์อยู่ด้านใต้ ที่กลางศาลามีธรรมาสน์ ๒ ธรรมาสน์ ศาลานี้อยู่ติดกับบ้านท่านราชพิมล เป็นอุปัฏฐากท่านไปบิณฑบาตที่ไหนมาแล้วก็ไปแวะฉันทศาลานี้เรื่อยๆ ฉันทแล้วก็ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ มีสัตบุรุษมาฟังกันมากเมื่อท่านราชพิมลถึงแก่กรรมแล้ว ท่านก็เหินห่างไปไม่มีใครได้มาที่ศาลานี้

ครั้นต่อมามีท่านได้สร้างศาลาไว้อีกหลังหนึ่งอยู่ในละแวกบ้านลาว (ในรัชกาลที่ ๑ เวียงจันทน์ขึ้นกับไทย ฝ่ายไทยได้นำลาวเขลยมามาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ตำบลนี้ซึ่งเดิม

เรียกว่าตำบลไร่พริก ให้เป็นที่อยู่ของพวกเขลยเหล่านั้นสืบมา) ข้างตรอกวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม มุงด้วยจาก เป็นทอฉันท่านเหมือนหลังก่อน นายเกือบเป็นอุปฐาก

สร้างวิหาร ๑ หลัง โกลัศาลาหลังที่กล่าวมา วิหารนั้นกว้างประมาณ ๓ วา ยาวประมาณ ๕ วาเศษ ฝาผนังก่อด้วยอิฐถือปูน หลังคามุงจาก ในวิหารนั้นก่อพระพุทธรูปด้วยอิฐปูนองค์หนึ่ง หน้าตักกว้าง ๒ ศอก หันพระพักตร์เข้าผนังด้านตะวันออก องค์พระท่ามกลาง ๑ ศอก ทางด้านตะวันตกนั้นมีเจดีย์ก่อด้วยอิฐถือปูนองค์หนึ่ง ฐานล่างกว้างประมาณ ๒ ศอก ห่างจากผนังราว ๑ ศอกเศษ วิหารนี้ท่านควรจะสร้างไว้วัดใดวัดหนึ่งท่านก็ไม่สร้าง ท่านไปสร้างไว้ในละแวกบ้านซึ่งไม่ควรจะสร้าง ต่อมาทางการได้ตัดถนนมาทางสามเสน มาทางวิหารวิหารก็ถูกรื้อหมด วิหารมีพระพุทธรูปเป็นเจ้าของ พระพุทธรูปก็หันพระพักตร์เข้าผนังเสีย ดูประหนึ่งท่านจะทราบล่วงหน้าว่าวิหารนี้จะถูกถนนทับ จึงแกลังสร้างไว้คุณเล่นนั้น

สร้างพระโตนั่งกลางแจ้ง ที่วัดพิศตะเพียน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาองค์หนึ่ง และสร้างพระยืนที่วัดกลางตำบลคลองข่อย ไต้โพธาราม แขวงจังหวัดราชบุรีองค์หนึ่ง ตามที่ได้ฟังมาว่าที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ สร้างพระยืนที่วัดกลางนั้น เดิมเป็นป่ารกมาก ท่านเอาเงินสิ่งชนิดกลมมาแต่ไหนไม่ทราบ เป็นอย่างเก่า โปรงเข้าไปในป่า นั้น ไม่เข้าป่านั้นก็เตียนโล่งหมด ท่านก็ทำการสร้างได้สะดวก (เข้าใจว่าท่านโปรงเงินเข้าไปในป่า แล้วจึงมีชาวบ้านมาถางป่าเพื่อค้นหาเงินจึงทำให้ป่าเตียน)

สร้างพระเจดีย์นอน ที่หลังโบสถ์วัดละครท่า ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ๒ องค์ นัยว่ามีผู้ลักลอบทำลายด้วยประสงค์จะค้นหาพระสมเด็จฯ คงปรากฏอยู่แต่องค์ทางด้านเหนือ ซึ่งในเวลานี้ชำรุดทรุดโทรมมาก (เมื่อ พ.ศ.๒๔๘๑ ที่วัดระฆังฯ มีงานปิดทองรูปหล่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ และประกวดพระเจดีย์ทราย นายปลื้มแจ่มใส บ้านช่างหล่อ ได้ก่อพระเจดีย์ทรายนอนองค์หนึ่งเข้าประกวด เขียนป้ายว่า "พระเจดีย์นี้จำลองแบบอย่างพระเจดีย์นอนของสมเด็จฯพระพุฒาจารย์ที่วัดละครท่า" กล่าวกันว่า คณะกรรมการตัดสินให้ได้รับรางวัลที่ ๑ ดูเหมือนจะเป็นประเภทขบขัน) จนไม่สามารถจะทราบได้ว่ากว้างยาวเท่าใด มูลเหตุที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จะสร้างพระเจดีย์นอนนั้น เล่ากันว่าเกิดแต่ท่านได้ปรารภว่า ในชั้นเดิมพระเจดีย์ที่สร้างกันนั้นเป็นที่สำหรับบรรจุพระธรรม เช่นคาถาแสดงอริยสัจจ์-เอ-ธมมา เหตุปฏิกวา...ฯลฯ เรียกว่าพระธรรมเจดีย์ (ในหนังสือตำนานพุทธเจดีย์ พระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่า มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้น ในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนาน แต่มีโบราณวัตถุปรากฏเป็นเค้าเงื่อนพอสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้นว่า คงจะอาศัยพระพุทธบรรพชา ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าเทวา พระสาวก เมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ว่าพระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไป ดังนี้ เมื่อล่วงพุทธกาลมาแล้ว ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาบางพวกอยู่ห่างไกลพระธาตุเจดีย์ และพระบรมโกศเจดีย์ที่มีอยู่ในครั้งนั้น จะไปทำการสักการบูชาได้ด้วยยาก ใครจะมีเจดีย์สถานที่อยู่บ้าง จึงมีผู้รู้พระบรมพุทธานุญาตแนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา โดยอ้างพระพุทธบรรพชาที่ตรัสว่า ธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง) แต่พระเจดีย์ที่สร้างกันในสมัยนั้นหลังจากต่อมา ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์หรืออุทิศให้ผู้ตาย แม้ได้บรรจุขุขนิยวัตถุทำนองในพระศาสนาไว้ด้วยก็ไม่จำเป็นว่าเป็นพระเจดีย์ในพุทธศาสนา จัดเป็นอนุสาวรีย์เฉพาะบุคคล การที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ สร้างพระเจดีย์นอนนั้น เป็นปริศนาอันหนึ่งซึ่งหมายความว่า ต่อไปเบื้องหน้าจะไม่มีใครสร้าง

พระธรรมเจดีย์อีกแล้ว (ประวัติเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ตั้งแต่หน้า ๒๑๔ เป็นต้นมาถึงตอนนี้คัดมาจากต้นฉบับของหนังสือ "ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์โต" ของท่านมหาเสง วัดกัลยาณ์ฯ แต่ดัดแปลงเป็นบางตอนเพื่อความเหมาะสม ท่านผู้สนใจโปรดรอคอยฟังกำหนดการพิมพ์จำหน่าย หนังสือที่กล่าวนี้เป็นหลักฐานที่มีค่าควรแก่การศึกษา ได้กล่าวชีวประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไว้โดยละเอียด)

เพื่อเป็นการแสดงให้ท่านผู้อ่านรู้จักเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ดีขึ้น จึงใคร่จะได้นำเอาอัจฉริยภาพบางประการของท่านมาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย พฤติการณ์ของท่านเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เมื่อยังมีชีวิตอยู่นั้น เป็นเรื่องของนักปราชญ์ทั้งสิ้น ควรแก่การศึกษาอย่างที่สุด พฤติการณ์เหล่านี้ ผู้เขียนขอเรียกว่า "อัจฉริยภาพ" เพราะเป็นเรื่องที่ประหลาดไม่เคยปรากฏว่าบุคคลธรรมดากระทำกัน และบุคคลที่กระทำได้ย่อมเรียกว่า อัจฉริยภาพบุคคล หากใช้บุคคลธรรมดาสามัญไม่ อัจฉริยภาพของท่านส่วนมากได้จากการเล่าขานกันสืบต่อมา ซึ่งจะได้ประมวลไว้เป็นเรื่องๆ ดังนี้

เรื่องการเทศน์ในพระบรมมหาราชวัง และที่อื่นๆ

"โดยปรกติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จออกทรงธรรม ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมเสมอ พระที่นั่งอนันตสมาคมนี้ อยู่ในกำแพงพระบรมมหาราชวัง เป็นทั้งท้องพระโรงสำหรับรับแขกเมืองและเสด็จออกขุนนางตามปรกติด้วย ณ พระที่นั่งนี้แลได้โปรดฯ ให้นิมนต์สมเด็จพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ผลัดเปลี่ยนเวรกันเข้าไปถวายพระธรรมเทศนา และในโอกาสหนึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ถูกนิมนต์เข้าไปถวายเทศน์ในพระบรมมหาราชวัง กำหนดถวายเทศน์ติดต่อกัน ๓ วันจบ ในวันแรกการถวายเทศน์ได้ดำเนินไปตามปรกติ ครั้นพอเข้าวันที่ ๒ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จะทราบได้ทางใดทางหนึ่งไม่ปรากฏว่า วันนี้เจ้าจอมองค์หนึ่งกำลังจะประสูติพระเจ้าลูกยาเธอ และขณะที่ถวายพระธรรมเทศนาอยู่นั้น สังเกตได้ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอาการกระสับกระส่าย จึงทรงถวายเทศน์อยู่เป็นเวลานาน จนเสียงมโหรีประโคมขึ้น แสดงว่าพระเจ้าลูกยาเธอทรงประสูติแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็จบพระธรรมเทศนาลงด้วยเหมือนกัน

ครั้งวันที่ ๓ พอเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ขึ้นธรรมาสน์ ตั้งนะโม และบอกศักราชตามธรรมเนียมแล้ว ก็ถวายพระธรรมเทศนาว่า "อันธรรมะใดๆ มหากษัตริย์ทรงแจ้งอยู่แล้ว เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร"

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงพระดำรัสถามขึ้นว่า "เมื่อวานนี้มีธุระอยากจะให้เทศน์จบเร็วๆ กลับเทศน์เสียนาน วันนี้ใจคอสบาย อยากฟังนานๆ กลับเทศน์หัวนอนอะไรเช่นนี้" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงถวายพระพรว่า "เมื่อวานนี้มหาพิศตรทรงไม่สบายพระราชหฤทัย สมควรจะได้สดับพระธรรมให้มากๆ เพราะพระธรรมเท่านั้นจะกล่อมพระอารมณ์ที่ขุ่นมัวให้สิ้นได้ แต่วันนี้พระองค์ทรงพระสำราญพระราชหฤทัยดีแล้ว ไม่ต้องฟังพระธรรมมากนักก็ได้" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เมื่อได้ทรงสดับเช่นนี้ก็พอพระทัยยิ่งนัก

คราวหนึ่ง ขณะดำรงสมณศักดิ์เป็นเจ้าคุณธรรมกิตติ ถูกนิมนต์เทศปจฉาวิสัยนาคู่กับเจ้าคุณธรรมอุดม (สมณศักดิ์อันนี้ได้มาเปลี่ยนเป็น "ธรรมวโรดม" ในรัชกาลที่ ๔) วัดเชตุพนฯ เมื่อใกล้จะจบ เจ้าคุณธรรมอุดมได้เทศน์แกมทำยเป็นปริศนาว่า "พวยเถอะหนาพ่อย พวย ตะวันจะสาย ตลาดจะวาย สายบัวจะเน่า" โดยไม่ทันรู้ตัวมาก่อนว่า เจ้าคุณธรรมอุดมจะเทศน์ในลักษณะนี้ แต่ด้วยปฏิภาณอันเฉียบแหลม เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เข้าใจความหมายได้ทันที (เจ้าคุณธรรมอุดมหมายความว่า อันมีชีวิตของมนุษย์เรานี้สั้นนัก จงเร่งสร้างการกุศล และยึดธรรมะเป็นที่พึ่งเถิด เพราะความตายอย่างใกล้เข้ามาทุกขณะแล้ว มิฉะนั้นจะเป็นการสายเกินไป) จึงเทศน์แก้ออกไปทันทีว่า "ก็ไซ้ไม่แก๊ ประแจไม่ไซ จะพวยไปไหวหรือพ่อย" อันเป็นความหมายว่า มนุษย์เรานี้เต็มไปด้วยกิเลสและสังโยชน์ (สังโยชน์ ๑๐ "เครื่องร้อยรัด ๑๐ ประการ" ซึ่งได้แก่

๑. ลี้กกายทิฏฐิ การหลงตัว
๒. วิจิกิจฉา ความคลางแคลง
๓. สีสัพตปราคาส การยึดถือเพียงพิธิ
๔. กามราคะ ความยินดีในกาม
๕. ปฏิฆะ ความโกรธ
๖. รุปราคะ ความอยากมีชีวิตอยู่ในโลกที่มีรูปบริสุทธิ
๗. อรูปราคะ
๘. มานะ ความเย่อหยิ่ง
๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
๑๐. อวิชชา ความไม่รู้

อันเป็นเครื่องร้อยรัด และไม่พยายามตัดเครื่องร้อยรัดเหล่านี้้ออกเสีย จะก้าวเข้าสู่อาณาจักรแห่งพระโลกุตตรธรรมได้อย่างไร?

เรื่องเทศน์สิบสองนักษัตร

คราวหนึ่งท่านผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้หนึ่ง (คันทนามไม่พบ) ได้ให้คนใช้มานิมนต์เจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไปเทศน์เรื่องอริยสัจ ๔ แต่คนใช้ผู้อ่อนการศึกษา ไม่เคยได้ยินคำว่าอริยสัจมาก่อน จึงเมื่อมาถึงวัดระฆังฯ แล้วก็ลืมเสียสนิทไปพลไปจับเอาคำว่า ๑๒ นักษัตร ซึ่งเคยได้ยินอยู่บ้าง มาแทน และไปนิมนต์เทศน์ผิดเรื่อง แต่ท่านก็รับรับคำโดยดุชดี พอถึงกำหนดเทศน์หลังจากอาราธนาให้เบญจศีล และเบญจธรรม และบอกศักราชเรียบร้อยแล้ว ก็ดำเนินเรื่องบทสิบสองนักษัตรทันที มีผลความดังนี้

อันว่า มุสิโก ว่าปีชวด, อุลโก ว่าปีฉลู, พัคโฆ ว่าปีชลา, สะโส ว่าปีเถาะ, นาโค ว่าปีมะโรง, สับโป ว่าปีมะเส็ง, อัสโส ว่าปีมะเมีย, เอฟโก ว่าปีมะแม, มักกะโฆ ว่าปีวอก, กุกกุโฆ ว่าปีระกา, สุนโซ ว่าปีจอ, สุกโร ว่าปีกุน. ชื่อเหล่านี้เป็นของสมมุติเรียกขึ้น เพื่อกำหนดวสแห่งรอบ ๑๒ ปี นอกจากนี้ยังแบ่งชอยเป็นมาส เอาชื่อลักษณะของกลุ่มดวงดาวบนท้องฟ้ามาขนานนาม เช่น เมฆ ว่าดาวรูปแคะ, พฤษภ ว่าดาวรูปวัว, มิถุน ว่าดาวรูปคนร่วมเพศ, กรกฎ ว่าดาวรูปปู, สิงห์ ว่าดาวรูปราชสีห์, กันย์ ว่าดาวรูปหญิงงาม, ตุล ว่าดาวรูปคันชั่ง, พฤษจิก ว่าดาวรูปแมงป่อง, ธันว์ ว่าดาวรูปธนู, มกร ว่าดาวรูปมังกร (แพะ), กุมภาพันธ์ ว่าดาวรูปหม้อ, มีน ว่าดาวรูปปลา. นอกจากนี้ยังจับเอาชื่อของพระเคราะห์ที่สำคัญ ๗ ดวง มาขนานนามว่าเพื่อแบ่งชอยเวลาลงไปอีก คืออาทิตย์ จันทร์ อังคาร พุธ พฤหัสบดี ศุกร์ เสาร์

เมื่อเจ้าพระคุณเทศน์เช่นนี้ ทำให้ท่านเจ้าของบ้านและผู้คนที่มาฟังเทศน์ในวันนั้น เกิดความจงนสนเท่ห์ในใจไปตามๆ กัน แต่ต่างก็สงบใจดับเทศนาของท่านต่อไป เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้เทศน์ต่อไปว่า เป็นกุศลอันหนักหนาสำหรับท่านที่มาฟังพระธรรมเทศนาในวันนี้ ด้วยเหตุที่เป็นความบังเอิญที่ผู้นิมนต์คงจะจำเรื่องผิด จำเรื่องอริยสังข์ไม่ได้ กลายเป็นสิบสองนักษัตรไปเสีย แต่เป็นความบังเอิญที่เหมาะสม เพราะสิบสองนักษัตรเป็นสมภูฐานแห่งวาระกรรมของสัตว์โลก อันสังขารนั้นย่อมผันแปรไปตามวาระ ได้แก่การ เกิด, แก่, เจ็บ, ตาย เป็นที่แล้ววาระเป็นเครื่องยืนยันในหลักธรรมที่ว่า ความเวียนว่ายตายเกิดเป็นทุกข์ และพุทธองค์ได้ตรัสไว้แล้ว ถึงอริยสังข์ ๔ ประการ ได้แก่ทุกข์เป็นของมีจริง สมุทัย ต้นเหตุของทุกข์ นิโรธ ความดับทุกข์ และมรรค หนทางให้ถึงความดับทุกข์

และเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้เทศนาแยกแยะถึงใจความสำคัญแห่งอริยสังข์ ๔ อย่างถี่ถ้วน และลงท้ายว่า การเทศน์สิบสองนักษัตรนี้ ก็มีพวกสาธุชนที่มาร่วมฟังพระธรรมเทศนาในวันนี้เท่านั้นที่ได้สดับ เพราะไม่เคยมีมาแต่กาลก่อน และจะไม่ปรากฏในกาลต่อไปอีก จึงกล่าวว่า เป็นกุศลอันประเสริฐของท่านทั้งหลาย

การเทศน์วันนั้นกินเวลานาน เพราะพระคุณสมเด็จฯ ต้องใช้เวลาสาธยายมาตรฐานแห่งวาระให้สอดคล้องเข้าเรื่องสังข์ ผู้ที่มาสดับใน วันนั้นต่างปลื้มปิติกันทั่วทุกคน

เรื่องเทศน์กัณฑ์มัทรี ที่อัมพวา

ปรากฏว่าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ มีวิธีการตัดสินใจและให้สติบุคคลอื่นด้วยวิธีการที่แปลกประหลาดพิสดารและได้ผลดีเสมอ ถ้าจะว่าแล้วก็อาจกล่าวได้ว่า ท่านเป็นนักปกครองที่ดีที่สุดที่มีวิธีการไม่ซ้ำแบบใครเลย ดังจะกล่าวแต่ละเรื่องดังนี้

ในครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชดำริให้วัดต่างๆ มีการตกแต่งเรือเข้าประกวด และเสด็จมาประทับทอดพระเนตรอยู่ที่ตำหนักแพ (ท่าราชวรดิษฐ์) วัดต่างๆ ได้ส่งเรือเข้าประกวดกันเป็นอันมาก และต่าง

ก็ประกวดประชันกันในด้านความงดงามอย่างถึงขนาด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรือของวัดต่างๆ ที่ผ่านค่านักแพไปอย่างทรงสำราญพระราชหฤทัย แต่พอถึงตอนเรือของวัดระฆังฯ ปรากฏว่าเป็นเรือสำปั้นขนาดย่อมเก๋ๆ มีเณร ๒ องค์พายหัวและท้าย กลางลำมีลิงตัวหนึ่งผูกไว้กับหลัก มีป้ายแขวนคอลิงตัวนั้นอยู่แผ่นหนึ่งและมีตัวหนังสือเขียนว่า "ชายหน้าเอาผ้ารอด" พอทอดพระเนตรเห็นเข้า ก็ทรงพระพิโรธ และทรงพระดำรัสถามข้าราชการบริพารว่า "เรือของวัดอะไร?" เมื่อได้ทรงทราบว่าเป็นเรือของวัดระฆังฯ ก็ทรงเสด็จพระราชดำเนินกลับเข้าพระราชวังเสวยพร้อมทั้งพระราชดำรัสว่า "เขาไม่เล่นกับเรา" ครั้นอยู่มา มีข้าราชการบริพารผู้หนึ่งไปถามเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า "คำว่า ชายหน้าเอาผ้ารอดนั้น หมายความว่าอะไร?" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้อธิบายว่า "ธรรมดาพระสมณะย่อมหาสมบัติใดๆ ได้ยาก เพราะได้รับเครื่องอุปโภคจากการภิกษาจาร หรือผู้มีจิตศรัทธานำมาถวาย จึงยอมไม่มีทุนทรัพย์ในอันที่จะนำมาลงทุนซื้อหาสิ่งใดๆ เพื่อตกแต่งประดับประดาเรือให้สวยงามได้ แต่มีอยู่ประการหนึ่งที่จะทำได้เช่นนั้น คือต้องขายผ้าไตรเสีย เพื่อเอาเงินมาลงทุนประดับเรือ จึงยอมขายหน้าเพื่อเอาผ้าไตรรอดไว้ก่อน เพราะเป็นสิ่งจำเป็นที่จะได้เอาไว้ห่มครองสังฆารกันความร้อนหนาว"

นับแต่นั้นมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงดำริให้มีการประกวดเรือของวัดอีกเลย การกระทำของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ในครั้งนี้เป็นการทูลถวายพระสติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ แม้ว่าจะเป็น การเสี่ยงอยู่มากก็นับว่าได้ผลดี

ในครั้งหนึ่ง พระทั่ววัดระฆังฯ ๒ องค์เกิดทะเลาะกันถึงกับคำถึงโยมผู้ชายซึ่งกันและกัน คำหนึ่ง "พ่อ" สองคำก็ "พ่อ" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ยินเข้า และได้เอาดอกไม้ธูปเทียนมายังที่ซึ่งพระทั้ง ๒ กำลังทะเลาะกันอยู่ พอมาถึงก็ยกมือจับดอกไม้ธูปเทียนขึ้นกล่าวว่า "พ่อทั้งสองจะ พ่อเก่งเหลือเกินจะ ลูกขอฝากเนื้อฝากตัวบ้าง" พระทั้งสององค์เห็นเช่นนั้นก็รู้สึกตกใจและละอายใจอย่างยิ่งต่างได้กราบขอขมาต่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ และสัญญาว่าจะไม่ทะเลาะกันอีกเลย

เล่ากันว่าในการจาริกไปตามชนบท เพื่อหลบเลี่ยงการตั้งให้เป็นพระสมณศักดิ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ คราวหนึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้จาริกไปตามหมู่บ้านในชนบทแห่งหนึ่งทางภาคอีสาน ในขณะที่ผ่านป่าละเมาะแห่งหนึ่ง ได้เห็นสัตว์ป่าชนิดหนึ่งติดแร้วอยู่ ท่านจึงได้ปลดปล่อยสัตว์ป่าตัวนั้นไป แล้วเอาขาของท่านเข้าไปใส่ไว้แทน แร้วนั้นแทน จบพลบค่ำ นายพรานได้มาเห็นพระแก่ๆ องค์หนึ่งมาติดแร้วของเขาอยู่ จึงได้ถามเรื่องราวว่า "หลวงพ่มาจากไหน? ทำไมจึงมาติดแร้ว?" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ตอบแก่ชายผู้นั้นว่า "อาตมภาพได้เดินทางผ่านมาทางนี้ และได้เห็นสัตว์ตัวหนึ่งติดแร้วของพ่ออยู่ อาตมภาพรู้สึกเวทนาสัตว์ที่นั่นสงสารตัวนั้น จึงได้ปล่อยไปเสีย และเอาตัวของอาตมาเข้าจ่านองไว้แทน สุดแต่พ่อจะเอาไปฆ่าแกงเถอะจะ" เมื่อนายพรานได้ยินเช่นนั้น ได้บังเกิดความเลื่อมใสเจ้าพระคุณสมเด็จฯ รีบจัดแจงปลดแร้วออก และนิมนต์ท่านไปที่บ้าน ทั้งจัดการต้อนรับอย่างดีที่สุด เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงได้กล่าวขอขมาชีวิตสัตว์ทั้งหลายไว้ นายพรานผู้นั้นก็รับคำทุกประการ

กล่าวกันว่า ในคืนหนึ่งมีขโมย ๒ คน คิดกันเข้าไปขโมยของในหอสวดมนต์ซึ่งเป็นที่จำวัดของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ขโมยทั้งสองนัดแนะกันว่า คนหนึ่งจะเข้าไปคั่นข้างในและอีกคนหนึ่งรอรับที่หัวบันได คนที่เข้าไปคั่นข้างในไม่เห็นอะไร เพราะคืนนั้นเป็นคืนข้างแรม มีดมาก เจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั่งข่มคูขโมยทั้งสองอยู่ใกล้กับบันไดนั้น แต่คนที่เข้าไปคั่นของไม่เห็นท่าน ส่วนคนที่อยู่หัวบันไดเห็นท่าน และเข้าใจว่าเป็นเพื่อนของตน จึงสะกิดท่านให้ส่งของออกมา เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ส่ง บาตร , กระจอน, ป้านน้ำร้อน, จีวร, และพัดให้แก่ขโมยผู้นั้นไปจนหมด ลักครู่หนึ่งขโมยคนที่เข้าไปคั่นข้างบนก็ลงมาข้างล่าง และเมื่อเห็นสิ่งของเหล่านี้กองอยู่ จึงเข้าใจว่าเพื่อนของตนขึ้นไปขโมยลงมา จึงได้ช่วยกันขนของเหล่านี้รีบออกจากวัดระฆังฯไป พอพ้นเขตวัดจึงได้เกิดซักถามกันขึ้น คนที่ได้ขึ้นไปคั่นข้างบนหอสวดมนต์บอกว่า "ไม่พบของอะไรเลย" อีกคนหนึ่งก็ว่า "ของเหล่านี้ไม่ได้ส่งลงมาดอกหรือ?" คนนั้นก็ปฏิเสธว่า "เปล่า" จึงเป็นอันรู้ว่า ชะรอยเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้นเองที่ช่วยส่งของลงมาให้ บาบของเขาคือที่ทันตาเห็นก็คือ เขาทั้งสองนอนไม่หลับตลอดคืน ปรึกษากันไม่ตกว่าจะทำอย่างไรกับสิ่งของเหล่านี้ดี ครั้นรุ่งขึ้นแต่เช้ามีขโมยทั้งสองจึงได้ตกลงใจรีบนำเอาสิ่งของที่ขโมยไปกลับมาถวายคืนให้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ๆ จึงได้ขอขมาขานต่อขโมยทั้งสองว่า "ต่อไปจงอย่าได้ริอ่านถือเอาสิ่งของของผู้อื่นโดยเขามีได้ยกให้อีกเลย" ขโมยทั้งสองก็รับคำสัญญากับท่านทุกประการ

มีอีกหนึ่งทีค่อนข้างขบขันอยู่สักหน่อย คือในครั้งที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ คิดจะบูรณะพระอุโบสถและก่อพระปราสาท (พระปราสาทองค์ใหญ่ที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้) ที่วัดระฆังฯ ในวันหนึ่งขณะที่พวกกุสุมอญกำลังขนทรายจากเรือขึ้นวัด เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ไปยืนดูอยู่กุสุมอญคนหนึ่งซึ่งไม่รู้จักเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ออกปากไล่ท่านไม่ให้ยื่นเกะกะ มอญว่า "หลวงตา, หลีกไป อย่าเกะกะ (หลวงตา, หลีกไป อย่าเกะกะ)" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ยืนเฉยเสีย มอญจึงว่า "หลวงตานี้คือ (หลวงตานี้คือ)" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ หัวเราะทีๆ แล้วเปรยออกมาเรื่อยๆ ว่า "อ้ายมอญ" แล้วก็เดินจากที่นั่นไป ปรากฏว่า มอญขนทรายตั้งแต่เช้าจนเย็นก็ไม่หมดล้าเรือสักที จึงพากันมานั่งพักเหนื่อยอยู่ข้างกองทราย เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เดินมาเห็นเข้า จึงถามเป็นเชิงล้อเป็นสำเนียงมอญว่า "พ่อมอญ, เป็นหยั่งไฉ้ จึงมานั่งหอบฮักๆ" (พ่อมอญเป็นยังไฉ้ จึงมานั่งหอบฮักๆ?) มอญจึงว่า "หลวงตา เป็นหยั่งไฉ้ ขนทรายไม่หมด" (หลวงตาเป็นยังไฉ้ขนทรายไม่หมด) เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงว่า "ไปขนเถอะประเดี้ยวก็เสร็จ" มอญจึงพากันไปขนต่อ ไม่ทันพลบค่ำก็เสร็จ มอญพากันประหลาดใจและเลื่อมใสเจ้าพระคุณสมเด็จฯ กันมาก รุ่งขึ้นได้พากันไปซื้ออาหารมาทำถวายเจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ฉันทน์แบบสำรวมอย่างที่เคยฉันทน์ ทำให้มอญแปลกใจมากเพราะไม่เคยเห็น มีหน้าซ้ำพอดฉันทน์เสร็จก็เอาน้ำใส่จานเป็นเชิงล้างจานแล้วยกขึ้นชด มอญอดรนทนไม่ได้ ถึงกับออกปากว่า "หลวงตาทำอย่างง้ายๆ" (หลวงตาทำอย่างไรง)

เล่ากันว่า มีหลวงตาองค์หนึ่ง อายุรุ่มราวคราวเดียวกับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ มักจะจำวัดคืนสายไม่ได้ไปบิณฑบาตเสมอๆ จึงเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เมื่อกลับจากบิณฑบาตแล้ว ก็แวะฉันทน์หน้ากุฏิหลวงตาองค์นั้นเสมอ หลวงตาองค์นั้นรู้เข้าจึงต้องรีบตื่นแต่เช้า ไปบิณฑบาตเหมือนพระอื่นๆ

นี่ก็เป็นบุคคลิกภาพอันหนึ่งที่ใช้ตักเตือนคนอื่นๆ ที่ได้ผลโดยไม่ต้องพูดกันเลย. ได้แก่เรื่องลูกศิษย์ขนาดเขื่องของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้พากันหลวงเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า "วันนี้เขานิมนต์ไปเทศน์" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงว่า "เขานิมนต์รุ่งนี้ไม่ใช่หรือ?" พวกศิษย์เหล่านั้นก็ช่วยกันยืนยันว่า "วันนี้ ไม่ใช่รุ่งนี้"

ทั้งนี้เพราะลูกศิษย์ขนาดเรื่อยๆ เหล่านั้นพากันขาดแคลนของอุปโภคนั้นเอง อดใจรออยู่ไม่ได้ เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็รู้เท่าทันในความคิดของเขาเหล่านั้นดี แต่แกลังกล่าวว่า "ถ้าเช่นนั้นก็ไปสิ" พวกลูกศิษย์ก็พากันดีใจรีบแบกพัดและทียบคัมภีร์พาเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ลงเรือพายไปยังบ้านที่เขานิมนต์ไว้ โดยคิดเสียว่า เมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไปถึงบ้านผู้นิมนต์แล้ว อย่างไรเสียก็ต้องไปเทศน์ในวันนั้นเพราะใครๆ ก็ต้องเกรงใจเจ้าพระคุณสมเด็จฯ กันทั้งนั้น แต่เพิกเฉยเจ้าของบ้านยังเตรียมตัวไม่ทัน เมื่อไปถึงบ้านผู้นิมนต์ เจ้าของบ้านจึงกราบเรียนถามว่า "หลวงพ่อดีหรือ?" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ว่า "ก็มาเทศน์อย่างไรเล่า" เจ้าของบ้านก็ว่า "นิมนต์หลวงพ่อรุ่งนี้ มิใช่วันนี้ดอก" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จึงว่า "นั่นนะซีจ๊ะ, ฉันทักว่ารุ่งนี้ แต่เจ้าพวกนี้ลิเขาเกี่ยวเชิญฉันว่าวันนี้ ฉันทายต้องมาจ๊ะ เพราะตัวคนเดียว เขาหลายคน สู้เขาไม่ได้จ๊ะ" เจ้าของบ้านและคนในบ้านนั้นก็พากันหัวเราะไปตามๆ กัน แต่พวกลูกศิษย์ขนาดเรื่อยๆ เหล่านั้นไม่กล้าเข้าหน้าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไปหลายวัน และแต่นั้นมา ก็มีได้คิดอ่านเช่นนี้อีกต่อไป ทั้งที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไม่ได้ว่ากล่าวแต่ประการใด จะเห็นได้ว่าวิธีการลงโทษของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้นพิสดารและได้ผลลึกซึ่งเสียยิ่งกว่าวิธีอื่นใดทั้งสิ้น

เรื่องจุดใต้กลางวัน

เรื่องประหลาดของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ อีกเรื่องหนึ่งที่มีผู้กล่าวขานกันมากก็คือ การจุดใต้ในเวลากลางวัน กล่าวกันว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทำปริศนาด้วยการจุดใต้ในเวลากลางวัน ๒ ครั้ง คือครั้งแรก ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวกันว่าในเวลากลางวันวันหนึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้จุดใต้เข้าไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมหาราชวัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบจากข้าราชการบริพารผู้ใกล้ชิดดยุคบาท ก็เสด็จพระราชดำเนินออกมาทอ้งพระโรง จึงทอดพระเนตรเห็นเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ยืนถือใต้ ซึ่งติดไฟลุกโผลงอยู่ ก็ทรงเข้าพระทัยในความหมายของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ทันทีและทรงตรัสกับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า "เข้าใจแล้ว ขรวัด" แล้วเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็กลับวัดระฆังฯ โดยไม่ต้องทูลถวายถ้อยคำใดๆ เลย เรื่องนี้ผู้เขียนจะไม่ขอออกตัวในการให้บรรณาธิบายใดๆ แต่ขอชี้ให้เห็นอัจฉริยภาพระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่าล้วนแต่ทรงมีความสัมพันธ์ทางมนัสสัมพันธ์ ซึ่งกันและกันได้อย่างน่าสรรเสริญ เข้าในลักษณะที่ว่า "ปราชญ์ย่อมเข้าใจในวิสัยปราชญ์"

อีกครั้งหนึ่ง กล่าวกันว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จุดใต้ในเวลากลางวันวันอีก ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนผลัดแผ่นดินใหม่ ในตอนนั้นสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าทรงมีพระชนมายุเพียง ๑๖ พรรษา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ หรือเรียกกันเป็นสามัญว่า "เจ้าพระกลาโหม" ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ถือบังเหียนการบริหารประเทศ ทรงอำนาจเต็ม ในครั้งนี้เองมีเรื่องโจษจันกันทั่วไปว่า เจ้าพระยาภิรมย์ภักดีจะกบฏราชบัลลังก์ ขาวนี้ล่วงรู้ไปถึงพระเจ้าคุณสมเด็จฯ เข้า จึงได้จุดใต้เดินเข้าวังอีก สมเด็จฯ พระปิยมหาราชออกมารับ และเมื่อทรงทอดพระเนตรเห็นเช่นนั้นก็ตกพระทัย และทรงตรัสถามว่า "มีความเดือดร้อนประการใดหรือ? พระคุณเจ้า ฟ้า (ทรงใช้คำแทนพระองค์กับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า ฟ้า) เสมอ) ยังอยู่" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ถวายพระพรว่า "เปล่าดอกมทาบพิตร อาตมาถวายพระพร เพราะได้ทราบว่าคุณณนี้แผ่นดินนี้มีดม้วนัก"

หลังจากจุดได้เข้าวังแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็จุดได้ตรงไปยังบ้านเจ้าพระยากลาโหม กล่าวกันว่าเจ้าพระยา กลาโหมก็ทราบความหมาย ของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ เหมือนกัน เมื่อนิมิตต์ให้หนังในอันสมควรแล้ว จึงได้ถวายน ความจริงใจแก่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า "บ้านเมืองยังไม่มีคมนดอกพระคุณเจ้า อย่าได้วิตกเลย" เพียงการกระทำ และวาจาสั้นๆ ของบุคคลสำคัญๆ ทำความเข้าใจกันได้เป็นอย่างดี เมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ได้ฟังเช่นนั้นก็กลับ วัด

อนึ่ง เรื่องการจุดได้ในเวลากลางวันของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ นั้นเพื่อยุติไปพ้องกันกับเรื่องของ โสเครตีส ปรัชญาเมธีแห่งกรุงเอเธนส์ ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑ เรื่องราวของโสเครตีส คือในตอนกลางวันวันหนึ่งเขา เดินจุดตะเกียงส่องไปตามถนนหนทางในกรุงเอเธนส์ ผู้ที่สัญจรไปมารู้สึกสงสัย ก็พากันได้ถามว่า "ส่องตะเกียง เพื่อประสงค์อันใด" โสเครตีสตอบว่า "ต้องการส่องหาคณ"

การฉันอาหาร

เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นพระที่ฉันอาหารสำรวมเป็นเนืองนิจ บางโอกาสที่รับบิณฑบาต ชาวบ้านที่ศรัทธาในตัว ท่านกำชับว่า ของที่ใส่บาตรนั้นขอให้ท่านฉันให้ได้ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านทราบได้ดีว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ฉัน สำรวม อันทำให้อาหารมีรสดีที่ตั้งใจจะให้ท่านฉันนั้นเสื่อมรสไป หรือมิฉะนั้นอาหารชนิดใดที่มีรสอร่อยท่าน มักจะเอาไปให้ลูกศิษย์หรือสุนัข นก กา กินเสียเป็นการให้ทาน เพราะฉะนั้นเมื่อได้รับคำกำชับคราวใด เพื่อ จลองศรัทธาแก่ผู้ถวาย เจ้าพระคุณสมเด็จฯ จะล้างอาหารในบาตรออกฉันต่อหน้าผู้ถวาย ให้ผู้นั้นเกิดความปิติ เมื่อฉันสัก ๒-๓ คำพอเป็นพิธีแล้ว เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็สวดให้พรด้วยบท ยะธา วาวิระหา ฯลฯ และสัพพีฯลฯ ทันทิ และด้วยเหตุนี้เอง ผู้ที่จะใส่บาตรท่านก็มีความเกรงใจไม่กล้ากำชับท่านอีก เรื่องนี้นับว่าเป็นเรื่องประหลาด ที่ไม่เคยปรากฏว่ามีพระภิกษุองค์ใดกระทำเช่นนี้ แม้ในสมัยพุทธกาล

เรื่องนี้มีผู้วิจารณ์กันไปในแง่ที่ไม่เหมาะสม แต่เมื่อพิจารณาให้ดีแล้วจะเห็นได้ว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ท่านมี เหตุผลในการกระทำของท่าน นั่นคือการสั่งสอนหรือให้สติผู้อื่นในทางอ้อม

"พระเจ้าราชาวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ ได้ประทานเล่าเรื่องเกี่ยวกับเจ้าพระคุณสมเด็จฯว่า พระญาติ ผู้ใหญ่ของพระองค์ท่านมีบ้านอยู่ไม่ห่างจากวัดระฆังฯ นัก และเป็นผู้คุ้นเคยกับเจ้าพระคุณสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ ๗ ได้ไปมาเยี่ยมเยียน ที่บ้านนั้นบ่อยๆ และเมื่อถึงคราวมีงานก็นิมนต์ให้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไปสวดมนต์ฉันเข้า อยู่เสมอๆ ญาติผู้ใหญ่ของสมเด็จฯในกรมฯ เล่าให้ฟังว่า ขณะที่ท่านรับนิมนต์มาฉันจังหัน ระหว่างเดินมาตามทาง ท่านมักจะเก็บเอาตำแยและต้นไม้อื่นๆ ที่ใกล้ทางไปด้วย เวลาท่านฉัน ท่านก็เอาตำแยใส่ลงในอาหารที่ฉัน ไม่ว่าจะ หวานหรือคาว เพื่อให้สิ้นความอร่อย ทั้งนี้ เพราะท่านถือว่าอาหารเป็นของกินกันตาย ไม่ต้องการจะให้เพลินใน รสของมัน..." (จากหนังสือพิมพ์ "ตำรวจ" ฉบับ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๙๔ โดย "ฉันทิชัย")

เรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆ

ในคราวหนึ่งมีลูกศิษย์เก่าสองคน ได้ปรึกษากันเพื่อจะไปขอยกต่อเจ้าพระคุณสมเด็จพระเจ้าคุณสมเด็จเจ้าบ่นทอสดมภ์ อีกคนหนึ่งแอบฟังอยู่ได้ถุน คนที่นวดก็พยายามขอยกต่อเจ้าพระคุณสมเด็จๆ ท่านองนิ่งเสียโดยไม่ยอมพูดว่าอะไรเลย เพราะท่านทราบด้วยญาณว่า มีอีกคนหนึ่งแอบอยู่ได้ถุนเกรงว่าถ้ากล่าวถ้อยคำอันใดออกไปเจ้าคนที่อยู่ได้ถุนจะเอาไปแทงหวย ครั้นพอคะเนว่าถึงบอกให้ก็จะไปแทงไม่ทัน ท่านจึงกล่าวขึ้นเปรยๆ ว่า "บอกให้ก็ได้ แต่กลัวหวยจะลอดช่อง" หมายความว่ากลัวเจ้าคนที่อยู่ได้ถุนจะได้ยินเข้า พอคนที่อยู่ได้ถุนได้ยินเช่นนั้นก็รีบวิ่งออกจากวัดระฆังฯ ไปโดยเร็ว ตั้งใจจะไปแทงตัว ร. และ ข. แต่ไปไม่ทัน หวยออกเสียก่อนแล้วคือ ร. และตัว ข. นั่นเอง

ในสมัยนั้น มีหมอนวดอยู่คนหนึ่ง ชื่ออะไรจำไม่ได้เสียแล้ว เป็นหมอนวดประจำองค์เจ้าพระคุณสมเด็จฯ แก่ชำนาญในเรื่องการนวดมาก และเคยนวดเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่มาเป็นอันมาก แต่การนวดใครก็ตามไม่เคยประหลาดใจเหมือนนวดเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทั้งนี้ เพราะทุกครั้งที่ได้แกนวัดแขนท่าน แก่รู้สึกได้ว่าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ มีกระดูกแขนท่อนล่างเป็นแท่งเดียว แทนที่จะมีกระดูกคู่เหมือนสามัญชนทั่วไป ในวันหนึ่งขณะที่กำลังนวดเจ้าพระคุณสมเด็จฯ อยู่ ตั้งใจจะกราบเรียนถามถึงเรื่องนี้ แต่ไม่กล้าเอ่ยปากถาม แก่จึงนวดแรงๆ อยู่เฉพาะตรงที่แขนท่อนล่างของท่านอยู่เป็นเวลานาน เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็ล่วงรู้ความในใจของดาหมอนวดได้ จึงกล่าวเปรยๆ ถามขึ้นว่า "นวดมากี่ปีแล้ว" ดาหมอนวดกราบเรียนว่า "นวดมา ๑๐ กว่าปีแล้ว" เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ถามต่อไปว่า "เคยเห็นคนมีกระดูกแขนชิ้นเดียวไหม?" ดาหมอนวดกราบเรียนว่า "ตั้งแต่ขนาดยังไม่เคยเห็นเลยนอกจาก..." แก่จะพูดต่อไปว่านอกจากเจ้าพระคุณสมเด็จฯ แต่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ชิงพูด เสียก่อนว่า "จำเอาไว้นะ ถ้าไปพบที่ไหนเข้า นั่นแหละพระโพธิสัตว์มาบำเพ็ญบารมีละ"

ผู้เขียนขอเรียนด้วยใจจริงว่า มีความเชื่ออย่างแน่นแฟ้นว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นพระโพธิสัตว์ปางหนึ่ง มาบังเกิดในโลกเพื่อสร้างสมพระบารมี และการที่เชื่อถือทั้งนี้มิได้เกิดจากอุปทาน เกิดจากการศึกษาพิจารณาชีวิตประวัติของท่านอย่างละเอียด และยังไม่เคยมีความศรัทธาในพระสงฆ์รูปใดเท่า ชาติกำเนิดก็ดี และอัจฉริยภาพทุกประการก็ดี ของท่านเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ของคณีนี ชาบซึ่งใจผู้เขียนยิ่งนัก ไม่อาจจะหาพระเกจิอาจารย์องค์ใดมาเทียบเคียงได้เลย

ในคราวหนึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ถูกลิมนต์ให้เข้าไปสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำชับกับมหาดเล็กผู้ไปนิมนต์ว่า ให้เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ครอบไตรแพรมาให้ได้ (ไตรแพรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระราชทานถวายเป็นรางวัลในคราวที่เทศน์ว่า - ธรรมะใดมาหาพิตรก็ทรงทราบดีแล้ว) เพื่อมิให้ด้อยกว่าพระสมณศักดิ์อีกหลายรูป ที่ได้รับการนิมนต์คราวเดียวกันนั้น เพราะพระองค์เห็นว่าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ครอบจักรวาลและเก่าคร่ำคร่าอยู่เสมอ (ทรงพระราชดำรัสบ่อยๆว่า "ชรัวโตนี้ยิ่งแก่เข็ยยิ่งรุ่มร่ามคร่ำคร่า" ซึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ทราบเข้าก็พูดเปรยๆ เสมอว่า "โตดี กลับหาว่าโตบ้า ที่โตบ้า กลับหาว่าโตดี")

หมายความว่า แต่ก่อนเมื่อท่านยังไม่สำเร็จมรรคผลนั้นจึงย่อมมีความหลงผิด ยังยินดีในลาภสักการะ ครองผ้า กิรัตกุ่มสี่สาคี ไครๆ ก็ชมว่าท่านดี ที่แท้ท่านว่าตัวท่านยังบ้าอยู่ แต่พอท่านสำเร็จมรรคผลเป็นบางอย่างจึงละ สิ่งเหล่านั้นทั้งหมด กลับมีคนเข้าใจว่าท่านบ้า และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยิ่งทรงตรัสว่าท่านรุ่มร่าม) เมื่อ ใกล้จะถึงกำหนดเวลาสวดมนต์ ยังไม่เห็นเจ้าพระคุณสมเด็จเจ้ามา มหาตเล็กจึงเร่งนิมนต์อีก ครั้นเมื่อไปถึงวัด ระมังฯ เห็นเจ้าคุณพระนั่งอยู่บนกุฏิ ตรงหน้ามีลูกสุนัขตัวหนึ่งนอนทับไครแพอยู่ มหาตเล็กจึงเข้าไปนิมนต์ว่า "เจ้าพระคุณต้องรีบหน่อยเพราะจวนเวลาเต็มที่แล้ว พระทุกรูปมาพร้อมกันหมดแล้ว ยังขาดแต่เจ้าพระคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จแล้ว พร้อมทั้งเจ้านายฝ่ายนอกฝ่ายในตลอดจนข้าราชการ" เจ้าพระคุณ สมเด็จเจ้าชี้ให้ลูกสุนัขที่กำลังนอนหลับบนไครแพนั้น มหาตเล็กจึงกราบเรียนให้ไล่ลูกสุนัขตัวนั้นไปเสีย เจ้า พระคุณสมเด็จเจ้ากล่าวว่า "ไม่ได้ดอกจ๊ะ เพราะเราไม่รู้ว่าเขาจะเป็นพระโพธิสัตว์หรือเปล่า" (พระโพธิสัตว์เคย เสวยพระชาติเป็นสุนัข ดังความปรากฏในเรื่องชาดก) ในหนังสือ "ประวัติชีวิต" ของพระยาทิพโกษา กล่าวว่า แม้เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า จะเดินไปตามทางซึ่งมีสุนัขนอนขวางอยู่ ก็จะกล่าวว่า "ฉันทจะไปทีจ๊ะ" แล้วก็ค่อยๆ หลีก ไปเสียทางหนึ่ง ปรากฏว่าไม่เคยข้ามสุนัขเลย

เรื่องการตัดสินใจของเจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า

ก็นับว่ามีหลักการพิสดารยิ่งกว่าผู้พิพากษาคนใดในโลก กล่าวคือครั้งหนึ่งได้มีพระ ๒ องค์ทะเลาะวิวาทถึงกับ ทูตตีกัน พระองค์ที่ถูกตีได้ไปฟ้องสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) สมเด็จพระวันรัตจึงให้เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า ตัดสิน ความ (ขณะนั้นยังครองสมณศักดิ์เป็นพระเทพกวี) พระองค์ที่ถูกตีก่อน ก็เรียนเจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า ว่า ตนถูกตี อีกองค์หนึ่งตีก่อน เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า กล่าวว่า "ท่านแหละตีเขาก่อน" พระองค์นั้นก็พยายามยืนยันว่า ตนไม่ได้ เป็นฝ่ายตีก่อน เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้ากลับยืนยันว่า "ท่านต้องตีเขาก่อนแน่" สมเด็จพระวันรัตจึงถามว่า "เหตุใดจึงว่าพระองค์นี้ ตีองค์นั้นก่อน?" เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า จึงเรียนว่า "เนื่องจากผลกรรมแต่ปางก่อนที่พระองค์นี้ เคยตีเขาก่อน ผลกรรมจะไม่ยุติลงถ้าทั้งสองยังคงจองเวรกรรมกันสืบไป" สมเด็จพระวันรัตจึงกล่าวกับเจ้า พระคุณสมเด็จเจ้าว่า "ถ้าเช่นนั้นท่านจงยุติกรรมอันนี้เสีย" เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า ก็ได้ไปหาปัจจัยบางอย่างมอบ ให้กับพระองค์ที่ถูกตี และกล่าวแก่พระทั้ง ๒ ว่า "ขอให้ท่านทั้งสองจงอโหสิกรรมให้แก่กันเสียเถิด" เรื่องเป็นอัน ยุติลงด้วยดี เพราะพระทั้ง ๒ รูปต่างก็เชื่อฟัง และยินดีอโหสิกรรมต่อกัน และต่อมาก็ได้ร่วมสมาคมกันเป็นอัน ดี ไม่มีเรื่องโกรธเคืองต่อกันอีก อนึ่งเจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า ยังได้สารภาพต่อสมเด็จพระวันรัตว่าเรื่องนี้เป็น ความผิดของท่านที่ปกครองพระไม่ได้เอง

เรื่องสุดท้ายที่เกี่ยวกับอัจฉริยภาพของเจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า ซึ่งจะหยิบยกมากล่าวในที่นี้ก็คือ เรื่องการให้พรด้วย วาจาสิทธิ์ ซึ่งนับว่าเป็นวิธีการให้พรที่แปลกประหลาด กล่าวคือในสมัยที่เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า ยังครองสมณศักดิ์ เป็นพระเทพกวีอยู่นั้น ได้รักใคร่เมตตาเอ็นดูของค์หนึ่งที่เป็นศิษย์ที่ใกล้ชิด จึงวันหนึ่งขณะที่กำลังสนทนาอยู่ กับเถรน้อยของค์นี้และพร้อมกับอุบาสิกาผู้สูงอายุกคนหนึ่ง เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า กล่าวขึ้นลอยๆว่า "เถร อายุกมี อายุยืนไหมจ๊ะ?" เถรน้อยก็รับว่าอยากมีอายุยืน เจ้าพระคุณสมเด็จเจ้า จึงว่า "ขอพรจากโยมแก่ซี" พร้อมกับหัน หน้าไปทางอุบาสิกาผู้สูงอายุนั้น เถรน้อยของค์นั้นก็เอาดอกไม้ธูปเทียนมาส่งให้อุบาสิกาผู้เฒ่าคนนั้นเพื่อขอพร อุบาสิกาผู้เฒ่าจึงให้ศีลให้พรขอให้เถรน้อยอายุมั่นขวัญยืน นับว่าเป็นที่น่าอัศจรรย์อย่างยิ่งว่า เหตุการณ์ที่ เหมือนทำกันเล่นในวันนั้นมีผลจริงได้อย่างศักดิ์สิทธิ์ เถรน้อยของค์นั้น ต่อมาได้มีอายุถึง ๙๒ปี และครอง

พรรษาอยู่ถึง ๗๐ พรรษา จึงได้มรณภาพ และได้รับสมณศักดิ์ชั้นสุดท้ายเป็น "พระธรรมถาวร" และด้วยการมีอายุยืนนานนี้เอง ทำให้ชนชั้นหลังได้มีโอกาสสืบเรื่องราวของเจ้าพระคุณสมเด็จฯ และการสร้างพระสมเด็จฯ จากท่านและทั้งได้บันทึกเป็นหลักฐานกันต่อมา

กิตติคุณและคุณลักษณะพิเศษบางอย่างเจ้าพระคุณสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

๑. เจ้าพระคุณสมเด็จฯ เป็นอัจฉริยะและสิ่งสมบุญบารมีตียิ่ง ดังจะเห็นได้จากสติปัญญาตั้งแต่ครั้งเป็นสามเณรโต คือรอบรู้ในสิ่งต่างๆ ได้อย่างรวดเร็ว กระทั่งครูอาจารย์ที่สอนยกย่องว่า “สามเณรโตไม่ได้มาให้ฉันสอน แต่มาแปลหนังสือให้ฉันฟัง” คือแทนที่อาจารย์จะต้องสอนแต่ท่านก็รู้ด้วยตัวของท่านเอง นับว่าแปลกมหัศจรรย์อย่างยิ่ง

๒. เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ไม่ปรารถนาทรัพย์สมบัติในทางโลก หลักฐานสนับสนุนคำกล่าวอ้างข้างต้น คือ เมื่อบุคคลใดทำบุญถวายพระคุณท่าน ปัจจัยนั้นจะต้องไปถึงบุคคลอื่นที่กำลังมีความทุกข์ยากต่างๆ ดังมีเรื่องเล่ากันหลายสิบเรื่อง อาทิเช่น “สองพี่เมียเป็นทุกข์เรื่องค้าขายแดงโมกำลังจะเนาขาดทุนต้องเป็นหนี้สิน ครั้นสมเด็จฯ ท่านผ่านมาพบ และรู้ว่าสองพี่เมียนี้นี้เป็นทุกข์เรื่องค้าขายขาดทุน พระคุณท่านจึงช่วยซื้อแดงโมเท่าที่มีปัจจัยจากคนอื่นถวาย เมื่อซื้อแดงโมพร้อมจ่ายเงินให้แล้วก็ยกแดงโมให้สองพี่เมียอีกด้วย นอกจากนี้เรื่องนี้แล้วยังมีเรื่องอื่นๆ อีกหลายสิบเรื่อง ดังนั้นจึงสรุปว่า “ทรัพย์สมบัติในทางโลกของพระคุณท่านนั้นไม่มี”

๓. เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ปรารถนาที่จะช่วยให้บุคคลนั้นสมความปรารถนา ตรงตามหลักธรรมของพระพุทธองค์ที่ว่า “ยมปิฉัจฉง นะ ละภะติ ตัมปิ ทุกขัง...” เมื่อบุคคลมีความปรารถนาสิ่งใดครั้งไม่ได้สิ่งนั้นบุคคลนั้นก็เป็นที่ทุกข์ จากความจริงในทางโลกดังกล่าว ถ้าเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ท่านได้พบหรือได้รู้ท่านเป็นต้องหาทางช่วยให้บุคคลที่อยู่ในห้วงของความทุกข์ได้สมความปรารถนาในวิถีทางที่ท่านจะช่วยให้ ดังจะเห็นได้จากการปฏิบัติของพระคุณท่านในเรื่องที่ผ่านมาและเรื่องอื่นๆ อีกเช่น “เมื่อพระคุณท่านทราบข่าว เรือที่ท่านได้เคยนั่ง และกำลังนั่งข้ามฟากกำลังจะหมดสภาพ เพราะรั่วโดยเจ้าของเรือบอกเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ว่า “ไม่มีสตางค์จะซ่อมเรือ” พอถึงฝั่งเจ้าพระคุณสมเด็จฯ ก็หยิบพัดยศให้เจ้าของเรือถือไว้ จากนั้นเจ้าพระคุณก็ขึ้นฝั่งไปทำกิจที่ได้รับนิมนต์ในพิธีหลวง พอถึงพิธีเจ้ากรมสังฆการีรู้ว่าพัดยศสมเด็จฯ อยู่ที่คนแจวเรือจ้าง โดยพระคุณท่านปรารถนาจะช่วยเหลือให้เจ้าของเรือจ้างได้รับเงินประมาณแปดสลึงเฟื้อง เพื่อเป็นค่ายาเรือ ดังนั้นเจ้ากรมสังฆการีจึงต้องนำเงินแปดสลึงเฟื้องไปจ่ายพัดยศที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ มอบให้คนแจวเรือจ้างถือไว้...” นอกจากนี้เรื่องนี้แล้วยังมีอุทาหรณ์อีกว่า เจ้าพระคุณสมเด็จฯ ปรารถนาจะช่วยบุคคลไม่เลือกบุคคลว่าจะเป็นคนเลวหรือเป็นคนดี ดังเช่น “ขโมยเอื้อมมือลอร่องจากใต้กุฏิที่ท่านพักอาศัยเพื่อความหาของมีค่าแต่เอื้อมไม่ถึง พระคุณท่านรู้ใจขโมยว่าอยากจะได้อะไรจึงหยิบของนั้นส่งให้ขโมยเพื่อช่วยให้ขโมยสมความปรารถนา” นอกจากนี้เรื่องนี้แล้ว เมื่อครั้งขโมยเข้ามาลักเรือที่ได้กุฏิ สมเด็จฯ ยังโผล่หน้าต่างมาบอกขโมยว่า ถ้าจะให้ดีต้องทำอย่างไรจึงจะเอาเรือไปได้โดยไม่เกิดเสียงดัง เพราะถ้าเกิดเสียงดังเด็กวัดตื่นเดี๋ยวจะมีเรื่องเจ็บตัว ดังนั้น เพื่อช่วยให้ผู้ปรารถนาสมหวัง

จึงช่วยแนะนำขโมยเพื่อให้ขโมยได้สมความปรารถนา จึงนับได้ว่าพระคุณท่านมีปณิธานจะช่วยให้บุคคลทุกคน สมความปรารถนาอย่างแท้จริง

๔. เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า กอปรด้วยคุณธรรมพิเศษยิ่ง คือ เมตตา กรุณา จากอุทาหรณ์ที่เล่ามาหลายเรื่องที่ผ่านมาเป็นหลักฐานสนับสนุนว่า “ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์โต พรหมรังสี” เจริญคุณธรรมพิเศษ คือ ให้ความเมตตา กรุณา และปรารถนาที่จะให้บุคคลอื่นสมความปรารถนา นอกจากบุคคลแล้วในเรื่องของสัตว์ก็เช่นเดียวกัน คือ ถ้าพระคุณท่านได้พบเป็นต้องช่วยเหลือดังอุทาหรณ์ที่เล่ากันมาว่า “เมื่อครั้งท่านธุดงค์ พบสัตว์กำลังอยู่ในระหว่างมีทุกข์ เพราะติดอยู่ที่บ่วง ท่านก็ปลดปล่อยสัตว์นั้นให้พ้นทุกข์ แล้วเอาเท้าของพระคุณท่านไว้แทนที่ รอกกระทั่งเจ้าของบ่วงมาถึง จึงขอขมาโทษสัตว์นั้นแล้วเทศน์อานิสสังการทำบุญเพื่อให้เจ้าของบ่วงเลิกทำอกุศล...”

๕. เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ท่านเป็นพระธรรมกถึกเอก คือเป็นพระเถระที่เทศน์ได้ทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง รวมทั้งสัมผัสติดต่อกันได้ ซึ่งในยุคนั้นเป็นที่กล่าวขวัญเลื่องลือกันมาก ฉะนั้นกิจนิมนต์ของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าจึงมีมิได้ขาด แต่ผู้ที่ต้องการจะฟังเทศน์ของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าจะต้องมีข้อแม้ คือ “จะกำหนดเวลาไม่ได้ ต้องสุดแท้แต่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าท่านจะมาได้ และจะมาเวลาใด” สำหรับเรื่องเทศน์นั้นมีเรื่องเล่าลือมากมาย และที่กำลังจะนำมาเล่านี้ก็เป็คุณลักษณะพิเศษที่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าท่านปฏิบัติ ถ้าท่านคิดให้ลึกซึ้ง ท่านจะซาบซึ้งในคุณธรรมอันสูงส่งยิ่ง “มีหญิงหม้ายคนหนึ่ง บ้านอยู่ตำบลบ้านช่างหล่อ ไม่ไกลจากวัดระฆังมากนัก ได้ศรัทธาและนิมนต์สมเด็จพระเจ้าไปเทศน์ ก่อนเทศน์หญิงหม้ายได้เอาเงินติดเทียนกัณฑ์เทศน์ ๑๐๐ บาท พร้อมกราบเรียนว่า “ขอพระเดชพระคุณนิมนต์เทศน์ให้เพราะฯสักหน่อยนะเจ้าคะ เพราะดิฉันมีศรัทธาติดกัณฑ์เทศน์ ๑๐๐ บาท” เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าพอท่านนั่งบนธรรมาสน์ให้ศิลาบอกศักราช ตั้งนะโม จากนั้นท่านก็เทศน์ว่า “พุทฺธัง อัมมัง สังฆัง เอวํก็มีด้วยประการฉะนี้ ยะธา...สัพพี” จบก็ลงจากธรรมาสน์เป็นอันว่าการเทศน์สิ้นสุดลง หญิงนั้นชุนข้องหมองใจมาก เพราะไม่สบอารมณ์สมความตั้งใจ แต่ก็ไม่ว่าอะไร พอวันรุ่งขึ้นเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ได้ไปเทศน์บ้านนี้อีกครั้ง โดยที่มีได้มีการนิมนต์ก่อนเทศน์ เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบอกหญิงนั้นว่า “เมื่อวานนี้ฉันรับจ้างเทศน์จะ แต่วันนี้ฉันมาเทศน์ให้เป็นธรรมทานนะจ๊ะ” คราวนี้เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า เทศน์ได้เพราะจับใจผู้ที่ได้ฟังเป็นอย่างนัก จากอุทาหรณ์นี้ชี้ให้เห็นว่าเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ท่านเป็นพระเถระที่น่าศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง

๖. เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า อนุเคราะห์คนยากจนด้วยใจที่ปรารถนาจะช่วยคนยากจน สมัยก่อนมีทวยชนิดหนึ่งเกิดขึ้น เรียกกันว่าทวย กข. มีการออกวันละ ๒ เวลา คือ เข้ากับเย็น บุคคลเป็นจำนวนมากที่อยู่ในกรุงเทพฯ นิยมเล่น แต่ถ้าคิดกันให้ดีแล้วโอกาสถูกยาก เพราะตัวผิดมากกว่าตัวถูกจำนวนมาก ดังนั้นเจ้ามือจึงรำรวย คนจนฯจึงยิ่งจนมากขึ้นเพราะหลงทวย กข. สำหรับทวย กข. นี้มีการออกเบอร์ไว้แล้วเพียงแต่จะชักออกที่ใส่เบอร์ลงมาดูกันว่าวันนี้เวลาเข้าจะเป็นตัวอะไร และตอนบ่ายจะเป็นเบอร์อะไร ทั้งนี้สุดแท้แต่เจ้ามือทวยจะเป็นผู้กำหนดให้ออกตัวอะไร อุทาหรณ์ที่เล่าลือกันมากก็คือ เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ท่านรู้ว่าทวยจะออกอะไร ดังนั้นท่านมักจะอนุเคราะห์คนยากจนด้วยปริศนาต่างๆ อาทิเช่น ถ้ามีผู้นิมนต์ท่านไปเทศน์ในตอนท้ายสุด พระคุณท่านมักจะโบ้ทวยโดยลงท้ายว่า “เอวัง กังสือ” บางวันก็บอกว่า “เอวัง หุนหัน” ถ้าใครคิดทันทีที่เป็นทวยถูก เล่าลือกันไป กระทั่งวัดระฆังมีผู้มากคอยดูพฤติกรรมสมเด็จพระเจ้าแล้วนำไปคิดเป็นทวยก็มีจำนวนไม่น้อย อนึ่งหลายครั้ง

ท่านเทศน์ไม่ให้คนลุ่มหลงในหวยเพราะเป็นอบายมุขไปสู่ความยากจน แต่ในขณะที่เดียวกันท่านก็เมตตาคนจน อยากรจะอนุเคราะห์ช่วยเหลือ โดยบางครั้งพระคุณท่านตั้งใจช่วยคนยากจน เช่น แทนที่จะใช้รัศมีประคองคาคเอน กลับใช้เชือกปอคาคเอนแทน พอเทศน์ไปก็ขยับเชือกปอที่คาคเอน คล้ายจะเป็นปริศนาให้คิดว่าวันนี้หวยจะต้อง ออกตัว “ป” ถ้าใครมีปัญญา ก็คิดได้ บางวันแม่ค่านำขนมเงินมาถวาย พอแม่ค่านหันหลังกลับ ท่านก็ตะโกนบอก ๒ จานนะจ๊ะ โดยตะโกนบอกอยู่เช่นนั้น ๒-๓ ครั้ง เหตุที่ท่านตะโกนก็เป็นปริศนาบอกให้หวยว่าวันนี้หวยจะออก “จ” จากคำเล่าลือในเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เล่าลือไปถึงพระกรรมของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังนั้นวันหนึ่งในปีจุลศักราช ๑๒๒๖ เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณวิมลญาณมุนี (โต) ถวายพระพรว่า “ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุผล ในธรรม ครั้นเขาฟังรู้เขาก็ชมว่าดี” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระสรวล และทรงถามว่า “ได้ ยินช่าวอีกว่าเจ้าคุณบอกหวยเขาถูกกันจริงหรือ” พระธรรมกิติ (โต) ทูลว่า “ตั้งแต่อาตมาภาพได้อุปสมบทไม่เคยออกวาจาว่าหวยจะออก ค. กวางเหม้ง ตรงๆเหมือนดังบอก ค. กวางเหม้ง แต่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าอย่างวันนี้...” ปรากฏว่าวันนั้นหวยออก ค. กวางเหม้ง ตรงตามที่ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชได้กล่าวไว้ทุกประการ อนึ่งเรื่องการให้หวยของเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชท่านมีเจตนาที่จะช่วยเหลือคนยากจน เพราะไม่เช่นนั้นเจ้ามือหวยจะร่ำรวย โดยคนจนก็จนมากขึ้นไปอีก แต่ถึงกระนั้นท่านก็พยายามเทศน์ไม่ให้ศิษย์เล่น หวยหรือการพนัน เพราะเป็นทางของความเสื่อม

๗. เจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระพระที่มีความศักดิ์สิทธิ์ตลอดกาล จากการศึกษาประวัติเจ้าประคุณ สมเด็จพระอมตะเถระ โดยตลอดจะเห็นได้ว่าท่านอุทิศมาในโลกเพื่อช่วยเหลือมนุษย์และสัตว์โลกอย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้ จากประวัติได้กล่าวมาแล้ว และที่กำลังจะกล่าวถึง ก็เป็นอุทธานุภาพที่ชี้ให้เห็นว่า “พระคุณท่านเป็นพระอรหันต์สูงยิ่ง” ครั้งหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระ ไปทอดกฐินที่อ่างทอง เรือบรรทุกกฐินจอดอยู่ท้ายเกาะ ท่านขึ้นไปจำวัดบน โขส้ววัดท่าซุง คนในเรือหลับหมด ขโมยมาล้วงเอาเครื่องกฐินไปหมด เจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระ ท่านกลับตีใจยิ้มแต่ ลงเรือโดยไม่มีอาการโกรธเลย ชาวบ้านถามว่า “พระคุณท่านทอดกฐินแล้วหรือ” เจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระ ท่านตอบ ว่า “ทอดแล้วจะ แบ่งบุญให้ด้วย” ตอนกลับท่านเลยซื้อหม้อบางตะนาวศรีบรรจุทุกเต็มลำเพื่อไปแจกชาวบ้านที่ กรุงเทพฯ (โดยเฉพาะบ้านที่คลองโอง่าง คลองสะพานหินส่วนมากมักจะได้รับแจกหม้อดิน) จากข่าวที่เจ้า ประคุณสมเด็จพระอมตะเถระ แจกหม้อบุคคล บุคคลที่มีปัญญาเก็บไปคิดเป็นหวยแล้วชื่อ “ม. หันหุน” ก็ถูกร่ำรวยไปตามๆ กัน อนึ่งเรื่องหวย กข. และคุณลักษณะพิเศษอื่นๆของเจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระยังมีอีกมาก ถ้าจะเขียน หรือเล่าอีก ๓ วันก็ยังไม่จบ เพราะเกียรติคุณและชื่อเสียงของหลวงพ่อบุญเจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระ ขจรกระจายไปทั่วทิศแม้แต่ ประชาชนต่างจังหวัดก็เคารพศรัทธา เช่น ชาวสระบุรี ลพบุรี นับถือและเล่าลือกันมากกว่าน้ำล้างเท้าเจ้าประคุณ สมเด็จพระอมตะเถระ รักษาโรคฝีดาษได้ ซึ่งเป็นโรคที่น่ากลัวมากที่สุดในสมัยนั้น ฉะนั้น ชาวลพบุรี และสระบุรี จึงเก็บน้ำ ล้างเท้าเจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระไว้เป็นน้ำมนต์ และเป็นที่น่าอัศจรรย์ที่แถวนั้นไม่ค่อยจะมีใครเป็นโรคฝีดาษ เพราะ โรคฝีดาษกลัวน้ำล้างเท้าเจ้าประคุณสมเด็จพระอมตะเถระ พระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

๘. จากเรื่องเล่าเรื่องหนึ่ง ที่พอจะจำได้ คือ สมัยหนึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านมีกิจต้องเข้าไปในงานพระราชพิธี แต่ในระหว่างทางข้ามคลองไปนั้น ท่านได้เห็นแม่ค้าขายแดงโมคนหนึ่ง นั่งร้องไห้อยู่ในเรือขายแดงโม ท่านเกิดเมตตาสงสาร จึงเข้าไปถามสนทนาถึงความเสียใจที่ร้องไห้นั้น แม่ค้าแดงโมตอบว่า “ที่ดิฉันนั่งร้องไห้อยู่นี้ เพราะทุกซี้ใจ เนื่องจากได้ไปกู้เงินมาจากเศรษฐี แล้วไม่มีเงินจ่ายค่าดอกเบี้ย จึงจำเป็นต้องนำลูกสาวของตนไปทำงานในบ้านเศรษฐีเพื่อใช้หนี้ชัคคอกไปก่อน แต่วันนี้ครบกำหนดต้องใช้หนี้แล้ว เศรษฐียื่นคำขาดว่าถ้าไม่มีเงินมาใช้หนี้ จะยึดลูกสาวเอาไปแทนหนี้ ดิฉันไม่มีทางหาเงินมาใช้หนี้เขาเจ้าข้า...” สมเด็จพระพุฒาจารย์จึงถามว่า “ไปกู้เงินเขามาเท่าไรจะ?” แม่ค้าแดงโมตอบว่า “๑๖ ชั่งเจ้าคะ” (จำนวนเงินนี้อาจจำผิดพลาด-ผู้เขียน) สมเด็จพระพุฒาจารย์จึงยื่นพัดยศของท่านให้แม่ค้า แล้วบอกว่า “ฉันขอซื้อแดงโมหมดทั้งลำเรือนี่นะจะ เป็นเงิน ๑๖ ชั่ง แต่ฉันยังไม่มีเงิน จึงขอเอาพัดยศนี้จ่านำแม่ค้าไว้ก่อน” เสร็จแล้วท่านก็ให้แม่ค้าทิ้งแดงโมทั้งหมดลงในแม่น้ำทันทีที่แดงโมได้ลอยไปเคลื่อนตามแม่น้ำ ชาวบ้านเห็นก็พากันร้องโพนทะนาว่า “เฮ้ย..สมเด็จพระพุฒาจารย์...” บางคนก็หัวคิดดี ก็คิดว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์คงจะไ้หายให้ จึงเอาไปตีเป็นเลขหอย คือ ต.เต่า และเป็นท้าวศรรักษ์ปรากฏว่า หอย กข. งวคนั้นออก ต.เต่า จริงๆ เมื่อเอาพัดยศให้แม่ค้าไปแล้วท่านก็สั่งแม่ค้าว่าอย่าไปไหน ให้นั่งถือพัดไว้ในเรืออย่างนี้ แล้วสมเด็จพระพุฒาจารย์ก็เข้าไปงานพระราชพิธีในพระราชวัง เมื่อถึงเวลาที่จะต้องใช้พัดยศตามสมณศักดิ์ในพระราชพิธี สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็นั่งนิ่งเฉยเสีย จนเป็นที่สงสัยของในหลวงฯ จึงทรงเรียกสังฆการีให้ไปกระซิบถามสมเด็จพระพุฒาจารย์ว่าทำไมจึงนั่งนิ่งเฉย ไม่ทำพิธีต่อไป สังฆการีก็ค่อยๆ หอบคานถอยออกมา แล้วขยับเข้าไปกระซิบถามสมเด็จพระพุฒาจารย์ว่า “สมเด็จพระพุฒาจารย์ ในหลวงฯ ทรงรับสั่งถามว่าทำไมไม่ทำพิธีต่อไป” สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านจึงตอบว่า “ฉันไม่มีพัดจ้า” สังฆการีก็ค่อยๆ คานไปกราบทูลว่า “สมเด็จพระพุฒาจารย์ไม่มีพัดพระเจ้าข้า” ในหลวงฯ จึงทรงให้ไปถามใหม่ว่า “พัดไปไหน?” สังฆการีก็มาถามอีก สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านจึงตอบว่า “ฉันเอาไปจ่านำแม่ค้าแดงโมไว้จ้า” สังฆการีก็มากราบทูล ในหลวงฯ ก็ทรงกริ้ว จึงให้สังฆการีไปถามอีกว่า “ไปถามซิ จ่านำเอาไว้เท่าไร?” สังฆการีก็มาถาม สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านก็ตอบว่า “๑๖ ชั่งจ้า” เมื่อสังฆการีมากราบทูลแล้ว จึงรับสั่งให้สังฆการีรีบไปเบิกเงินในท้องพระคลังมา ๑๖ ชั่ง ให้นำเอาไปจ่ายถอนพัดยศจากแม่ค้าแดงโมมา แล้วรีบนำพัดยศมาให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ทำพิธีต่อไป จากเหตุการณ์นี้ทำให้เป็นที่ระคายเคืองของในหลวงฯ มาก ว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ทำอะไรไม่สมควร แต่ภายหลังสมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านก็ได้ชี้แจงความจริงให้ทรงทราบ จึงทำให้ทรงหายกริ้ว และทรงอนุโมทนาสาธุการกับท่าน ที่ได้ช่วยเหลือแม่ค้าคนนั้นให้พ้นทุกข์ต่อไป

วัตถุมงคลที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) สร้าง

พระเครื่องและวัตถุมงคลสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) วัตถุมงคลทุกอย่างไม่ว่าจะเป็น พระพุทธรูปหรือพระสมเด็จ ซึ่งเป็นพระเครื่องขนาดเล็ก ปรากฏว่ามีพุทธคุณเป็นที่เลื่องลือ และเป็นที่ยินยอมของมหาชนยุคทุกสมัย ในปัจจุบันมีสนนราคา แสน-ล้าน ยังมีบุคคลศรัทธาเช่า และแสวงหาพระเครื่องของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ยิ่งกว่าพระเครื่องชนิดใดๆ ทั้งหมด อนึ่งพระสมเด็จที่แท้จริงนั้นตามตำนานว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์สร้างไว้เพียง ๘๔,๐๐๐ องค์ เท่าพระธรรมขันธุ์ ส่วนจะเป็นพิมพ์ใดมีจำนวนเท่าใดนั้นไม่มีใครทราบ บางท่านก็คิดว่าแต่ละพิมพ์มีจำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์ แต่ในทัศนะส่วนตัวคิดว่า “พระสมเด็จจักรพรรดิ” คงจะมีจำนวนทั้งหมดไม่ถึง ๘๔,๐๐๐ องค์ ส่วนพระสมเด็จกรุวัดใหม่บางขุนพรหมอาจจะมีจำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์ ในสมัยนั้นก็ต้อนับว่ามากโข เพราะกรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ.๒๔๑๐ ประชาชนทั้งกรุงเทพฯ จะมีประมาณ ๑๕,๐๐๐ ครอบครัว หรือประมาณ ๗๕,๐๐๐ คน สำหรับพุทธธานุภาพพระเครื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์นั้นมีผู้โง่เขลาเลื่องลือกัน

มาก โดยเฉพาะเหตุการณ์สำคัญเมื่อครั้งอหิวาตกโรคระบาดครั้งยิ่งใหญ่ในอดีต เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ปรากฏว่าบ้านใดมีพระสมเด็จแล้วอาราธนาพระสมเด็จทำน้ำมันค้อาบ บริโภค จะปราศจากโรคร้ายได้ แต่ถึง กระนั้นประชากรในกรุงเทพฯก็ล้มตายกันประจุไปไม่ร่วง ถึงกับมีคำขวัญว่า “คนหัวโตกินแดงโมวัดแจ้ง ไปดู แร้งวัดสระเกศ ไปดูเปรตวัดสุทัศน์” คำว่าแร้งวัดสระเกศหมายถึงบรรดาแร้งที่ลงกินศพคนตาย ซึ่งไม่สามารถ จะเผาไฟได้ทันจึงนำมาสุ่มกันไว้ เมื่อใครได้มาเห็นจะเกิดกรรมสังเวชนในจิตใจเป็นอย่างยิ่ง

ปัจจุบันมีผู้พยายามปลอมพระเครื่องสมเด็จ กระทั่งมีคำกล่าวกันว่า “พระปลอมพิมพ์สมเด็จฯ รถบรรทุกสิบล้อ ๓ คันขนยังไม่หมด” ฉะนั้นท่านที่ปรารถนาพระเครื่องสมเด็จจงคิดใคร่ครวญให้ถี่ และจากประสบการณ์พบว่า บุคคลจำนวนมากไม่ทราบว่าเป็นพระสมเด็จที่แท้จริงเป็นอย่างไรจึงมักทักท้วงว่าของตัวเองแท้ก็มีจำนวนไม่น้อย นอกจากนี้ยังมีคณะบุคคลแอบอ้างทำพระปลอม แล้วนำไปบรรจุไว้ในที่ต่างๆ แล้วอุปลักษณ์สร้างเรื่องว่าเป็น พระของสมเด็จ หรือสร้างหลักฐานเท็จพร้อมพิมพ์หนังสือประวัติประกอบพระเครื่องเพื่อสร้างความมั่นใจใน พระสมเด็จปลอมก็ยังมี ฉะนั้นขอท่านที่ปรารถนาพระสมเด็จจงใช้ปัญญาให้ถูกต้อง และขอเตือนด้วยใจจริงว่า ไม่ควรจะไปแสวงหา เพราะโอกาสที่ท่านจะได้พระสมเด็จวัดระฆังมีน้อยมาก นอกจากนี้บุคคลจำนวนมากได้ถูก หลอก หรือหมดเงินทอง เพราะความอยากได้พระสมเด็จฯ มีเป็นจำนวนมาก ถ้าท่านศรัทธาหรือเชื่อมั่นในบารมี เจ้าประคุณสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) แล้วขอท่านจงปฏิบัติแต่คุณงามความดีและบูชาสมเด็จฯ ด้วย ใจดีใจมั่นคง ท่านจะมีแต่ความสุข และเหมือนมีพระสมเด็จฯ อยู่กับตัว

อย่างไรก็ตาม จากประสบการณ์พบว่า ใครศรัทธาบูชาเจ้าประคุณสมเด็จฯ แม้จะไม่มีพระสมเด็จฯ แต่ถ้า ประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีลธรรมก็เหมือนมีพระสมเด็จฯ เพราะเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมีความเมตตา กรุณา และ ปรารถนาจะช่วยสาธุชน โดยเฉพาะคนที่มีความทุกข์ หรือคนจนๆ ซึ่งท่านมีความปรารถนาจะช่วยอยู่แล้ว ดังนั้น ทางเลือกที่ดีที่สุด คือ มอบกายถวายชีวิตต่อสมเด็จฯ แล้วบำเพ็ญตัวเองให้อยู่ในศีลธรรม และเคารพสวดมนต์ บูชาสมเด็จฯ แล้วเจริญธรรมเมตตา กรุณา รับรองชีวิตของท่านจะมีแต่ความสมหวังทุกประการ อนึ่งแม้ว่าเจ้า ประคุณสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) จะได้มรณภาพไปนานกว่า ๑๑๕ ปีแล้วก็ตาม แต่ความศักดิ์สิทธิ์ ของหลวงพ่อก็มิได้ลดลง กลับเพิ่มทวีคูณอย่างน่าอัศจรรย์ยิ่ง ฉะนั้นเราชาวพุทธที่มีทุกข์และหมดที่พึ่ง โปรด อย่าลืมนามมัสการบูชารูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดอินทรวihar หรือวัดระฆัง หรือวัดที่มีรูปหล่อของเจ้า ประคุณสมเด็จฯ บางทีความทุกข์ร้อนของท่านอาจจะลดลง และอาจจะได้รับความอนุเคราะห์ช่วยเหลือจากเจ้า ประคุณสมเด็จฯ แต่ก็คงจะอยู่ภายใต้กฎแห่งกรรม คือบุคคลต่างๆย่อมมีกรรมเป็นของตนเอง เมื่อทำกรรมสิ่ง ใดไว้ย่อมได้รับผลกรรมนั้น ฉะนั้นขอท่านจงคิดและตั้งใจกระทำคุณงามความดี ถ้าเป็นไปได้ขอท่านจงสละ กิเลส โดยยึดถือแนวทางการปฏิบัติของเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นแนวทางของชีวิต แล้วท่านอาจจะได้พบ ความสุข สมหวัง โดยถ้วนหน้ากัน.

เป็นที่ทราบกันดีอยู่ว่า พระสมเด็จ วัดระฆัง ที่สร้างโดยสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เมื่อปี ๒๔๐๙ นั้น มีส่วนผสมของปูนเปลือกหอย กล้วยน้ำว่า ดินจากกำแพงเพชร ฦ ลานทุ่งเศรษฐี ที่สันนิษฐานว่าต้องมีการ นำพระศักดิ์สิทธิ์อย่าง พระซุ้มกอ หนึ่งในชุดเบญจภาคี สกุนกำแพงเพชร แห่งลานทุ่งเศรษฐี มาเป็นส่วนผสม อยู่ด้วย สูดยอดของส่วนผสมก็คือ ผงวิเศษทั้ง ๕ ที่ สมเด็จฯ โต ทรงอาศัยความเป็นอัจฉริยภาพของพระองค์

ทำขึ้นมา และส่วนผสมทั้งหลายเหล่านี้ มีน้ำมันตั้งอิ้วเป็นตัวการสำคัญในการผสมมวลสารให้เกาะติด เป็นรูปทรงตามพระประสงค์ของท่านเจ้าประคุณได้เป็นอย่างดี เป็นผลให้พระสมเด็จ (โต) คงสภาพถาวร ไม่เปื่อยยุ่ยแตกสลายแม้กาลเวลาจะผ่านมากกว่าร้อยปี

หลายท่านรู้ดีว่า "ผงวิเศษ" ที่นำมาใช้ในการผสม เป็นมวลสารหนึ่งในพระสมเด็จจักรพรรดิองค์นั้น ประกอบไปด้วย ผงปลมั่ง อิทธิเจ มหาราช พุทธคุณ และตรีนิสิงเห หลายคนคิดว่า "ผงวิเศษ" เหล่านี้เป็นผงแต่ละชนิด นำมาผสมผสานปนเปกันเวลาทำพระ แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นผงชุดเดียวกัน ที่ผ่านกรรมวิธีการสร้างอันซับซ้อนถึง ๕ ขั้นตอน

เรื่องนี้ พระธรรมถาวร ที่บวชเป็นเณรในยุคนั้น ซึ่งท่านเป็นศิษย์ของ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) และเป็นผู้หนึ่งที่มีช่วงชีวิตทันเจ้าประคุณสมเด็จโต อีกทั้งยังมีส่วนร่วมในการสร้างพระพิมพ์ของพระสมเด็จโต ในครั้งกระนั้นด้วย ให้การยืนยันถึงการทำผงวิเศษทั้ง ๕ ของสมเด็จโตว่าเป็นผงเดียวกัน แต่ผ่านกรรมวิธี ๕ ขั้นตอนดังนี้

"สมเด็จโต ท่านจะกระทำผงนี้ในพระอุโบสถ โดยการเตรียมเครื่องสักการะเช่นเดียวกับการไหว้ครู และตั้งเครื่องสักการะต่างๆ ไว้หน้าพระประธาน จตุรูปเทียนบูชาพระ แล้วยกถาดที่มีดินสอที่ประกอบจากผงวิเศษมาผสมรวมกับดินโป่ง ๗ โป่ง ดินดินท่า ๗ ท่า ดินหลักเมือง ๗ หลักเมือง ขี้เถ้าใส่เทียนที่ใช้บูชาพระประธานในพระอุโบสถ นอกจากนี้ก็มี ดอกกาหลง ยอดรักช้อน ขี้โคลเสมาะ ขี้โคลประตู่ขี้ ขี้โคลเสาดะลุงข้างเฟือก ไม้ราช พฤกษ์-ชัยพฤกษ์ ต้นพลูร่วมใจ พลูสองทาง กระแจะตะนาว น้ำมันเจี๊รว และดินสอพอง โดยนำสิ่งต่างๆ ที่กล่าวมานี้ มาปั่นละเอียดผสมน้ำ นำมาปั่นเป็นแท่งดินสอ นำออกตากผึ่งแดดให้แห้ง ให้จับเขียนได้ ลักษณะคล้ายกับแท่งชอล์กอย่างปัจจุบัน แต่มีขนาดและความแข็งผิวก้นเล็กน้อย โดยกระเด็ดไปทางดินสอที่ใช้เขียนกระดานชนวนอย่างโบราณ

เมื่อนำดินสอที่ทำจากผงวิเศษ ซึ่งบรรจุอยู่ในถาดชั้นจบเหนือพระเศียร แล้วกล่าวคาถาอัญเชิญครู อัญเชิญเทพยดา ทำประสน้ำมันต์พรหมตัวท่านเอง จากนั้นก็จะทรงเรียกอักขระเข้าตัว และอัญเชิญครูเข้าตัว จึงจะเริ่มทำสมาธิ เขียนสูตร ชักเลขยันต์ เจริญพระคาถา เอาดินสอที่ทำจากผงวิเศษนี้เขียนลงบนแผ่นกระดาน แล้วเรียกสูตร "น ปฐมัม พินทุ" แล้วว่าพระคาถาของสูตรการลบ เขียนแล้วลบ เขียนแล้วลบ หลายครั้ง จนกว่าจะครบถ้วนตามตำรา การทำผงปลมั่งนี้ต้องใช้ดินสอเขียนมาก และใช้เวลาเขียนนาน ๒-๓ เดือน จึงจะแล้วเสร็จได้ผงปลมั่งอันเป็นผงชนิดแรกที่เกิดขึ้นก่อนผงวิเศษอื่นๆ ซึ่งชื่อคำว่า ปฐมัม นี้มีความหมายว่า ผงวิเศษที่สร้างเป็นปฐม ก็น่าจะเป็นหนึ่งในความหมาย

เมื่อได้ ผงปลมั่ง หรือ ปลมั่ง แล้ว ซึ่งผงเหล่านี้เกิดจากการเขียนแล้วลบเขียนแล้วลบ ดังที่กล่าวมา อานุภาพของ ผงปลมั่งนี้ มีหลายประการ คือ ทั้งเมตตามหานิยม แต่หนักไปทางคงกระพันชาตรี มหาอุตม์ แคล้วคลาด กำบัง ล่องหน ป้องกันภูตผีปีศาจ ตลอดจนคุณไสยทั้งปวงได้

ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จะนำผงปลมั่ง มาผสมกับน้ำพระพุทธรมณต์ ปั้นเป็นดินสอขึ้นอีกครั้ง แล้วเขียนอักขระด้วยสูตรมูลกัจจายน์ แล้วลบด้วยสูตรลบผง สมเด็จพระโตท่านก็เขียนแล้วลบ ทำดังเช่นการทำ ผงปลมั่ง หากแต่เป็นบทปริกรรมพระคาถาคณละประเภท จนได้ผงอิทธิเจ หรือ อิระเจ ตามคัมภีร์โบราณ ซึ่งใช้เวลาในการทำผงนี้ประมาณ ๓ วัน สำหรับ "ผงอิทธิเจ" นี้ให้พุทธคุณในด้านเมตตามหานิยมอย่างยิ่ง และ ป้องกันโรคร้ายไข้เจ็บ

เมื่อได้ "ผงอิทธิเจ" แล้ว ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระโต ก็นำผงมาทำเป็นดินสอขึ้นอีก แล้วเรียกสูตรมหาราชขึ้น แล้วลบด้วยสูตรนามทั้งห้า ซึ่งใช้เวลาในการทำผงมหาราชนี้ประมาณ ๒-๓ เดือน เช่นเดียวกับผงปลมั่ง อานุภาพของผงมหาราชนี้มีคุณวิเศษทางเมตตามหานิยมอย่างสูง ป้องกันและถอนคุณไสยได้ อีกทั้งยังดีทาง แคล้วคลาดอีกด้วย

เมื่อสำเร็จได้ผงมหาราช ก็นำมาทำดินสอขึ้นอีก เรียกสูตรและลบอักขระเกี่ยวกับพุทธคุณนานาประการ เริ่มต้น ตั้งแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงประสูติ จวบจนดับขันธปรินิพพาน ผงวิเศษที่ได้นี้มีชื่อว่า "ผงพุทธคุณ" ซึ่งมี อานุภาพในด้านเมตตามหานิยมสูง นอกจากนี้ยังมีอานุภาพในด้านกำบัง สะเดาะ และล่องหนอีกด้วย

เมื่อได้ผงพุทธคุณ อันเกิดจากขั้นตอนต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว ท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็นำผงพุทธคุณมาทำเป็น ดินสอขึ้นเช่นที่ทำผ่านมา แล้วลงสูตรเลขไทยโบราณ สูตรอัตราทวาทศมยกล ๑๒ จนบังเกิดเป็นผงตรีนิสิงเห ซึ่งเป็นผงสุดท้าย ซึ่งผ่านกรรมวิธีแปลงมาจากผงวิเศษเดิมทั้ง ๔ ประเภท จากนั้นก็ทรงนำผงนี้เขียนอัตรายันต์ ๑๒ และทรงรับสั่งว่าที่สำคัญที่สุดขาดมิได้คือ ยันต์นารายณ์ถอดรูป ซึ่งถือเป็นยันต์ประจำขององค์ตรีนิสิงเห นอกจากนี้ยังมียันต์พระภควัมบดีและยันต์ตราพระสี ประทับลงเป็นประการสุดท้าย ก่อนที่จะลบรวมเป็น ผงมหามงคลที่วิเศษยิ่งทั้งห้า

อานุภาพของ "ผงตรีนิสิงเห" นี้มีความครบถ้วน เพราะเป็นผงที่เกิดจากการหลอมรวมผงวิเศษทั้ง ๔ ในขั้นต้น ทำให้ส่งผลบังเกิดในหลายด้าน ทั้งเมตตามหานิยม ป้องกันถอดถอนคุณไสย และภูตผีปีศาจทั้งปวง แม้เขี้ยว เล็บงาแม่เขาสัตว์ มิให้ระคาย โรคร้ายไข้เจ็บกลับหาย อุบัติเหตุ อัคคีภัย และอันตรายทั้งปวง ป้องกัน แคล้วคลาด ได้ตามแต่จะปรารถนา

เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จฯโตได้ผงวิเศษ ทำการผสมกับส่วนผสมต่างๆ ที่ได้กล่าวมา จึงมารวมกับส่วนผสมอื่น แล้วจึงนำส่วนผสมทั้งหมดหยอดลงในแม่พิมพ์ที่แกะไว้ กตพระออกมา จากนั้นก็ทำการตัดองค์พระ แล้วนำออกมาผึ่งให้แห้งจนได้ "พระพิมพ์" ตามพระประสงค์ ท่านทรงเอาพระใส่บาตรปลุกเสกทุกวันมิได้ขาด โดยท่าน

ได้ใช้พระคาถาพิเศษบทหนึ่ง อันเป็นพระคาถาโบราณในรูปของปฐยาวัตฉันท์ แล้วเจ้าประคุณสมเด็จพระโต
ท่านได้ตัดทอนเติมต่อให้พอเหมาะ ทั้งดัดแปลงศัพท์บางคำให้สมควรใช้เป็นพระคาถาปลุกเสกพระสมเด็จของ
ท่าน พระคาถานั้นคือ “พระคาถาชินบัญชร” อันเป็นพระคาถาที่อัญเชิญพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ และพระ
อรหันต์สำคัญหลายองค์มาปกป้องคุ้มครองผู้บริกรรมพระคาถานี้

อานุภาพของพระคาถาชินบัญชรนี้ มีคุณานุภาพมากมายหลายประการจนสุดบรรยาย เรียกได้ว่าให้ผล
ครอบจักรวาล ทั้งยังนำมาบริกรรมทำน้ามนต์เพื่อปิดเป่าโรคภัยไข้เจ็บได้สารพัด และที่หลายท่านมี
ประสบการณ์เล่าขานกันมา พระคาถานี้ดีนักหนาทางเมตตามหานิยม แคล้วคลาด คงทนอีกด้วย.

๙๗